

LETO XII

3

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XII. letnik Ljubljana 1964 3. zvezek

Vsebina tretjega zvezka:

- B. Marušič: Dosedanje delo in bodoče naloge goriškega zgodovinarja
in zgodovinopisja — Stran 145
- M. Ostrožnik: Oris razvoja hrastniškega šolstva — Stran 152
- J. Jenko: Savinjska železnica — Stran 156
- R. Ogrin: Dajatve bistriških podložnikov — Stran 165
- F. G. Keršovan: Spomini na gospodarsko in socialno življenje v
Prekmurju — Stran 169
- V. Valenčič: Ljubljanski tržni redi in prepoved prekupčevanja —
Stran 184
- E. Umek: Trgovski promet po Savi v XVIII. stoletju — Stran 194
- B. Reisp: Francoska revolucija, Napoleon in Slovenci — Stran 200
- A. Svetina: Odlomki iz pravne zgodovine mesta Ljub'jane — Stran 205

Na ovitku

Viničar v Slovenskih goricah (Lado Firnat, perorisba)

Ureja uredniški odbor

Odgovorni urednik prof. Zvone Miklavič

DOSEDANJE DELO IN BODOČE NALOGE
GORIŠKEGA ZGODOVINARJA IN ZGODOVINOPISJA

BRANKO MARUŠIČ

Pričujoči prispevek nima namena podajati neki dokončni in kritični obračun o opravljenem delu goriškega zgodovinarja in zgodovinopisja. Bežen pregled in oznaka dosedanjega dela in raziskav sta le informativnega značaja hkrati pa točka za lažje razumevanje in postavljanje bodočih nalog. Način podajanja zgodovinskih opisov določenih krajev ali ozemelj, izoliranih v vseh pogledih od svojih matičnih centrov, je zastarel in ni v skladu s cilji in metodami zgodovinopisja našega časa. Pa tudi druga dejavnost zgodovinarja ne more biti omejena na lokalno ozkost. Prav zato tudi ni namen tega članka stremljenje po taki delovni usmeritvi zgodovinarja in zgodovinopisja; pokaže naj važnost krajevnozgodovinskih proučevanj za slovensko historiografijo v okviru dognanj in smernic, ki jih je le-ta postavila ob nekem posameznem ali splošnem zgodovinskem problemu oziroma dogajanju.

Kdo in kaj so dosedaj pisali o zgodovini Goriške? Kot vsa druga slovenska je tudi historiografija o goriški zemlji stara nekaj stoletij in skromna v svojem obsegu; zrasla je ob različnih prilikah in iz raznih nagibov. Njen začetek moramo iskati v dobi prehajanja srednjega v noví vek, ko so se s pojavom nastajanja nacionalnosti in močnejšega poudarjanja deželске pripadnosti pojavili nekateri pokrajinski zgodovinski opisi. Vsekakor se osnovne poteze goriškega ujemajo z osnovnimi koncepti slovenskega zgodovinopisja tistega časa, vendar pa mu določeni momenti dajejo karakteristično lice. To je v prvi vrsti geografski položaj: ozemlje Goriške je stikališče dveh različnih narodnostnih skupin, med kateri se je pred stoletji skušal vrniti tudi močan germanski element. S tem v zvezi so se pojavili močni gospodarski, politični in kulturni vplivi tujega, socialno močnejšega sveta. Medsebojno vplivanje predvsem dveh najmočnejših etničnih enot na tem ozemlju (Slovani, Romani), različnih tako v gospo-

darskih, kulturnih in socialnih ozirih, težnje po asimilaciji in po raznarodenju slabotnejšega so dajale zgodovinopisju Goriške pečat, ki je kasneje dobival določnejše oblike. Slovence niso obravnavali kot enakovreden faktor zgodovinskih dejanj. V zgodovini svoje dežele niso našli pravega mesta, pa tudi sam, od fevdalne miselnosti vplivani način podajanja zgodovine se je omejeval bolj na gole politične in vojaške dogodke ter genealogije raznih plemiških družin, medtem ko se podložniškega stanu, tako romanskega še bolj pa slovenskega prebivalstva ni mnogo dotikal.

Dadašnja Goriška je bila že v antiki predmet obravnave številnih zgodovinskih, zemljepisnih, etnografskih in drugih del. Prav tako se je večkrat posredno spominjajo mnoga večja srednjeveška historična dela. Niti humanizem niti protestantizem pa nista ustvarila nobenega pregleda njene zgodovine.

Prva dela so plod jezuita slovenskega rodu Martina Bavčarja (Bauzerja), rojenega 1595 nekje v Vipavski dolini (Selo?), umrlega 1668 v Gorici. (O Bavčarju glej poleg drugega še naslednjo literaturo: Z. Jelinčič, Martin Bavčar, prvi slovenski zgodovinar, Primorski dnevnik od 2. I. 1952; Z. Jelinčič, Martino Bauzer, il primo storico goriziano, Studi Goriziani, vol. XXIII, 1958, str. 45—55; Podčavenski, Martin Bavčar, goriški zgodopisec, Domovina, 3. I. 1868, štev. 1, str. 4; R. Bednařik, Prvi goriški zgodovinar, Koledar Goriške Mohorjeve družbe 1926, str. 76.) Ohranjenih je troje njegovih zgodovinskih del. Obe poglavitni »Historia rerum Noricarum et Foro-Juliansium« in »Syllabus ducalium sacri Romani Imperii Goritiae comitum« sta ostali v rokopisu, medtem ko je njegov slavnostni govor ob priliki obiska cesarja Leopolda v Gorici izšel tiskan v Vidmu. Prav tu je bila 1684 tiskana zgodovina Goriške, ki jo je v italijanščini napisal duhovnik Giovanni D'Ischia. Iz tega stoletja je ohranjenih tudi

nekaj zgodovinskih pregledov furlanske zgodovine, ki so jih napisali E. Palladio (1649), E. Partenoepo (1604) in G. F. Palladio degli Olivi (1660).

V vseh pogledih so seveda boljša dela iz XVIII. stoletja. Omeniti je treba razna dela de Bonoma, Asquina, Fistularia, Liruttija, zlasti pa Rudolfa Coronini-Cronberga; ta dela nam morejo služiti tudi kot zgodovinski vir. Vrsto zgodovinarjev, ki so v tem času bolj ali manj uspešno pisali, bi lahko še povečali. Med historiki tega stoletja je najbolj uspel jožefinski uradnik Carlo Morelli di Schönfeld (1730—1792), ki je prvi del svoje zgodovine goriške grofije objavil že 1773. leta, ponatis tega in njegovo nadaljevanje pa je v treh zvezkih skupaj s četrtim zvezkom svojih opazk in dopolnil objavil med leti 1855-56 G. D. della Bona. Kljub zastarelosti je delo še vedno eden najboljših prikazov za obdobje, ki ga obravnava (zgodovina Goriške od 1500 dalje). Vsa ta dela so močno prežeta s pokrajinsko izoliranostjo, pisana pa so v neslovenskih jezikih ter jih preveva tudi tuja miselnost. Poleg celotnih zgodovinskih prikazov pokrajine se že kažejo tendence za podajanje posameznih pomembnejših dogodkov iz goriške preteklosti, pišejo se genealogije plemiških rodbin in nekateri tematski zgodovinski opisi. V delih je še vedno veliko diletantizma in s tem povezana fantazija, s katero so skušali pisce razložiti določene probleme in na ta način potešiti svojo raziskovalno vneto (Cipriani). V XVIII. stol. pričenjajo prve objave virov, važnih za zgodovino Goriške. Njihovo izdajanje dobi velik razmah v naslednjem stoletju.

V prvi polovici XIX. stoletja kakšnih posebnih del ni bilo. V Gorici je bila 1845 tiskana prva zgodovinska knjiga v slovenščini na Goriškem. Kljub temu, da je bila knjiga prevod iz italijanščine, je bil s Pasonijevo zgodovino božje poti na sv. Goro pri Gorici storjen le prvi korak. V sredini stoletja se pojavijo tudi prvi slovenski zgodovinarji, ki svoja dela objavljajo v slovenščini. Najpomembnejši je vsekakor Štefan Kociančič (1818—1883), ki je bil temeljit zbiralec narodnega blaga in se je tako seveda zanimal tudi za preteklost domačih krajev. Manjšega pomena so dela Filipa Jakoba Kaffola in Franca Blažiča. Italijanski zgodovinarji so bili še vedno številnejši, med njimi je bil vsekakor najboljši Della Bona, ki je bil tudi zbiratelj zgodovinskih predmetov in bibliofil.

Ko se je v 70. letih preteklega stoletja pojavila v slovenski historiografiji meja med diletantizmom in pravo zgodovinsko

znanostjo, je bil viden odsev tega tudi v goriškem zgodovinopisju. Slovenci so tvorili tedaj na Goriškem že močan sloj mestne inteligence in mestnega prebivalstva. Za slovensko zgodovinopisje Goriške nastopajo sedaj novi časi. Tudi Slovenci so odslej znanstveno raziskovali in podajali goriško zgodovino. Obravnavali so jo v okviru splošnih zgodovinskih del slovenskega naroda, katerega del tvorijo seveda tudi goriški Slovenci. Odslej moremo v glavnem ločiti dve vrsti goriškega zgodovinopisja: starejše in obsežnejše italijansko ter mlajše slovensko. V Gorici, kulturnem, gospodarskem in političnem centru, se ustanavljajo razne slovenske kulturne ustanove in izhajajo razni časniki, kar daje zgodovinopisju zelo močno oporo.

Prvi pravi poklicni slovenski zgodovinar, ki se je ukvarjal z goriško zgodovino, je bil Simon Rutar (1851—1903). Poleg arheološkega dela, ki mu je prineslo sloves pionirja te vede pri Slovencih, je obdelal v posameznih svojih delih zgodovino raznih slovenskih dežel. Poleg tega je objavil še vrsto razprav iz zgodovine Goriške in ostale Primorske. Ko je prišel službovat v Gorico ob koncu preteklega stoletja dr. Fran Kos (1853—1924), se je število slovenskih zgodovinskih del o Goriški še povečalo z njegovimi tehtnimi doneski. Njegovo ustvarjanje je odslej poleg splošne izdaje virov za slovensko zgodovino usmerjeno predvsem v poglobljanje in razmotrivanje preteklosti goriške zemlje.

Prizadevanja slovenskega goriškega zgodovinopisja se odslej morejo postavljati na isto raven z italijanskimi, ki jim še posebno kviri vrednost vnašanje iredentističnih tendenc v zgodovinsko znanost. Italijani se sedaj veliko prizadevajo za izdajo virov. Ti so predvsem srednjeveški. Poleg tega izhajajo viri, važni za zgodovino Goriške, tudi v okviru osrednjih avstrijskih državnih zbirk. Leta 1873 se je pojavila temeljita in obsežna, nemško napisana zgodovina Goriško-Gradiščanske, ki jo je pripravil Carl von Czörnig. Poleg zgodovinskega popisa prinaša to delo še vse tisto, kar more zgodovinsko sliko samo pojasniti. Delo spada v sklop tistih historiografskih del, ki doslej v tem pogledu še niso bila obravnavana. Gre namreč še za skupino nemškega goriškega zgodovinopisja, ki je, razumljivo, manj obširno. Med nemškimi deli so važna še razna splošna dela iz avstrijske zgodovine, v katerih je zajeta tudi Goriška kot ena izmed številnih avstrijskih dežel.

Prazgodovinska odkritja v drugi polovici XIX. stoletja so ustvarila vrsto raznih arhe-

oloških del predvsem na podlagi najdb v Šempetru pri Gorici in izkopavanj v zgornji Soški dolini. Takrat se je pričela prazgodovina sistematično proučevati. Dela, ki so o teh problemih nastala, pa niso prešla okvira poročil o izkopavanjih. Ta in druga arheološka področja na Goriškem so preučevali tudi dunajski arheologi. Med pisci raznih arheoloških razprav in poročil srečamo Italijane Marchesettija, Bizzaroja ter Majonico in Slovenca Rutarja.

V drugi polovici XIX. in v začetku XX. stoletja se morejo med pisce goriške zgodovine med Slovenci prišteti še Andrej Marušič, Ernest Klavžar in kasneje še Karel Capuder. Vsa slovenska dela izhajajo samostojno, v raznih časopisih ali drugih publikacijah, osrednjih kot lokalnih. V času pred prvo svetovno vojno je pričel pot slovenskega zgodovinarja sin Frana Kosa Milko; med prvimi njegovimi razpravami so mnoge posegale tudi v preteklost goriške dežele. Do danes je ustvaril vrsto pomembnih del, med katerimi je vsekakor doslej najboljše izdelana goriška srednjeveška zgodovinska podoba, ki jo je pripravil v svoji komentirani izdaji urbarjev tolminskega in nekaterih goriških gospostev.

Italijani in v nekoliko manjši meri tudi Nemci so imeli pri svojem historičnem delu nedvomno večje ugodnosti že zaradi svojega privilegiranega položaja v primerjavi s Slovenci. Italijani objavljajo svoje izsledke v krajevnozgodovinskih publikacijah tržaškem »Archeografo Triestino«, goriškem »Forum Julii« in drugod. Njihov pristranski način podajanja določenih zgodovinskih dejstev se pokaže prav posebno v obdobju pred prvo svetovno vojno in med njo, še mnogo bolj pa po italijanski okupaciji Primorske ter v času diplomatskih borb po končani vojni.

Po italijanski okupaciji se je velik del slovenskega kulturnega življenja umaknil iz Goriškega v Jugoslavijo, in z njim so se seveda preselili tudi nekateri goriški zgodovinarji. Drugi so še ostali doma in pisali naprej, seveda v okviru možnosti, ki jih je nudil vedno bolj naraščajoči fašistični pritisk (Arko, Bednarik in drugi). Njihova dela so se tiskala v raznih koledarjih, periodikah in seveda časopisih, dokler ni tudi tega fašizem prepovedal. Z naraščajočim pritiskom fašizma je moralo to že tako skrčeno delo skoraj popolnoma odpasti, fašizem se je le predobro zavedal resnice, ki bi jo moglo proučevanje zgodovine odkriti.

V Jugoslaviji se je vedno še mnogo pisalo o Goriški, čeprav so bile tu možnosti zaradi slabšega izkoriščanja virov zmanjšane.

Andrej Gabršček je v začetku tridesetih let izdal svojo, v dveh obsežnih knjigah tiskano delo o politični zgodovini Goriških Slovencev med leti 1848 in 1923, ki je bilo napisano na podlagi časopisnih virov in spominov. Gabršček je zbral mnogo gradiva, ki ga je pa pomanjkljivo uredil in analiziral. Z najnovejšo zgodovino goriških in drugih primorskih Slovencev se je že v obdobju med obema vojnama in se še danes ukvarja vsestranski znanstveni in kulturni delavec Lavo Čermelj. Torišče njegovih razprav je bilo obravnavanje razmer v tistih delih slovenskega ozemlja, ki so ga zasedli Italijani.

Med Italijani se je že pred prvo svetovno vojno zlasti pa po njej pojavila vrsta novih imen, med katerimi je vsekakor najbolj znano Piera Silveria Leichta. Pomembni pa so tudi Ranieri Mario Cossar, Francesco Spessot, Pietro Caldini, Carlo Battisti in drugi. Antično obdobje so obravnavali Puschi, Sticcotti in pozneje še Degrassi ter Stucchi. Pri obravnavanju tega obdobja so italijanski zgodovinarji storili največ. Analizirali pa so le nekatere vrste virov, zato so s svojimi raziskavami ostali na pol pota. Antično in sploh predzgodovinsko obdobje v smislu modernih raziskav zgodovinske in arheološke znanosti danes še ni obdelano.

V obdobju med obema vojnama je tudi Slovenec Miroslav Premrou objavljial mnoge svoje razprave v italijanščini. Tedaj se je ustanovila tudi revija »Studi Goriziani«, ki od leta 1923 izhaja z nekaj letnimi presledki vse do danes, prinaša pa še vedno predvsem zgodovinske razprave. Zgodovinski članki o Goriški pa so se pojavili tudi na straneh revije »Memorie storiche forogiuliesi« in drugod (Archeografo Triestino, La Porta orientale, Ce fastu? Rivista della Società Filologica Friulana, Sot la nape).

Narodnoosvobodilna borba in naša socialistična revolucija sta z uvajanjem novih družbenih odnosov in načina življenja spremenili tudi dosednji način podajanja, razumevanja in analiziranja zgodovinskih dejstev. Historični materializem je nova metoda slovenskega zgodovinarstva v Jugoslaviji. Prvi primer takega podajanja je knjiga Edvarda Kardelja »Razvoj slovenskega narodnostnega vprašanja«. Splošne ugotovitve, izražene v tem delu, veljajo seveda tudi za Goriško.

Po drugi svetovni vojni se je zgodovinarstvo o Goriški razmahnilo. Mnogo so pri tem ustvarili razni vidnejši slovenski zgodovinarji, posebno še v času bojev za pravičnejše državne meje. Najbolj popolna zgodovinska in tudi drugačna podoba Go-

riškega je izšla v obširnem zborniku »Slovensko Primorje in Istra« 1953. leta, ki je skupinsko delo najvidnejših jugoslovanskih zgodovinarjev in drugih strokovnjakov. V tem delu je tudi obdelan doslej najobširnejši in najboljši pregled narodnoosvobodilnega boja na Primorskem, ki ga je prispeval Ivo Juvančič, avtor še nekaterih drugih razprav iz istega časa, najslavnejšega obdobja v preteklosti slovenskega ljudstva v Primorju in na Goriškem. O posameznih dogodkih iz narodnoosvobodilnega boja so pisali in še danes pišejo predvsem njegovi udeleženci, vendar se njih dela štejejo v veliki večini med zgodovinske vire. K delom istega značaja je treba prišteti tudi različne članke Ivana Regenta, Josipa Petejana in drugih, ki so prispevali spomine o razvoju delavskega gibanja na Primorskem in drugih dogajanjih. Zgodovino Goriške obravnavajo danes v posameznih in redkih razpravah ali pa v okviru večjih pregledov vsi vidnejši slovenski zgodovinarji in drugi pisci, med katerimi je na prvem mestu omeniti pravnega zgodovinarja Berana s študijo o pravno zgodovinskih prilikah na Goriškem.

Med Italijani je po vojni srečati mnoga že iz časa pred vojno znana imena, obenem pa tudi nekaj novih. Ob novi meji je nekdanji center goriških Slovencev, mesto Gorica, ostal v Italiji. Slovenci, združeni z rodno Jugoslavijo, so bili s tem odrezani od svojega naravnega, gospodarskega in kulturnega središča. Že zavoljo tega delo lokalnega zgodovinarja na Goriškem po vojni in še danes ni rodilo večjih uspehov. Mnogo več so storili pri tem nekateri vidnejši slovenski zgodovinarji. Italijani so svojo dejavnost bolj razširili tudi že zaradi vzrokov in namenov, v območju katerih se je tedaj odvijal njihov način podajanja zgodovine. V zadnjih letih pa so se med samimi italijanskimi zgodovinarji na Goriškem javili kritičnejši duhovi, ki skušajo nekdanjo šovinistično mržnjo in potvorbe, ki so jih žal nosila tudi zgodovinska dela, zamenjati s treznejšim pogledom na celotno problematiko ter pri tem apelirajo na važnost proučevanja narodnostne sestave pokrajine in na raziskavo »formacije slovenske narodne zavesti in iz te izvirajoče politične smeri« (Studi Goriziani, vol. XXIX, 1961, str. 23). Slovensko goriško zgodovino pisje v Italiji je danes skromno, brez večjih znanstvenih ambicij, in v mnogih primerih noče skriti sovraštva do življenja Slovencev v svobodni domovini in se s takim odnosom loteva tudi obravnave dogodkov iz novejšje zgodovine. Mnogi tržaški

zgodovinarji kažejo pri tem drugačna, pozitivnejša nagnjenja. Za povojno dobo je o jugoslovanskem lokalnem goriškem zgodovino pisju mogoče izreči, da je ustvarilo kljub različnim možnostim le malo.

Neke celotne goriške zgodovine danes še nimamo. Vsi dosedanji poskusi so ostali nepopolni in za današnji čas zaradi številnih pomanjkljivosti neprimerni. Seveda je pri vsem treba upoštevati poseben moment, to je dvojen in pred leti celo trojen način podajanja goriške preteklosti. Celotno tako delo bi danes zahtevalo tesnega in medsebojnega sporazumnega sodelovanja predvsem slovenskih in italijanskih zgodovinarjev. Za začetek takega dela bi bil prvi pogoj popolna uporaba vseh virov, ki so najrazličnejši in danes ohranjeni na raznih krajih. Antične vire so izdali v raznih splošnih zbirkah, njih izkoriščanje je danes v primerjavi z drugimi obdobji najlažje omogočeno. Problemi nastanejo pri izkoriščanju virov za srednji vek in poznejša obdobja. Ti še zdaleč niso bili vsi izdani in niso niti tisti, ki so doslej izšli, zbrani na enem mestu. Sistematičnega dela tu doslej še ni bilo. Vse izdaje virov se tičejo predvsem listinskega gradiva. Velik delež so pri izdaji srednjeveških virov za Goriško opravili slovenski zgodovinarji, predvsem Fran in Milko Kos. V okvirju splošnih jugoslovanskih in slovenskih izdaj virov za zgodovino delavskega gibanja in naše socialistične revolucije se upoštevajo tudi viri, važni za proučevanje teh dob na Goriškem.

Problemov, ki so se doslej upoštevali, je, kot je iz doslej navedenega mogoče razbrati, mnogo. Nekateri so bili v raznih delih dobro, drugi zopet nekoliko pomanjkljivo podani. Podrobnejše navajanje vseh doslej obravnavanih problemov in dogodkov bi seveda zaradi svoje precejšnje obširnosti prešlo okvir, ki ga ima ta sestavek. Zato hočem v naslednjem govoriti o bodočih nalogah, ki jih je bilo mogoče pravilno določiti in formulirati le na podlagi pregleda doslej opravljenega dela.

Katere naj bi bile bodoče naloge in delo?
Danes rešujejo krajevnozgodovinska raziskovanja nešteto podrobnih problemov, ki jih slovenska historiografija zaradi svojega splošnega značaja ne more reševati. V tem smislu mora potekati vse bodoče delo slovenskega zgodovinarja na Goriškem. Postavljanje pokrajinskega pred občaslovenski koncept je nepravilno, in je preostanek fevdalnega mišljenja, brez tega koncepta je vsako delo nepopolno ter otežuje pravilno pojmovanje in razumevanje.

Vse od prazgodovine dalje so le redke zgodovinske dobe našle v historiografiji Goriške svoj pravi obraz in podobo. Nekatera obdobja so podana le v bežnih obrisih, spet drugim manjka globljih notranjih analiz, predvsem gospodarsko socialne narave, ki dajejo današnjemu zgodovinopisju prav posebno veljavo. Prav s takim proučevanjem preteklosti se je mogoče približati zgodovinski resnici, odkriti gonilne sile zgodovinskega razvoja in s tem v zvezi spoznati današnje življenje, kar je tudi ena izmed poglavitnih nalog modernega zgodovinopisja.

Prazgodovinskim študijam manjka sistematične ureditve, ki mora biti pogoj pri tem delu. Objektov, ki bi bili danes potrebni preiskav, je še danes na Goriškem mnogo, nekateri so le deloma raziskani in čakajo dokončnih obdelav, izkopani predmeti pa primernih analiz. Čeprav je predzgodovinsko prebivalstvo izginilo s prihodom Rimljanov, je vendar njegov obstoj vplival še mnogo kasneje na značaj slovenske kulture in naselitve na tem ozemlju, bodisi posredno ali neposredno. Seveda pri tem trčimo že na arheologovo območje dela, ki se prav zaradi drugačnega načina raziskovalnih metod kljub podobnosti ciljev razlikuje od zgodovinarjevega.

Goriška ni tako bogata antičnih najdb kot sosednja Furlanija, vendar pa je nudila in še nudi obilico nerešenih vprašanj. Italijanski zgodovinarji v preteklosti so tu mnogo storili, ne da bi skrivali namene, ki so jih hoteli doseči s proučevanjem te dobe. Gospodarska in družbena podoba antike sta še vedno zanemarjeni, isto velja tudi za pozno antiko in za prehod srednjega v novi vek.

Z naselitvijo Slovencev so se družbeni odnosi ter gospodarski in kulturni značaj goriške dežele zelo spremenili. Naselitev Slovencev in njih ustalitev na tem ozemlju so razni slovenski zgodovinarji temeljito obdelali. Isto velja tudi za srednji vek, čeprav se tudi za to obdobje znova in znova kažejo novi problemi.

Za prehod srednjega v novi vek je bilo dosti napravljenega že v okviru obče slovenske historiografije. Podrobnejše študije, nastale predvsem na podlagi obširnega gradiva iz tržaških, goriških in raznih drugih furlanskih arhivov, bi morda dale za Slovence zanimive in važne podatke, ki so jih razni zgodovinarji hote ali nehote zamolčali. Vpogledi v to arhivsko gradivo spričo določenih okoliščin niso v vseh možnostih dani. Mnogo arhivnega gradiva, ki je bilo odpejlano z našega ozemlja, se je s pogajanja

med italijansko in jugoslovansko vlado že pred leti vrnilo. Novejša pogajanja, ki so se končala s sporazumom 15. septembra 1961, so prinesla zadovoljivo rešitev vprašanja arhivov in še drugih perečih kulturnih vprašanj. (Podrobneje o tem M. Kos, Iz državnega arhiva v Trstu Jugoslaviji izročene arhivalije, ZČ XV, 1961, str. 197—199 in Jože Maček, Građa koju je Državni arhiv Slovenije preuzeo od državnog arhiva u Trstu, Arhivist, 1, 1962, XII, str. 160—161).

Delež Slovencev v zgodovini mesta Gorice v poznem srednjem in novem veku še vedno ni dovolj natanko preiskan. Tudi o gospodarskem stanju našega podeželja v dobi propadanja fevdalnega reda bi veljalo pisati. Ni še raziskano delo prvega zgodovinarja goriške dežele Martina Bavčarja. Takih in podobnih problemov je danes še nešteto. Življenje goriških Slovencev v XIX. stoletju potrebuje boljših obravnav, kot je Gabrščkova. Italijani so o svojem življenju v mestu Gorici v tem času storili mnogo več. Zgodovina XX. stoletja je podana le fragmentarno. Največja vrzel je v obdobju, ki je pripravljalo našo socialistično revolucijo. Za to dobo je ohranjenega zelo malo arhivskega gradiva, zato bi bilo treba zbirati spomine ljudi, ki so v tem obdobju živeli in delovali. Isto seveda velja za čas naše narodnoosvobodilne borbe, kjer si je v mnogih primerih mogoče ustvariti podobo o nekem dogodku le na podlagi pričevanj udeležencev. Prav posebno pozornost je treba tu posvetiti začetkom narodnoosvobodilnega boja, saj za ta čas manjka primernih dokumentov. Pri pisanju bodočih del o NOB bo treba odslej več pozornosti posvetiti tudi dogodkom, ki niso bili zgolj vojaškega značaja. Mnogo problemov in vprašanj, ki bi jih bilo na Primorskem treba proučevati, je pokazal v posebnem članku A. Šavli (Vprašanja iz Primorske, Kronika, I, 1955, zv. 5, str. 158—162).

Iz vsega navedenega si je mogoče postaviti vidike za nadaljnja proučevanja in za še večji razvoj slovenske goriške historiografije. V smislu splošne zgodovinske problematike pa bi morali goriški zgodovinarji na jugoslovanski strani državne meje uravnati svoje delo v naslednjih smereh:

1. zbiranje, registriranje in interpretacija najrazličnejšega gradiva iz preteklosti,
2. zaščita in varstvo vseh zgodovinskih, etnoloških, umetnostnozgodovinskih in drugih spomenikov, ki tudi služijo pri rekonstrukciji preteklosti,
3. ustanovitev nekega organa, ki bo vodil vse to delo in koordiniral pri tem posameznike ali skupine in uravnaval delo goriških

znanstvenih in podobnih ustanov; skrb za izdajanje neke lokalne publikacije, ki bi tudi prinašala razne zgodovinske članke, s katerimi bi se dal zelo viden obseg dela in doseženih uspehov.

1. Pod zbiranjem gradiva je razumeti iskanje in registriranje najrazličnejših zgodovinskih virov, od raznih urbarskih zapisov, starega orožja in orodja preko raznih časopisov, knjig, listin pa do fotografskih podob iz preteklosti. Pozornost bi bilo treba posvetiti pisanim virom-arhivalijam, ki so danes raztresene na različnih krajih in marsikod prepuščene zaradi neprimerne hranjenja propadu. Arhivalije je treba zbrati na enem kraju in sicer v prav za ta namen postavljenem arhivu, ki deluje na Goriškem in v okviru Goriškega muzeja. Vse tisto gradivo, ki ga ne bi bilo mogoče zaradi določenih vzrokov zbrati v arhivu, pa bi bilo treba evidentirati in v primeru slabega hranjenja zavarovati. Danes se hrani na terenu vrsta tega blaga, na primer stari občinski in župnijski arhivi, arhivi raznih društev in ustanov, matične in zemljiške knjige, arhivi partizanskih enot, staro časopisje in tudi hišne arhivalije. Pri tem je pomembno omeniti, da je bil s popisom Modesta Golije »Arhivske zbirke v tolminskem okraju« (Arhivist, I, sept.-dec. 1961, zv. 3, str. 72—95) storjen že prvi korak v tej smeri. Potrebno bi bilo omogočiti primernejše izkoriščanje gradiva iz arhivov onstran državne meje. Te arhivalije bi bilo najbolje prejeti prefotografirane, če ne bi bile že drugače dosegljive (mnogo na mikrofilm posnetih dokumentov iz goriških arhivov hrani Državni arhiv Slovenije v Ljubljani). Prav tako bi bilo treba evidentirati vse važnejše tiske in druge bibliografske vrednosti, ki jih hranijo razne podeželske knjižnice in privatni lastniki. Evidenco o tem bi moral voditi študijski oddelek Goriške knjižnice, ki bi moral vse svoje delo uravnavati v tesnem sodelovanju z muzejem, Zavodom za spomeniško varstvo in nekim v bodoče postavljenim zgodovinskim ali podobnim društvom. Pri vsem tem delu pa je treba stremeti za tem, da se čimveč arhivalij in drugega materiala prenese v eno od navedenih ustanov.

Poseben pomen imajo pri zbiranju takega gradiva raziskave na terenu. Te morejo potekati v delu ekip, ki jih na teren pošlje ena od navedenih ustanov ali pa v delu posameznikov. Običajno se delo na terenu odvija v obliki topografskih akcij; teh je Goriški muzej že priredil nekaj in jih tudi v bodoče še namerava. Na terenu se proučujejo razna ledinska imena in ljudska

izročila, ki danes izginjajo v pozabo. Za najnovejša obdobja so važni zapiski spominov partizanskih borcev in drugih sodelavcev v naši revoluciji in v boju proti fašizmu. Vendar pa je treba pri vsem tem upoštevati, da so taka poročila zaradi časovnega razmaka med opravljenim dejanjem in današnjim časom velika ter je treba taka pričevanja kot sekundarni vir preverjati zelo pazljivo. Sploh se mora celotno delo zgodovinarja na Goriškem, tako poklicnega kot amaterskega, odvijati v območju nalog in zahtev moderne zgodovinske znanosti. Delo na terenu prinese tudi kako etnografsko najdbo od mnogih pohištvnih predmetov, oblek in narodnih noš do različnega orodja. Ti predmeti se morajo na terenu zavarovati ali pa prenesti v muzej. Bolj kot zgodovinarjevo je arheologovo področje izkopavanje in sistematiziranje najdb iz prazgodovine in zgodnjega srednjega veka. S tem pa trčimo že na drugo, od prej postavljenih smernic, to je na varovanje in zavarovanje predmetov na terenu.

2. V tem smislu se danes mnogo govori o propadanju raznih kulturnih spomenikov in drugih ostalin preteklosti na terenu. Njih hranjenje in zaščita v preteklosti nista bili zadovoljivi, toda tudi danes ni mogoče govoriti o kakšnem posebnem napredku. Tako varovanje in zavarovanje spremlja bolj kot katerokoli drugo delo poraba velikega števila finančnih sredstev. Mnogi spomeniki in predmeti propadajo, z njimi propada tudi pomemben zgodovinski vir. Njegovega zavarovanja bi se bilo treba lotiti nemudoma. Ne moremo dopustiti, da propadajo že tako zelo borni ostanki objektov iz antične dobe, zidovja srednjeveških gradov, mnogi etnografski predmeti, cerkve in njih freske. Isto velja še v večji meri za predmete iz novejših obdobij, predvsem za razne objekte iz narodnoosvobodilnega boja.

3. Tretja smer bodočega dela je prav tako važna. Če nekaj delamo in ustvarjamo, smo dolžni dajati družbi, ki nas pri tem podpira, neki obračun dela, ki mora biti v vseh pogledih prvenstveno vzgojnega pomena. To je treba storiti na ta način, da se plodovi različnih oblik raziskav dajejo javnosti na vpogled. Pri tem najbolje služijo stalne in začasne zbirke v muzeju in njegovih objektih ter razstave, prirejene v njegovem okrilju. Drugi način pa je podajanje takih obračunov v obliki krajših ali daljših strokovnih in poljudnih člankov. Temu najbolje služi izhajanje nekega časopisa, ki naj s svojo vsebino prikaže rezultate prizadevanj v smeri zbiranja gradiva

in njegove obdelave. Ker za samo zgodovinsko, arheološko in etnografsko gradivo za goriško območje ne bi zadoščal in opravičil obstoj posebne publikacije, bi se mogel obseg take izdaje povečati in razširiti še na druga področja kulturnega pa tudi gospodarskega ustvarjanja na Goriškem. V tem smislu so mnogi kraji na Slovenskem storili že mnogo, saj izdajajo redno različne periodične publikacije, v katerih prevladuje zgodovinski del, saj je zgodovina eno najbolj privlačnih področij zlasti v krajevnih pogledih. »Goriški zbornik« (1957) je pomenil prvi korak v tem snovanju, a žal je ostal le pri svojem prvem in doslej edinem letniku. Njegovo nadaljevanje je potrebno, krajevno časopisje te vrzeli ne more nadoknaditi, pa tudi izhaja za drugačne namene. Članki, ki jih od časa do časa prinese, so namreč prigodnega značaja in niso plod načrtnih raziskav. S tem ne bi bilo izpolnjeno samo neko važno kulturno poslanstvo, temveč bi se tudi nadaljevala bogata izdajateljska tradicija Goriške.

Ustanovitev zgodovinskega društva za Goriško, oziroma oživitev tistega dela, ki je pred leti nastalo (1951) in propadlo, je nujna. Svoje udejstvovanje bi moralo društvo zaradi razmer razširiti še na druga področja, ki so z zgodovino v tesni zvezi (arheologija, etnologija, umetnostna zgodovina itd.). Kot že omenjeno, naj bi to društvo koordiniralo delo Goriškega muzeja. Zavoda za spomeniško varstvo in študijskega oddelka Goriške knjižnice ter še drugih enakih ustanov na Goriškem in Primorskem; člani društva naj bi pomagali posameznim tem ustanovam pri opravljanju njihovih nalog. Društvo naj bi tudi sodelovalo pri urejanju zgoraj navedene publikacije, katere izhajanje bi seveda zahtevalo tudi vodstvo in sodelovanje občinskih in drugih forumov.

Naštete so v grobih obrisih naloge, ki jih današnji čas postavlja pred goriškega zgodovinarja in zgodovinopisje v Jugoslaviji. Postavljene naloge naj bi bile odskočna deska za neko kasnejše še popolnejše delo. Poudariti je treba, da so za vsako bodočo

dejavnost potrebni vsi pogoji, od katerih je eden najvažnejših zbrano gradivo, na podlagi katerega se lahko delajo raziskave v smeri in smislu krajevnogodovinskih proučevanj. V teh pogledih nas zgodovinarji onstran državne meje močno prekašajo, čeprav kritični duhovi med Italijani samimi ugotavljajo, da so še na marsikaterem področju njihova razskovanja šele na začetku. Novo vzdušje, ki je začelo prevladovati v italijanski historiografiji in sploh v samih odnosih do Slovencev, brez dvoma odpira možnosti odkritega sodelovanja, ki je potrebno pri obravnavanju določenih vprašanj, zlasti iz novejše zgodovine.

V tem smislu je treba pohvaliti in sprejeti pobudo, da je »potreba postaviti italijansko-slovenske študijske organe, ki bi raziskovali in pojasnjevali novo in najnovejšo lokalno zgodovino ter njene najbolj zanimive dogodke«, ki jo je nedavno sprožila goriška revija »Iniziativa isontina« (dicembre 1965, št. 15, str. 21). Treba je le pričeti in nadoknaditi zamujeno.

OPOMBE

Literatura: M. Kos, Pregled slovenske historiografije, Jugoslovski istoriski časopis, 1, 1955, str. 8.—21. — B. Grafenauer, Problemi in naloge slovenskega zgodovinopisja v našem času, ZC, I, 1947, str. 11—30. — B. Grafenauer, Struktura in tehnika zgodovinske vede, Ljubljana 1960, str. 216—249 (tu je navedena vsa važnejša z vprašanjem slovenske historiografije povezana literatura). — B. Grafenauer, Historiografija, Slovenija, str. 13—15, Enciklopedija Jugoslavije, 4, Zagreb 1960. — M. Pahor, Nekatera vprašanja primorske in slovensko-istrske historiografije, Istrski zgodovinski zbornik, I, 1953, str. 147—152. — G. Cervani, Lineamenti di storiografia risorgimentale nazionale e goriziana (drugi del tega članka o goriški historiografiji Appunti per una moderna storiografia risorgimentale isontina, je ponatisnila revija Studi Goriziani, vol. XXIX, 1961, str. 9—25) v publikaciji Gorizia nel risorgimento, Gorizia 1961, str. 7—42 (ocena: I. Juvančič, ZC, XVI, 1962, str. 265—269). — P. Blaznik, Pota in vidiki slovenske krajevne zgodovine, Kronika, III, 1955, zv. 3, str. 145—150.

ORIS RAZVOJA HRASTNIŠKEGA ŠOLSTVA

MIRKO OSTROŽNIK

Začetke hrastniškega šolstva moramo iskati na zasebni šoli rudniškega nameščenca Antona Doležaleka med leti 1856 in 1863. Otroke je sprva poučeval v svojem stanovanju, od leta 1860 dalje pa v prostorih rudniške restavracije.

Leta 1863 so šolo prevzele hrastniške industrije in nastavile učitelja Stupana. Zato imamo to letnico za začetek rednega šolanja. Ko so 1873 nastavili za učitelja Karla Valentiniča, je šola štela 200 učencev, ki jih je učitelj poučeval v dveh tečajih.

Ob izidu novega šolskega zakona so vzdrževalci prosili deželno upravo, naj prevzame šolo, ker bi s tem dobila značaj javnosti. To se je zgodilo z odlokom deželnega šolskega sveta z dne 19. februarja 1872. Dve leti pozneje je krajevni šolski svet začel akcijo za zidavo novega šolskega poslopja. Zamisel je bila uresničena 1879. leta, ko je bila na Špilarjevem posestvu zgrajena tako imenovana stara šola. Podrli so jo 1922 zaradi plazovja. Ta šolska zgradba je stala na severnem robu dvorišča današnje osnovne šole Ivana Cankarja. Njeno vodstvo je prevzel učitelj Karel Valentinič in ga obdržal do 1887, ko je bil za upravitelja imenovan Ivan Sorčan. Do takrat se je šola razvila v štirirazrednico s 374 učenci.

Karel Valentinič je opravil na področju šolstva pionirsko delo. Ob šoli je organiziral kmetijsko in obrtno nadaljevalni tečaj in glasbeno šolo, ustanovil »šolski krajcarski sklad« za podporo ubožnih učencev, organiziral lastni lokalni muzej ter zbral zanimive podatke iz krajevne zgodovine v šolski kroniki, ki so, žal, bralcem dostopni le v izvlečkih, zapisanih v šolski kroniki deške osnovne šole, začete 15. decembra 1945, po Lojzetu Hofbauerju.

Leta 1906 je bilo zgrajeno novo šolsko poslopje, v katerem so danes urejeni višji razredi osnovne šole Ivana Cankarja. Dottedlejša mešana ljudska šola se je preosnovala v štirirazredno ljudsko šolo, ki je ostala v starem poslopju. Obe šoli sta takrat šteli 600 otrok.

Leta 1907 je Schulverein zgradil nemško šolo. V njej so danes nameščeni nižji razredi osnovne šole Ivana Cankarja. Ob njej je v zasebnem poslopju na Frtici uredil Schulverein nemški vrtec in telovadnico, ki jo je uporabljal tudi Turnverein.

Nemška šola je bila sprva dvorazredna, v letu 1908/9 pa trirazredna. Vodil jo je upravitelj Ivan Tanzer. Ustanovitev te šole,

nemškega vrtca in telovadnice je odsev pritiska nemškega kapitala na Jadransko morje, po drugi strani pa tudi razgibanega narodnega življenja, ki se je kazalo v delu Narodne čitalnice, ustanovljene v stari Roševi hiši na levem bregu potoka Bobna ter v delu sokolskega društva. To društvo je uporabljalo telovadnico, urejeno v stari šoli. Kot posebnost naj omenim, da je imela ta šola telovadni pouk tudi za žensko mladino; za tiste čase je bila to prava redkost.

O šolski organizaciji med obema vojnama ne morem dati kaj več kot nekaj skopih podatkov, ker so kronike tega razdobja izginile med okupacijo. Kot vem, je bila deška šola ob ustanovitvi 1906. leta nastanjena v novem šolskem poslopju, dekliška šola pa je uporabljala še prostore v stari šoli. Ko so to leta 1922 podrli, se je dekliška šola preselila v bivšo nemško šolo. Leta 1923/4 je obe šoli začasno vodil učitelj Rado Reiner, naslednjega leta pa je vodstvo deške šole prevzel učitelj Franc Lebar, in dekliške nadučiteljica Hermina Lunder. Pod njunim vodstvom sta se obe šoli razvili v sedemrazredni državni ljudski šoli. V šolskem letu 1939/40 je prva štela 11 oddelkov s 419 šolarji, druga 10 oddelkov s 357 šolarji. Pedagoško delo sta usmerjala oba nadučitelja, okrajna šolska nadzornika Ljudevit Potočnik in Ernest Vranc ter odloki banske uprave.

Med okupacijo je obe šoli zasedlo vojaštvo. Za pouk so pripravili zasilne učilnice pri Birtiču, v gostilni pri Kemični tovarni in med Pečnikovo trgovino. O pouku in vzgoji je bilo težko govoriti. Otroci so podivjali, svojih nemških učiteljev, ki so jih učili in zmerjali v nerazumljivem ter osvraženem jeziku, niso vzljubili. Vsiljevanju prepevanja nemških nacističnih pesmi, udeležbi tako imenovanih Heimatabendov, Apelov in Fanfarenzugov so se odtgnili s potepanjem. Da je taka vzgoja kvarila njihov značaj, ni treba še posebej omeniti. Vsa sreča, da se je večina kaj kmalu lotila dela v odborih OF, ki jih je čustveno in miselno preusmerilo. V prvem letu je deško šolo obiskovalo 390 učencev, zadnje leto pa samo 60; drugi so bili izključeni zaradi narodne zavesti svojih staršev. Na drugi strani nam ta podatek zgovorno priča o neprijetnosti te šole.

Poglejmo še usodo hrastniških učiteljev. Najzavednejše učitelje so Nemci izselili, tako Lojzeta Hofbauerja, Rajka in Marijo

Pardubski, Stanislava Pogačnika, Ivana Pretnarja, Staneta in Veroniko Volk ter Vido Freyer. Učitelj Stane Štefančič se jim je umaknil v svoj domači kraj Ivanje selo pri Rakeku, kjer se je vključil v NOV in 1943 padel na Notranjskem. Drugi učitelji so si poiskali skromen kruh po pisarnicah. Lojzka Urbajsova se je jeseni 1944 odzvala vabilu načelnika okrajnega poverjeništvu za prosveto Mirka Skalina in postala učiteljica partizanske šole v Čečah.

Štiriletna okupacija je pustila na šolskih stavbah in njihovi opremi ter v znanju hrasniških otrok težko popravljive sledove. Organi ljudske oblasti so ob podpori preostalih učiteljev, tečajnikov in občanov marljivo celili rane. Zasluga pripada Lojzki Urbajsovi, ki se je trudila obnoviti nekdanjo šolsko omrežje. S poukom so pričeli konec maja v prostorih sedanje Varstvene ustanove, ki so jih Nemci preuredili za potujčevanje predšolske mladine. Trajal je do konca julija. Glavno skrb je posvetilo učiteljstvo pisanju, čitanju, domoznanstvu in računanju. Kljub skrajnemu pomanjkanju učnih knjig in učil so dosegli učenci v kratkem času viden napredek v jezikovnem pouku. Za berilo so uporabljali brošuro »Titovi borci«, pisali pa so na ovojni papir.

Šolsko leto 1945/46 se je pričelo v zasilno urejenih šolskih stavbah. Deška šola je takrat štela 298 učencev, 6 razredov in 8 oddelkov. Upraviteljstvo je bilo poverjeno Lojzetu Hofbauerju, ki se je vrnil julija iz pregnanstva. Dekliška šola je imela 283 učenk, 7 razredov in 8 oddelkov. Vodila jo je upraviteljica Lojzka Urbajsova. Jedro učiteljskih zborov so sestavljali starejši učitelji, za pomoč so jim bili dodeljeni tečajniki, ki so si prve izkušnje pridobili na partizanskih šolah v Čečah, na Marnem, v Turju in na Kouku. Sedaj so ob mentorstvu starejših učiteljev in z znanjem, ki so si ga pridobili na prvem pedagoškem tečaju, dobro opravljali svojo dolžnost. Poučevali so po učnem načrtu, ki ga je izdalo predsedstvo SNOS v 1944. letu. Učitelji so bili povezani v podružnici Zveze prosvetnih delavcev in nameščencev, ki se je sestajala na 14-dnevnih študijskih sestankih. Tu so obravnavali politična, gospodarska in pedagoška vprašanja. Knjig tudi to leto ni bilo. Pri pouku materinščine so še naprej uporabljali »Titive borce«, z navdušenjem pa je učiteljstvo pozdravilo izdajanje Pionirja in Cicibana. S pridom je reviji uporabljalo za šolsko in domače branje. Za povezavo med šolo in starši je skrbel novo izvoljeni roditeljski svet, za politično, kulturno in zabavno življenje šolarjev v prostem času pa sta skr-

bela pionirska odreda partizana Luke in Lidije Šentjurčeve. Pod vodstvo deške šole sta spadala še otroški vrtec in trirazredna strokovno nadaljevalna šola, k dekliški pa večerna gimnazija. Ta ni mogla prav zaživeti zaradi premajhne vztrajnosti slušateljev.

V šolskem letu 1946/47 je dobila tudi deška šola 7 razredov kljub padanju števila šoloobveznih otrok (294). Pri tem številu razredov je morala ostati, ker je bila za šolsko leto 1947/48 predvidena organizacija osemletne šole v smislu 4-razredne nižje osnovne šole, za katero je ministrstvo za prosveto LRS predpisalo enotne učne načrte, in štirirazredno višjo šolo, ki je delala po prikritem gimnazijskem načrtu. Učiteljstvo obeh šol, ki se je namenilo poučevati v višjih razredih osnovne šole, se je vpisalo na Višjo pedagoško šolo, da bi se v počitniških tečajih za bodoče predmetne učitelje kar najbolje usposobilo za svoje delo. Na dekliški šoli so medtem odprli tudi pomožni razred, ki se je s 1. januarjem 1954 osamosvojil kot Pomožna šola pod upraviteljstvom defektologinje Stane Vošnarjeve.

V šolskem letu 1947/48 so izvedli predvideno reorganizacijo. Deška in dekliška šola sta se ponovno združili pod upraviteljstvom Lojzeta Hofbauerja. Nova sedemletna šola je štela 562 otrok, 7 razredov in 15 oddelkov; eden med njimi je bil že omenjeni pomožni razred. Z učili in knjigami je bila šola zadovoljivo založena. Z združitvijo šol je bila izvedena tudi spojitev obeh pionirskih odredov v enoten odred Partizana Luke.

Šolsko leto 1950/51 je prineslo novo organizacijsko spremembo. S 1. septembrom se je enotna sedemletna osnovna šola razdelila v štiriletno osnovno šolo in štiriletno nižjo gimnazijo. Prva je štela 526 učencev in 10 oddelkov, druga 156 učencev, 3 razrede in 4 oddelke. Obe šoli sta bili kadrovsko dobro zasedeni, saj so nekdanje tečajnice že opravile učiteljske diplomske izpite, najbolj pridne pa tudi strokovne izpite. Diplomirali so tudi prvi izredni slušatelji Višje pedagoške šole. V šolskem letu 1951/52 sta se osnovna šola in nižja gimnazija ločili. Prva je delala v bivši dekliški šoli pod upraviteljstvom Jožeta Kenka, druga v nekdanji šoli pod ravnateljstvom Braneta Lorenčiča. Bivši ravnatelj Lojze Hofbauer je dočakal zasluženi pokoj. Osnovna šola je štela takrat 551 učencev, 4 razrede in 11 oddelkov, gimnazija pa 208 učencev, 4 razrede in 6 oddelkov. Nižja gimnazija je dobila nov predmetnik in učni načrt, ki je uvedel pouk moralne vzgoje. Pionirska odreda sta se po-

novno ločila; odred na osnovni šoli si je nadel Kajuhovo ime, odred na gimnaziji pa Lidije Šentjurčeve.

Uvedbo nižje gimnazije so ljudje pozdravili kot nov korak za demokratizacijo našega šolstva. Tako je treba razumeti tudi ustanavljanje svetov za prosveto in kulturo pri oblastnih organih ter prehod na družbeno upravljanje, katerega nosilci so bili šolski odbori. Po zapisniku v kroniki osnovne šole, začete v šolskem letu 1951/52, je bil prvi svet za prosveto in kulturo imenovan 1. januarja 1954, prvo sejo šolskega odbora pa notira 2. aprila 1955.

Z naraščanjem števila šoloobveznih otrok je nastala občutna stiska s prostorom. Po številnih razpravah v šolskih zbornicah, na zborih volivcev in na sejah občinskega ljudskega odbora je ta leta 1955 izglasoval graditev nove šole na Logu s 6, kasneje 9 učilnicami. Prve lopate so se zasadile 25. maja. Dela so prvo leto dobro napredovala, tako da sta se 25. oktobra 1954 v novo šolo vselila dva tretja in dva četrta razreda, k temu še dva oddelka vrtca. Tako je ta štel 6 oddelkov, dva v Steklarni, dva v Centru in dva na Logu. Dne 1. februarja 1955 je okrajni svet za prosveto in kulturo potrdil predlog za pravno osamosvojitve osnovne šole na Logu. Ta je takrat štela 373 učencev in 9 oddelkov, osnovna šola v Centru 225 učencev in 5 oddelkov. Za upravitelja prve je bil postavljen dosedanji upravitelj osnovne šole Jože Kenk, za upravitelja druge pa upraviteljica pomožne šole Stana Vošnarjeva. Na nižji gimnaziji je bil takrat imenovan za ravnatelja prof. Vincenc Žnidar. Z osamosvojitvijo šole na Logu se je organiziral nov pionirski odred z že zna-

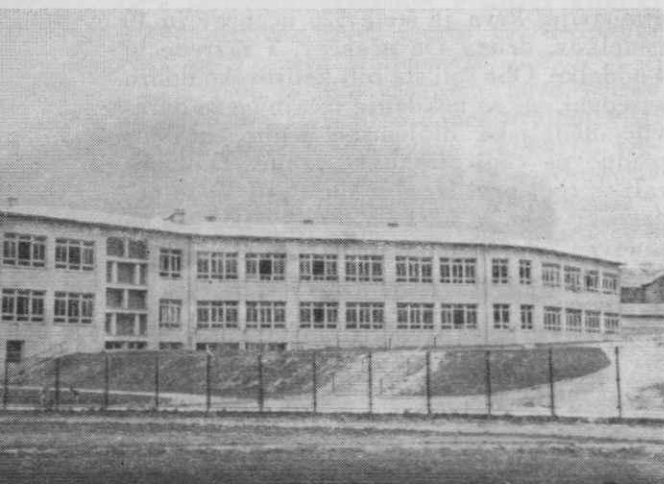
nim imenom Partizan Luka. Pionirski odredi so ob podpori občinskega komiteja LMS, novo ustanovljenega DPM, šole ter ob sodelovanju kulturnih in športnih društev razvili tako dejavnost, da so si za Titov rojstni dan 1955. leta zaslužili nove prapore. Izročili sta jih prvoborki Lidija Šentjurčeva in Olga Kastelčeva.

V šolskem letu 1957/58 so se pričeli uporabljati novi učni načrti za reformirano šolo v I., II. in III. razredu. Do šolskega leta 1962/63 sta izšla celotni predmetnik in učni načrt, ki ju je izdal Zavod za napredek šolstva LRS. Kot novost sta se uvedla gospodinjski in tehnični pouk, moralna vzgoja pa je bila zajeta v predmetu temelji socialistične morale. Dne 25. aprila je Zvezna skupščina sprejela splošni zakon o šolstvu, Republiška skupščina pa 1. oktobra 1959 zakon o osnovni šoli. Nova dokumenta sta dala poudarek družbeni in politični vzgoji mladega rodu, njegovi ustvarjalnosti, kritičnosti in odgovornosti do dela. Za razvijanje spodbude, samostojnosti in zavestne discipliniranosti ter odgovornosti za uspeh v šoli ter za aktivno pomoč učiteljstvu pri uresničevanju izobrazbenih in vzgojnih ciljev smo začeli po šolah ustanavljati razredne in šolske skupnosti, ki so zajele učence sedmih in osmih razredov.

V šolskem letu 1958/59 sta se združili nižja gimnazija in osnovna šola v Centru v osnovno šolo Ivana Cankarja pod upraviteljstvom prof. Vincenca Žnidarja. Šola na Logu je dobila 5. razred in s tem začela preraščati v popolno osemletno šolo narodnega heroja Rajka pod upraviteljstvom prof. Mirka Ostrožnika. V šolskem letu 1961/62 se je ta razvoj zaključil. Šola Ivana Cankarja je imela takrat 516 učencev, 8 razredov in 16 oddelkov, šola na Logu 677 učencev, 8 razredov in 21 oddelkov. Priljučene so ji bile podružnična šola v Podkrajju s 16 učenci v dveh oddelkih, večerna delavska šola s 25 učenci v dveh oddelkih in oddelek večerne ekonomske šole s 26 slušatelji, ki sta jo organizirali Delavska univerza v Hrastniku in Ekonomska srednja šola v Trbovljah. V tem času so se tudi osamosvojili oddelki otroškega vrtca pri obeh osnovnih šolah v varstvenih ustanovah.

V šolskem letu 1962/63 je upraviteljstvo osnovne šole Ivana Cankarja prevzel prof. Jelo Klančar. Na njegovo pobudo je občinski ljudski odbor odobril adaptacijska dela na šoli, da jo s tem dostojno pripravi za praznovanje stoletnice hrastniškega šolstva. Njej je namenjen tudi ta zgodovinski oris.

Reforma šole je razgibala tudi učiteljske zборе. Njihove delovne in ocenjevalne

Nova šola na Logu

konference so dobile pestrejšo vsebino. Še nikoli ni bilo po šolah toliko razpravljanja in primerjanja učnih načrtov, hospitacij, razmišljanj o metodičnih in pedagoških prijemih ter strokovnega poglobljanja. Učiteljski zbori so budno spremljali delo pionirskih odredov in mladinskih aktivov, razrednih ter šolskih skupnosti. Učiteljski zbori in samoupravni organi učencev razmišljajo o ukrepih za izboljšanje delovne discipline ter uspeha in razpravljajo o uspešnosti različnih oblik dodatne pomoči. Društvo učiteljev in profesorjev ter Delavska univerza sta pričeli pripravljati bogatejše programe za politične šole, namenjene družbenemu in ideološkemu obveščanju učiteljstva. Pionirska odreda in mladinski aktiv sta pripravila vrsto kvalitetnih prireditev in razstav. Pevski zbor in šahovski krožki so se kosali na občinski in okrajni reviji. Takih oblik bi lahko naštel še več. Obe šoli sta se poglobili v sestavljanje delovnih planov, ob prehodu na samostojno financiranje 1. januarja 1962 pa sta izdelali tudi prva pravilnika o delitvi celotnega in osebnega dohodka. Vse te dokumente naj bi zajel bodoči statut, ki ga njuna kolektiva že nekaj časa tudi pripravljata.

Treba je poudariti, da reforma šole ni odvisna samo od strokovne in pedagoške usposobljenosti, družbene in ideološke osveščenosti učiteljev, od ustvarjalne vne- me, kritičnosti in družbene odgovornosti učencev, temveč tudi od dobre materialne osnove. S to se še ne moremo ravno pohvaliti. Osnovna šola narodnega heroja Rajka je sicer nova, saj je bila v celoti zgrajena in izročena svojemu namenu 10. decembra 1962, osnovna šola Ivana Cankarja je dobila novo lice z adaptacijo v letu 1963, dela na adaptaciji posebne šole pa so še v teku. Kljub temu, da je skupnost dosti žrtvovala, je še vedno vrsta pomanjkljivosti, ki jih bo treba kmalu odpraviti. Šibka točka v refor-

mirani šoli je predvsem pomanjkljiva oprema šolskih kabinetov. Brez zadostnega ponazarjanja in eksperimentiranja se učen- cem ne more dati tisto znanje, ki ga od njih pozneje zahtevamo.

V letu 1961, torej pred prehodom na sa- mostojno financiranje, je imela osnovna šola Ivana Cankarja za materialne izdatke 1.638.588 din, od tega za učila le 182.990 din ali 8% od vsote za materialne izdatke. Osnovna šola narodnega heroja Rajka je imela 1.639.476 din za materialne izdatke, od tega za nakup učil le 223.153 din ali 13 odstotkov celotne vsote. V letu 1962, torej ob prehodu na samostojno financiranje, je imela osnovna šola Ivana Cankarja 1.683.000 din za kritje materialnih izdatkov, za na- kup učil pa je potrošila 120.000 ali 13%. Osnovna šola narodnega heroja Rajka je takrat dobila za kritje materialnih izdatkov 2.762.810 din, za nabavo učil pa je lahko po- rabila 263.939 din ali 9,6%. Pri tem je tre- ba upoštevati, da je to nova šola, ki je bila skoraj brez potrebnih učil.

Dosedanje izkušnje so tudi pokazale, da so sedanji učni načrti prenatrpani in da so predmetniki preobremenjeni z enournimi predmeti, ki ne morejo bistveno prispevati k oblikovanju mladega človeka. Naša dolž- nost je, opažanja analizirati in pripraviti konstruktivne predloge za izboljšanje tega stanja. Še več bomo morali razmišljati o uporabnosti skupinskega in individualnega pouka ter o smotrnejši izrabi avdiovizual- nih sredstev. Ne bi bilo napak, če bi pre- skusili uvedbo kabinetnega pouka. Mladin- ska organizacija bo morala z učiteljskimi zbori pripraviti programe za načrtno uspo- sabljanje učencev za opravljanje samo- upravnih funkcij. Take programe naj bi izdelale tudi sindikalne podružnice za svoje člane. Razmišljati bomo morali končno tudi o statusu podružničnih šol, kjer poučuje en sam učitelj 8 razredov, kakor je to primer na Kalu.

SAVINJSKA ŽELEZNICA

JOZE JENKO

Trgovinsko ministrstvo na Dunaju je že l. 1864 spoznalo za pravilno, da se mora obstoječe avstrijsko železniško omrežje spopolniti v vsej državi in zgraditi posamezne proge po načrtanem planu. Zakaj le tako je bilo mogoče doseči gospodarske uspehe, saj so bile železnice med iznajdbami tedanjega časa ena najbolj važnih gospodarskih panog. To so nam dokazale življenjske razmere v tistih pokrajinah, v katerih so železniške proge že obstajale. Prav posebno ugodno so se razvijali in rasli premogovniki in železarne, ki pospešujejo razvoj drugih gospodarstev. Medtem ko si lahko opazil velik napredek tam, kjer so proge že obstajale, pa je v eksploataciji rudnikov-premogokopov nastala že pred leti stagnacija, ki je neugodno vplivala na življenjsko raven prizadetih pokrajin. Vzrok temu je bilo pomanjkanje železniških zvez, ki pripravljajo, ustvarjajo in dvigajo življenjski standard z dovozom premoga in drugega blaga. Kjer novih prometnih zvez ni, ni povpraševanja po raznih izdelkih. Gradnje novih prog dajejo impulz železni industriji z dovozom surovin, posebno pa premoga. Po industrijskih izdelkih nastaja živahno povpraševanje. Naraščajočo krizo more rešiti le izgradnja novih železniških komunikacij, če hočemo pospešiti zaostalost domačih krajev nasproti tuji konkurenci. Obstoječe redke proge ne zadostujejo ter tudi ne ustrezajo. Posamezni kraji in tudi nekatere pokrajine hlepijo po njih, ker hočejo ohraniti že obstoječo industrijo in rudnike, v katerih vidijo svojo rešitev.¹

INAČICE TEKMUJEJO MED SEBOJ

Ni dvoma, da je bila železniška proga po Labotski dolini, Mislinjsko-Slovenjegraški kotlini, Velenjsko-Saleško-Šoštanjski kotlini ter po Savinjski dolini državi in špekulantom zelo mikavna in vabljiva. Zveza v Knittelfeldu ali Judenburgu na že obstoječo oz. delno se še gradečo Rudolfovo železnico ter transverzalno med srednjo in južno Štajersko preko Koroške je bila že dokaj zgodaj na programu. Čeprav severni del te trase na levem bregu Drave, tj. Dravograda proti Knittelfeldu v 6. deceniju 1856 ni še bil na vrsti, je centralni komite na Dunaju skupno s podružniškim odborom v Celovcu, ki sta se potegovala za predkoncesijo koroške proge: Maribor—Celovec—Beljak, vložil prošnjo za izgradnjo proge s priključ-

kom v Celju, torej skozi Savinjsko dolino in ne več ob Dravi od Dravograda do Maribora. Toda te vloge resorno ministrstvo ni upoštevalo in 24. oktobra 1856 je bila podeljena celovškemu deželnemu odboru koncesija z odločbo, da se priključi koroška proga na dvotirno magistralo v Mariboru. Povsem razumljivo je, da bi bilo podaljšanje proge od Dravograda do Celja skozi Savinjsko dolino ugodnejše in cenejše, ker bi znašala pot na vsem poteku le 75 km, medtem ko znese ovinek preko Maribora 153 km, torej kar 58 km manj. Koroški centralni komite je pravilno kalkuliral, da bi se propadajoča železarska in plavžarska industrija opomogla s tem, da bi dobavila cenen premog iz prebogatga bazena v Šaleški kotlini ter okolici Žalca. Obenem pa bi se dvignili usnjarski in železo-obrtni obrati med Velenjem in Dravogradom in poživelo rentabilno izkoriščanje nepreglednih gozdnih površin na zahodu Pohorja.²

Komaj je od prvega poskusa preteklo dobrih 15 let, že so se oglasili kraji ob zahodnih štajerskih železnicah ter prosili, da bi se severne in južne štajerske pokrajine med seboj povezale in dobile gospodarske stike s hrvaškimi železnicami. Na ta način bi nastala najkrajša pot od Knittelfelda do Zaprešiča oziroma Zagreba preko Koroške mimo Weisskirchna, Obdacha, St. Leonarda, Wolfsberga, Labota in Dravograda v nadaljevanju preko Slovenj Gradca, Velenja, Vitanja, Slovenskih Konjic, Poljčan, Slatine, Krapine, Zaboka v Zaprešič. Obstajala je celo inačica, ki bi vodila od Slovenskih Konjic dalje prek Oplotnice in Slovenske Bistrice s priključkom na osnovno traso v Rogški Slatini. Izgradnja te železnice je bila vezana na izredno privolitev in izrecen pogoji, da ogrska vlada dovolj prehod trase in priključek na hrvaške proge med Rogatcem in Krapino.³

Za progo Knittelfeld—Zaprešič se je oglašalo mnogo kompetentov. Bilo je tudi mnogo intenzivnega proučevanja. Še pred letom 1872 se je zanimal za priključek na Rudolfovo železnico eventualno tudi v Judenburgu neki slovenjegraški konzorcij. Toda nesrečni finančni polom spomladi 1873 je prekrizal račune. Vse ideje so se razblinile že iz vzroka, ker je vlada popolnoma popustila. Ko je bil izdelan nov zakon o izgradnji železniškega omrežja, se je oglasil nov konzorcij Henkla von Donnersmarcka v Wolfsbergu. Ta družba se je povezala s

štajerskim deželnim odborom, da bi izdelali nov detajlni načrt. Toda deželni odbor se ni mogel dovolj ogreti za predlagano idejo, ker teče trasa tudi po koroškem teritoriju. Končno naj bi odločala država sama. Ta pa se je zavzela za dovršitev proge Dravograd—Wolfsberg, ki je bila predana javnemu prometu dne 4. oktobra 1879. Ta del železnice sekundarnega značaja je gradila država na svoje stroške, dovolila največjo brzino 15 km/h in najmanjši radij 150 m.⁴ Toda glede na važnost proge v vojaškem interesu nastopa država kot posredovalka med obema sosednima deželnima odboroma. Ker sta obstajali že dve zvezi med Hrvaško in Štajersko tj. Zidani most—Zagreb in Pragersko—Velika Kaniža, so opustili prvotni načrt ter se zavzeli za zvezo v Judenburgu preko Zeltwega oziroma Knittelfelda do Celja. Za uresničenje te zamisli so se potegovali koncesionarji Windischgrätz in sodelavci, za progo Celje—Žalec—Zabukovica pa podjetnik Ahil Thomas, ki ga že poznamo iz zgodovine naših železnic. To novo zvezo je obravnaval dunajski parlament kot lokalno; vlada je zavzela negativno stališče ter se odločila za progo Wolfsberg—Dravograd, kakor smo že omenili.

Za nadaljevanje zveze od Wolfsberga proti severu ter razširjenje omrežja južno od Dravograda do Celja so se navduševale posamezne družbe, vendar je zamisel graditi jo kot glavno progo popolnoma zaspala. Tudi se je država protivila vmešavanju katera koli privatne stranke. Vlada je bila odločno proti izgradnji železnice prvega reda. Toda kljub temu se je potegoval konzorcij Henkel von Donnersmarck in tovariši za 50,5 km dolgo priključno progo Wolfsberg—Zeltweg. Od te trase je bilo 22,2 km na štajerski in 28,5 km na koroški strani. Podjetniki so zaprosili za podporo pri štajerskem deželnem odboru. Stroški so znašali ca. 2.960.000 goldinarjev, morda celo manj, pri ozkotirnici pa le 1.600.000 gold.⁵

Tudi mesto Celje je predložilo v novembru 1874 po svojem poslancu spomenico pri pristojnih oblasteh ter utemeljevalo nujnost gradnje savinjske proge. Ta naj bi bila tranzitna železnica z začetno točko v zahodni Češki, prešla bi gornje-avstrijske in štajerske železarske centre in vodila mimo Sv. Valentina. S povezavo Rudolfove železnice, ki je bila deloma že gotova, deloma pa še v gradnji, bi tekla po že znani poti in smeri do Celja z eventualnim nadaljevanjem na Hrvaško. V primerjavi s progo preko Dunaja, bi bila ta transversalka za 80 km krajša nasproti obstoječi

zvezi. O nerentabilnosti nove zveze ni pomislekov, saj bi se dotikala bogatih rudnikov, ki imajo na stotine jamskih mer. Jamska mera je površinska enota v rudarstvu. Obsega 25.088 dunajskih sežnjev, oblika je pravokotna. Spomenici so dodali kalkulacijske račune, iz katerih je razvidno, da bi znašal čisti donos na južnem delu tj. na progi Dravograd—Celje skoraj dva milijona goldinarjev dobička. Železnica naj bi bila prehodna, gradi naj jo država. Ta vloga je imela toliko uspeha, da jo je vzela država v program bodočega železniškega omrežja.⁶

Za varianto z odcepom od osnovnega načrta Knittelfeld—Zaprešič pri Vitanju v smeri Celja se je interesiral belgijski konzorcij, katerega sta vodila podjetnika Noël in Courtois. Ta družba je zaprosila tudi že za predkoncesijo. Financirala pa bi podjetje mednarodna banka v Luksemburgu. Trgovinsko ministrstvo je dalo tudi drugim interesentom dovoljenje za tehnična uvodna dela na normalnotirni progi od deželne štajerske in ogrske meje v okolici Rogatca preko Slatine, Poljčan in Konjic do Spodnjega Dravograda z zvezo na obstoječo koroško železnico in z odcepom v eni točki projektirane proge pri Vitanju do Celja. Tako srečamo med podjetniki inž. H. Legrosa, doma iz Ormoža, P. Villersa, gen. direktorja luksemburških železnic, že zgoraj imenovana Noëla in Courtoisa ter K. Frakha, generalnega direktorja zahodnih ogrskih železnic. Dalje je bil delni interesent te proge tudi mariborski inženir Adam Wiesinger, ki je načrtoval normalnotirno progo Poljčane—Rog. Slatina.⁷

Že l. 1887 je projektiral 40 km dolgo lokalno železnico v trasi Celje—Savinjska dolina—Polzela—Šoštanj do šaleških rudnikov podjetnik Lapp iz Velenja. V šaleški kotlini so se odpirali mogočni premogovni skladi v toliki meri, da so računali na njihov prevoz z železnico med Celjem in Velenjem. Pravilno je bilo mnenje, da naj se produkcija premoga spravi čimprej na trg in bi bilo tako mogoče obrestovati investirani kapital. Šaleška premogovna družba ne bi mogla sama graditi lokalne železnice in kriti s svojimi dohodki izdatke v prvih letih obratovanja. Zato je prevladalo mnenje, da bi gradilj trenutno le ozkotirno železnico po dolini mimo gradu ali razvalin Helsenberga pri Studencih, mimo Sv. Egidija ter jo priključili cesti, ki vodi iz Črne v dolino Pirešice—Arje vasi ev. Žalca v Celje. Ta trasa bi v primerjavi z normalnotirno železnico skoraj 1/3 manj stala. Pri komaj 25 km proge bi bilj pre-

vozni in vzdrževalni stroški dokaj manjši. Res je, da ta projekt po navedenem jarku ne bi bil pripraven za gradnjo ene ali druge variante. Normalnotirna proga bi vozila le premog, ker ob poti ni večjih naselij ter ne bi bilo drugega prevoznega blaga. S tem pa je tudi rentabilnost ozkotirnice dvomljiva.

Povsem druga slika bi se pokazala, če bi se gradila lokalna proga od Celja po obljudeni in industrializirani Savinjski dolini in ob Paki preko Šoštanja do Velenja v dolžini 40 km. Vztrajati je bilo treba na izgradnji normalnotirne proge ter se boriti proti ozkotirnici. Kajti v priključni edinici Celje bi odpadlo zamudno in s stroški povezano prekladanje, čeprav je ta proga za 15 km daljša od prej navedene. Poleg tega bi se izpolnila dolgoletna želja zgraditi progo Celje—Dravograd—Wolfsberg—Zeltweg. Okrajji Celje, Šoštanj in Vransko so se obvezali prispevati denarne podpore in nuditi olajšave pri odkupu površin za železnico in njenih naprav. S povezavo teh krajev bi bila tujcem dana možnost obiskati najlepše kraje v Solčavi in njene vršace na Štajerskem. Obubožano ljudstvo bi si s tujskim prometom brezdvomno opomoglo.⁹

V prejšnjem odstavku smo ugotovili, da je celjska spomenica zadela v črno. Vlada je l. 1876 v okviru gradbenega programa dopolnila vrzeli v železniškem omrežju in predložila parlamentu med drugimi železnicami obravnavano progo Celje—Dravograd. Takoj so se povezali udeleženi okrajni zastopi, agilne občine, predstavniki podjetij, družb in industrij ter prosile poslansko zbornico, naj bi se trasa obstoječega projekta savinjske proge med začetno točko Celje in Kazazami neposredno pri Letušu preložila na desni breg Savinje. To je bilo nujno, ker je obstajalo že dokaj inačič ter je bilo spričo tega treba opozoriti deželni odbor, da more v splošno gospodarsko korist služiti le proga po gornji Savinjski in Šaleški dolini. V tem smislu je sestavil okrajni zastop Vransko v sporazumu z drugimi prizadetimi interesenti obširno in utemeljeno spomenico. Opozoril je naslovljenca na bogato zalogo premoga, ki jo je ugotovil tedanji posestnik rudnika, dunajski podjetnik Mages že leto poprej (1875). Neizčrpne zaklade bi uporabljala cinkarna in cinkov rudnik v Šoštanju in cinkarna v Celju; istočasno pa bi krili potrebe železarske in rudniške industrije na Koroškem, ki bi pomagala Spodnji Štajerski s surovinami, zlasti rudnik v Rablju. Poleg lokalnih in okoliških prevozov bi se nabrali transporti iz daljnih krajev za tranzitni

promet v izmenjavi med južnimi in severnimi avstrijskimi pokrajinami preko Tunhinske doline s Trstom. Po vladnem projektu bi tekla savinjska železnica po črti Celje—Lava—Žalec—Polzela, medtem ko je bil predlog vranskega okraja oziroma zastoja, da se proga odcepi jugozahodno od Kazaz, nadaljuje pot preko Griž—Dolenje vasi do Letuše, kjer pride zopet na levi breg Savinje. Od tod dalje pa bi veljala zopet vladna smer. Na to linijo sta povezani dve stranski dolini tj. od Kazaz do Liboj in od Griž do Zabukovice. Tako je v eni in drugi dolini več jamskih mer, tovarn, žag, mlinov, opekarn in apnenic. Samo v revirju Zabukovica je do 6 rogov in jam ter več raznih industrijskih etabli-smajev. Okolico obogatuje tudi premogovnik Podkamnik, ki ga cenijo s 27 jamskimi merami in premogovnik v Kaplji vasi; znana je predilnica v Preboldu, rudnik železa v Prihovi ter trgi Vransko, Braslovče, Letuš in Mozirje, okrog katerih se razvija bogata lesna industrija. Vsa ta naselja željno pričakujejo novo prometno sredstvo ter si obetajo bogate uspehe. Železnica bo zmanjšala medsebojno oddaljenost. Z množičnim prevozom se bo prevoznina znižala, kar bo ugodno vplivalo na blagovne cene. Tovornina—prevoznina ene tone premoga iz Zabukovice do Celja po cesti znaša 1,80 gold., kar pomeni 80% vrednosti kuriva v jami. V nadaljnjih izvajanjih oporeka spremnica vladne trditve, ki ne ustrezajo dejstvu. Če bi se gradila železnica na levem bregu Savinje, bi morali voziti blago iz Liboj v 10 km oddaljeno postajo Žalec, iz Zabukovice pa 8 km z vzponom do imenovane edinice. Prosilec spodbija razne vladne neresne trditve, češ da sta s predlagano traso oškodovana svinčni rudnik Lopata in ležišče železnega kršca v občini Železno, ki sta že nad 60 let opuščena.¹⁰

Vloga okrajnega zastopa v Vranskem ni imela uspeha, čeprav so bile utemeljitve za preložitev proge gospodarsko podprte. Varianta bi bila le za 3 km daljša. Pač pa bi morali zgraditi še dva mosta preko Savinje s 350.000 gold. izdatkov. Poslanska zbornica ni odobrila dne 25. februarja 1876, da bi se savinjska proga sprejela v gradbeni program. Pač pa je bila dana državna garancija za izgradnjo proge Dravograd—Wolfsberg, ki je stekla tri leta pozneje.¹¹

V tej dobi gospodarskega boja (1858—1889) na slovenskem ozemlju Štajerske moramo poudariti delovanje Mihaela Vošnjaka, ki je delal na gospodarskem in političnem polju za blaginjo svojega naroda. Doba 20 let ni bila brez pomena za njegovo

poznejše politično delovanje. M. Vošnjak je dovršil tehniko, služboval na raznih mestih in upravljal kot železniški uradnik tehnično-prometno službo. Kot mladega tehnika ga srečamo pri gradnji odseka glavne proge Logatec—Postojna s sedežem na Rakeku. Ko je bila železna cesta do Trsta že gotova, so ga premestili na Tirolsko, kjer so mu poverili na postaji Wörgl dirigiranje in prevoz vojaških čet na severno italijansko mejo. Po letu 1859 so mu zaupali odgovorno mesto na Nabrežini. Po otvoritvi zasavske železnice je služboval v Zidanem mostu, kmalu nato pa je že bil na Pragerskem šef postaje ter vodil l. 1866 prevoz ogrskih vojaških divizij na zahodno avstrijsko mejo. Z izredno spretnostjo in točnostjo je izpolnjeval poverjene mu naloge. Zato ga je južna železnica poslala v Pariz na razstavo, da bi študiral napredek železniških naprav po svetu in o tem poročal. Tudi v Müzzuschlagu in v Zagrebu je služboval na vodilnih mestih. Toda spričo sodelovanja med Hrvati in Slovenci v narodnem oziru je moral zapustiti Zagreb. Premestili so ga k obratnemu inšpektoratu na Dunaj, Trst in Gradec, ko je moral zaradi bolezni zapustiti službo. Naselil se je za stalno od l. 1879 dalje v Celju. Tu se je zanimal za narodno gospodarstvo. Najidealnejši cilj mu je bil doseči izgradnjo savinjske železnice. Dosleden v boju za postavljeno nalogo je že kot mlad tehnik pod nadzorstvom generalnega inšpektorja Klemensiewiczza sestavil načrt za železnico iz Celja po savinjski dolini preko Šoštanja in Velenja na Koroško, ki pa ni bil realiziran. Po naročilu dunajskega ravnateljstva južne železnice je proučeval traso Celje—Dravograd. To zamisel je utemeljeval v obširnem poročilu. Toda železniški odsek državnega parlamenta je ca. 75 kilometrov dolgo progo odklonil ter soglašal le z graditvijo proge po Labotski dolini. Tako stališče parlamenta pa Vošnjaka ni razorožilo. V letu 1882 je povabil v Šoštanj gospodarstvenike, da bi se posvetovali o gradnji savinjske proge ter obenem zainteresirali južno železnico za ta projekt. Ta družba se je zanimala še za njeno rentabilnost, toda razmere niso dopuščale, da bi to zvezo tudi gradila.¹²

Za podaljšanje proge na južnem delu Štajerske od Velenja—Šoštanja v Celje sta se zavzela podjetnika Danijel pl. Lapp in Edvard Klemensiewicz ter zaprosila pri deželnem odboru v Gradcu dne 10. januarja 1888 za dovoljenje gradnje in obratovanja na normalnotirni progi Celje—Šoštanj—Velenje z dovlačilnico k premogovniku v

Škalah v dolžini ca. 40 km. Obenem sta sestavila prošnjo za subvencijo v znesku 170.000 goldinarjev iz državne blagajne. Obvezala sta se vrniti posojilo v 10-letnih obrokih in začeti z gradnjo takoj. Proga mora biti pa v dveh letih predana javnemu prometu. Načrte mora pregledati in odobriti generalna inšpekcija avstrijskih železnic. Gradbeni stroški so dosegli vsoto 2.800.000 gold., torej vsak kilometer proge 70.000 enot brez interkalarnega obrestovanja in brez stroškov za nabavo gradbenega kapitala.

Koncesija je bila podeljena imenovanima podjetnikoma dne 21. novembra 1889. Progo sta začela graditi v km 30,6/8 v Hudi luknji med Šoštanjem in Gorenjami, kjer je bila trasa najtežja in je bilo treba zvrzati edini predor na tem delu proge. Tudi za nadaljevanje gradnje v severnem delu prehodne železnice tj. Zeltweg—Wolfsberg se je deželni zbor interesiral ter na podlagi prošnje udeležencev sklenil 12. januarja 1886, da prevzame za največ 250.000 gold. osnovnih glavninskih akcij. Poleg tega se je obvezal prevzeti za 125.000 gold. prioritetnih in za enako vsoto teh v glavninskih osnovnih akcijah, če bi bile izdane prioritete. Prvotno določena gradbena vsota ca. tri milijone gold., kar ustreza 60.000 denarnih enot za posamezni km, se je morala spričo zahtev v izgradnji in opremi proge zvišati za pol milijona. Pri tem se je obvezalo trgovinsko ministrstvo za izdatno državno pomoč.

Predvideli so, da bodo znašali letni lokalni dohodki 140.000 gold. in v tranzitu 110.000; skupno torej 250.000 ali ca. 4000 na kilometer. Na podlagi take kalkulacije so računali po odbitku obratnih in drugih stroškov ca. 130.000 čistega dobička. Na ta način bi bil investicijski kapital krit po 4%. Čeprav je bila takale kalkulacija preoptimistična, vendar je bila upravičena v zvezi z gospodarskim napredkom tega dela Štajerske.

Na ponovno vlogo in prošnjo grofa Henkla ter sodelavcev je bila dne 21. januarja 1887 že izdana odločitev deželnega odbora spremenjena, da je bil prevzem samih osnovnih akcij v znesku 150.000 gold. pod določenimi spremenjenimi pogoji z jamčen. Pri tem pa je trgovinski minister dne 3. decembra 1887 dano garancijsko izjavo preklical oziroma odklonil in se odločil pri nabavi gradbenega kapitala s prevzemom glavninskih akcij za 50.000 do 60.000 gold. Tak postopek pa je zavrl, da bi se izgradnja proge do Celja lahko nadaljevala.

Več interesentov je zaprosilo deželni odbor, da bi se gradili le posamezni progovni odseki. Posebno koroški deželni odbor se je trudil za progo Weisskirchen—Wolfsberg, ker je bila dežela zainteresirana na tem delu ter se je obvezala za pokritje alikvotnega dela gradbenih stroškov. Zato je bilo nujno potrebno, da se priskrbe zanesljivi podatki o progi Wolfsberg—Zeltweg in Dravograd—Velenje, ker bi bila točna kalkulacija osnova za nadaljnje razpravljanje in odločitve. O tirni širini je treba poizvedovati in vprašati pristojne gospodarstvenike. Če bo proga Dravograd—Wolfsberg normalnotirna, potem je treba, da so tudi drugi progovni odseki enake širine, čeprav bi bili gradbeni stroški za ozkotirno progo manjši.¹³

Medtem sta se začela zanimati in pogajati podjetnika Lapp in Klemensiewicz pri raznih denarnih zavodih in podjetjih o nabavi kapitala. Toda ta prizadevanja niso ugodno uspela za obe stranki. Gradbenika sta morala zaprositi deželni odbor za podaljšanje roka za dokončno zgraditev te železnice.

Toda pravkar tj. 11. februarja 1890 uveljavljeni zakon o gradnji lokalnih železnic na Štajerskem ni dopustil iskanja kreditov. Nasprotno! Graški deželni odbor je bil dne 21. novembra istega leta pooblaščen, da se je poganjal z D. pl. Lappom in E. Klemensiewiczem o prepustitvi koncesije in brezplačnem odstopu detajlnega projekta, če bi priv. avstrijski kreditni zavod za trgovino in obrt zaradi zavrnilive prošnje za nadaljevanje proge ustavil nabavo denarja. In tako se je tudi zgodilo. Sedaj je imel deželni odbor prosto pot in nevezane roke, da se pogaja z bivšima koncesionarjema in izvede popolno predajo. Obenem pa je bil deželni železniški urad dolžan, da pripravi vse potrebno za čimprejšnjo dovršitev začete proge.

Dne 16. aprila 1891 je dobil deželni odbor od vlade novo izdano koncesijo, ta pa je s posredovanjem deželnega železniškega urada predal gradnjo in dovršitev savinjske proge proti pavšalni vsoti 2,530.000 goldinarjev.

Praden je bilo dokončno prevzeto nadzorno osebje v februarju in potrjene posamezne normalije, dovršilni rok pa postavljen do 21. novembra 1891, so morali pričeti s pripravljalnimi deli spodnjega ustroja, propustov, mostov in nasipov ter jih primerno zavarovati na vsem poteku izvzemši na varianti km 3,5 do km 12,0, kjer so hoteli traso oddaljiti od savinjske struge in približati kraju postajne naprave v Žalcu.

Kljub neugodnim vremenskim razmeram pa so v času od 27. februarja do 27. aprila zakoličili progo. Politični obhod je bil napovedan med 14. in 25. aprilom. Toda šaleška premogokopna družba se je protivila obstoječi trasi kot nekaki glavni progi preko rudnikov ter zahtevala odškodnino za tisti del premogovnih slojev, ki jih po zakonu zavoljo zavarovanja železniških naprav ni smela izkoriščati. Če gradbeno podjetje odklanja plačanje odškodnine, potem naj se trasa preloži od km 33,4—37,8 izven premogovniškega območja. Ob primerjanju razlike med odškodnino in preložitvijo proge so se odločili za zadnjo rešitev. Za obe inačici so bili načrti tako hitro spreminjeni, da je bil razpisan za prvo varianto komisijski odhod od 20. do 22. avgusta, za drugo in istočasno za dovlačilniške naprave v Škalah pa že 21. in 22. oktobra. Čeravno so ovirale gradnjo take nepredvidene spremembe, vendar je bil gradbeni rok točno le za mesec dni prekoračen. Tak napredek je bil mogoč, da se je začelo z gradbenimi deli tvegano in na lastno odgovornost, še preden so progo komisijsko-politično pregledali.

Na inačici med Celjem in Sv. Petrom so prepeljali ca. 50.000 m³ in v km 33,4 do 37,8 na novo trasirani progi med Šoštanjem in Velenjem pa ca. 52.000 m³ zemeljskega materiala. V teh odsekih so gradili tri postaje: Žalec, Velenje in Škale ter postajališči Petrovče in Pesje. Prav v teh obnovljenih delnicah so montirali preko Pake tri železne mostove z 18 m razpetine.

Za deponiranje gramoza so izbrali edिनico Polzelo v km 17 5/7. Gramoz so kopali in pridobivali pri urejevanju savinjske struge; vozili so ga na vse strani. V km 25,5—31,0 so drobili lomljeni kamen ter ga napravili ca. 5000 m³. Razvažali so ga in porabili pri pripravljanju spodnjega ustroja. Na tega so položili prage in tračnice tako, da so mogli voziti že materialni vlaki. V sredini septembra so dela na spodnjem ustroju v km 10,6 do 23,5 toliko napredovala, da so začeli polagati gornji ustroj. Dne 9. oktobra so pripeljali po državni cesti na vozovih lokomotivo in 12 tovornih vagonov do km 10,6, da so mogli nadaljevati s prevozom gramoza. Tak ukrep je bil potreben, ker priključek v Celju še ni bil gotov in uprava južne železnice ni dovolila voženj po tirnih napravah celjskega koldvora ter izvoza iz obstoječih naprav priključne postaje. Tudi ugodno vreme je pospešilo delo. Do konca oktobra so dovršili vse visoke stavbe. Tirne naprave, določene za novo lokalko, so bile 13. novembra vse

uporabne. Dostavili oziroma prepeljali so še eno lokomotivo v Polzelo, ker je bil progovni del Celje — km 28.5 vozen tako, da so od 28. novembra vozili že do km 35.0 oziroma do Šoštanja. Prvega decembra je bil položen most preko Pake in s tem premagan in strt najtrši oreh progovnega odseka. Ta most so začeli delavci montirati v sredini oktobra in so ga v dnevnem in nočnem delu dokončali. Kajti mudilo se je, ker je bila po tem uspehu vsa proga vozna. Dnevno je vozilo 11 delovnih in materialnih vlakov, ki so prevažali po 800 m³ gramoza. Dne 13. in 14. decembra so uradno preskusili vse mostovne konstrukcije, ki so merjenje odlično prestale. Generalna inšpekcija je odredila čas od 22. do 23. decembra za tehnično policijski pregled vseh naprav. Delavci so hoteli izrabiti še zadnje dneve za zaključna dela. Železniški uslužbenci so zasedli stanovanja in službena mesta tako pravočasno, da je bila po končani vožnji dne 29. XII. ex commissione proga izročena javnemu prometu. Priznati je treba, da so vsi udeleženci pri gradnji pokazali vsak za sebe in skupno moža na mestu, da je bila proga v dolžini 37.5 km v rekordnem času gotova.

Za železniške namene so potrebovali 290 oralov površine. Odstopi zemljišč so bili izredno lahko izvedeni in največ brez trenj. Le v 18 primerih je spričo visokih zahtevkov posredovalo sodišče. Cene so se ravnale po legi in sposobnosti:

njive od 4320 do 110 gold. za oral,
travniki od 1170 do 120 gold. za oral,
pašniki od 960 do 80 gold. za oral,
gozdovi od 440 do 100 gold. za oral.

Odkupi so bili v bližini naselij zamudni, kar velja posebno za Celje in okolico. Nekateri posestniki so cenili svet do 11.520 goldinarjev po oralu. Sodišče pa je odločalo v korist dežele, kar je vplivalo na prostovoljen popust cen. Nabava raznega gradbenega materiala (kamen, pesek, apno, cement, opeka, les) se je opravila doma.

Ob bregovih Savinje v splošnem ni bilo gradbenih težav. Te so se pokazale v večji meri v dolini Pake, ki si je izbrala strugo med skalovjem in pečinami z dokaj jezovi in slapi počenši od km 31.4 dalje. Spričo tega so morali iskati za traso ob obstoječem vodnem teku nove poti in na več mestih predložiti strugo. Za zgraditev nasipa v km 26 3/7 so morali minerji odstreliti skalovje, da so pridobili svet za stezo, po kateri so delavci dovažali gradbeni material. V soteski v km 28 6/8 so razstrelili 14.000 m³

skal, ki so jih uporabili za nasip do km 29.1. Preložitev paške struge v km 29 6/8 ni bila lahka zadeva. In vendar so potrebovali kljub vsem težavam vsega skupaj komaj 105 delovnih dni. Čeprav okolica železniških naprav ne leži v plazovitem terenu, vendar se je v km 27 6/1 potegnil tak plaz, da so ga morali primerno zavarovati. V km 30 3/7 so za nujen usek skopali 8000 m³ materiala in ga prevažali z ročnimi vozički. Ker se vije proga ob rečicah in nemirnih potokih, ki povzročajo povodnji, so morali zavarovati nasipe in pobočja s suhimi in mokrimi skalnatimi zidovi.

V km 30 6/8 so zgradili le en sam predor na vsej dolžini proge, da so premagali skalnati pomol, ki je prisilil Pako, da teče v ostrem ovinku in ga proga ne bi mogla obvladati. Prav na tem mestu pri predoru Skorno je zapela prva lopata in prav tu so začeli konec leta 1889 graditi progo. Ker tvori sestavni del tega okoliša tako imenovani Guttensteinski apnenec, je v predoru pronicalo na stropu v dobi tajanja snega dokaj vode. Batj se je bilo, da bi se mogle stene rušiti. Zato so iz varnostnih ozirov obložili vhodne in izhodne oboke na južnem portalu do 29 m in severnem do 10 m dolžine. V deloma kratkem predoru — 145 metrov — so za varnost progo-vzdrževalnega osebja izklesali kar 4 vdolbine. Vzdrževalnega celega poteka so zgradili 96 propustov. Mostove železne konstrukcije je dobavila Brückenbauanstalt der Österreichisch-Alpinen Montangesellschaft v Gradcu. Železnica je zgrajena oziroma speljana preko 24 mostov, cesta pa porablja en most preko proge. Skupno so porabili 291.700 kg varilnega, 7000 kg litega železa, 900 kg jekla in 330 kg svinca. Najdaljši most ima 25 m svetlobne dolžine. Tračnice so imele od ministrstva dovoljene normalije, ki so jih uporabljali na štajerskih normalnotirnih železnicah, 26 kg teže na tekoči meter.

Na progi Celje—Velenje so gradili 6 postaj: Žalec, Sv. Peter, Polzela, Rečica, Šoštanj in Velenje. Poleg teh sta bili zgrajeni dve postajališči ter nakladališče Škale. Prometne edinice so bile krite s ščitnimi signali.

V priključni postaji Celje so razširili oziroma pomnožili uporabne tirne dolžine za 1000 m in vložili 7 kretnic po normalijah upravljajoče južne železnice. V vseh medpotnih edinicah so postavili centralne postavljalnice, v katerih so bile vključene vse v obeh glavnih tirih ležeče kretnice. Tirne naprave oziroma zveze so ležale v osnem lomu tj. da so uvozili vlaki v postajah od začetne oziroma končne točke vedno v rav-

no smer proti šilcu, kar ima za varnost uvoza vlakov izredne prednosti. Ta sistem tirnih naprav, ki so ga imenovali »Achsensprung«, je ostal še danes v pretežni večini edinic. Kolikor sem poučen, so preuredili tirne naprave v Žalcu in Polzeli. V nakladališču Škale je posredovalo prehod in vožnje devet ročno postavljaljajočih se kretnic.¹⁴

GRADNJA PRVE ŠTAJERSKE LOKALNE ZELEZNICE

Koncesija za gradnjo te železnice je bila po cesarjevi odločbi podeljena dne 21. novembra 1889. Iz vzroka, omenjenega že v tej razpravi, je prešlo gradbeno dovoljenje po najvišjem ukazu dne 15. aprila 1891 v roke štajerskega deželnega odbora. Prva pooblaščenca Danijel pl. Lapp in Edvard Klemensiewicz sta začela graditi progo pri predoru Skorno v Hudi jami med Šoštanjem in Gorenjami v km 30 6/8. Gradbeno vodstvo je prevzel deželni železniški urad; temu je bila podrejena stanovska gradbena uprava v Celju, ki je imela nalog, da vodi in nadzira gradnjo. Poleg tega je bila proga razdeljena v tri gradbene delnice s sedežem v Žalcu, Polzeli in Šoštanju. Progo so začeli graditi v treh časovnih periodah in sicer od km 0.0 do 3.5 in od km 12.0 do 33.4 dne 24. aprila 1891, od km 3.5 do 12.0 dne 22. avgusta, od km 33.4 do 37 8/9 odprte proge ter od km 0.0 do 1.7 dovlačilnice Škale dne 22. novembra navedenega leta. Z delom so vzorno hiteli. Za dovršitev dokaj težke naloge so porabili 205 delovnih dni. Največ je bilo zaposlenih v sredini julija; takrat je znašalo število težakov 1279 in 288 zidarjev, kamnosekov in drugih obrtnikov.

Upravno-politično je ležala proga na teritoriju 23 občin oziroma v dveh okrajnih glavarstvih, Celje in Slovenj Gradec. Osnovna glavna železnica je merila 37 8/9, odcepna proga Pesje—Škale pa 1,75 km.¹⁵

Po sklepu štajerskega deželnega odbora je bilo za gradnjo železnice Celje—Velenje dovoljenih 2.700.000 gold. Toda stroški so znašali 30.000 manj, kakor so predvideli proračuni.¹⁶

Tehnične odredbe v koncesijski listini so narekivale za lokalno normalnotirno širino 1,435m, največjo brzino 25 km/h, največji nagib 10 ‰ ter najmanjši radij 200 m. Širina planuma spodnjega stroja znaša 4,3 m. Za pripravljajanje progovne osnove so premetali 550.000 m³ in zgradili 55.000 m³ kamnitih opornih zidov. Na progi je okoli 30 propustov nad 5m svetlobne razpetine. Vse

mostove je dobavila mostovna delavnica avstrijske alpinske družbe v Gradcu. Edini, že omenjeni predor je 165 m dolg in v dolžini 30 m obzidan.

Tirnice so po 9m dolge ter tehtajo po tekočem metru 26 kg. Kretnice kakor tudi tirnice je pripravila valjarna južne železnice. Uporabna dolžina glavnih in stranskih tirov je znašala 46 m.

Postajne zgradbe so sezidali po enakem načrtu. Tipizirana postajna poslopja pokrivajo ploščino 196 m², stranska poslopja 39 m², skladišča 64 m², poševna ravnina za dovoz in privoz po 122—180 m². V Polzeli so zgradili še vodno postajo za napajanje strojev. V končni edinici Velenje je zrastle še tudi stanovanjska zgradba. Za strojno-opremno službo so postavili remizo s 3 stojšči za lokomotive z ustrezno popravilnico in delavnico z uporabno ploščino 284 m². Obstajala je čistilna jama, okretnica, vozovna tehtnica. Tudi v Škalah nahajamo postajno zgradbo v miniaturni 77 m², stransko poslopje pa z 15 m², dve mostovni tehtnici in še nekaj najnужnejših poslopij.

V priključni postaji Celje so predvideli drčo za opremo lokomotiv s premogom, strojno remizo v enaki velikosti kakor v Velenju; poleg tega pa še že omenjeno pomnoženo dolžinov tirov.

Prevozni park je obstajal iz 4 lokomotiv-tenderic po 33 ton teže v polni opremi, ki so imele vezane po tri osi. Dobavila jih je strojna akcijska družba v Floridsdorfu. Trije službeni vozovi so bili kombinirani za opravljanje vlakovodske in poštne službe. Za prevoz potnikov je služilo 10 potniških voz drugega in tretjega razreda. Za prevoz tovora je zgradila »Waggon- und Tender Fabrik Smichov« na Češkem v skupnem številu 117 odprtih in pokritih tovornih voz z največ 12 ton nosilnosti. Ti podatki iz začetne zgodovine prve štajerske lokalke so zanimivi ob primerjanju števila sedanjega stanja voznega parka.

Obrestovanje in odplačila gradbenega kapitala so jamčile premogovne naprave šaleške družbe. Kot interesenta sta prispevala večje zneske à fond perdu občini Celje in Šoštanj.¹⁷

NEKAJ PODATKOV O SALESKIH PREMOGOVNIKIH

V davnini je zalilo velenjsko okolico morje v zavidljivi površini. Dolga tisočletja je trajal proces izoglenjevanja, preden so se preosnovale barske rastline in z njimi cela drevesna debla in drugi lesni odpadki. Podzemeljske zaklade so zasledili

okoli leta 1844 kot viseče sloje pri Pesjem. Osnovni oziroma glavni sloj so dognali v njegovem izdanju pri Št. Briksu leta 1852, medtem ko je začel delati prve vrtine leta 1875 bivši dunajski podjetnik Mages, ki je naletel na 103 m debeline glinovca in 38 m debeline premoga. Deset let kasneje, leta 1885, je odkupil rudnik podjetnik Danijel pl. Lapp, ki je dobil leta 1887 prve jamske mere. Že spomladaj tega leta so začeli s preventivnimi opremami; v začetku leta 1891 pa so začeli že kopati premog.

Površino, pod katero so računali s premogovnimi zakladi, so ocenili že takrat na 21 km²; od te so razdelili 4,2 km² na 91 in 1/2 jamskih mer ter označili z imenom takratnega cesarja Franca Jožefa. Na ostali površini in preko te je bilo 145 prostih sledi in dva zapuščena rova.

V celoti so vrtali na 16 krajih do 311 m globoko. V rovu VII so zasledili 196 m glinovca in 115 m rjavega premoga. Z nadaljevanjem vrtin so ugotovili, da se sloj vleče pod površino jamskega polja. Poleg tega je bilo dokazano, da je jamski zaklad v vpadlih slojih vedno bogatejši. Na zahodnem robu jamskih polj trenutno še niso mogli ugotoviti točne debeline, ki je znašala 30 do 40 m, v sredini pa celo 115 m. Po preizkušnjah se more trditi, da doseže slojeva debelina povprečno 70 m.

Po takratnih ugotovitvah in računih je pod površino 4,2 km² najmanj 800 milijonov m³, kar pomeni 800.000.000 ton premoga. Kolikor pa so razmere znane, moremo zanesljivo trditi, da znaša podzemeljska vsebina 1000 milijonov ton lignita. Po konstataciji državne ustanove na Dunaju, tehnične visoke šole v Gradcu in rudarske akademije v Leobnu je analiza taka: 41 do 48 % ogljika, 4 do 6 %, vodika, 17 do 35 % kisika, 12 do 24 % vlage, 1 do 9 % pepela, 0,1 do 1 % žvepla. Premogu so tedaj prisodili 4022 toplotnih enot.

Dotodaj izkopani premog, tj. pred otvoritvijo železnice Celje—Velenje so uporabljali le za domačo rabo. Po otvoritvi prometa so računali, da ga bo kupovala železnica letno do 200.000 ton za pridobivanje pare. Večjo količino kuriva bi koksirali po Burgdorferjevem načinu v že pripravljenih pečeh; poskusi so se obnesli in so pridobivali brikete.

Trenutno je bilo zaposlenih v rudniku in njegovih napravah 110 do 150 rudarjev in delavcev, ki so zmogli nakopati 100.000 ton s pomočjo dveh parnih strojev s 14 oziroma 36 konjskimi močmi. V zvezi s povečanjem produkcije so zgradili že stanovanjsko poslopje, kovačnico, kolarnico, okrepčevalni-

co, stanovanjsko hišo z gospodarskim poslopjem in dvoje stanovanjskih hiš za delavska stanovanja. Obstajal pa je še načrt za izgradnjo jaškovega poslopja z železnim stolpom za dviganje premoga iz jam, nakladalno rampo, strojnico, delavnico, vigeno, vodni rezervoar in še dve stanovanjski zgradbi.¹⁹

OTVORITVENI VLAK

Napočil je 27. december 1891, ki ga je vsa Štajerska z veseljem pričakovala. Slavnostni vlak je odpeljal s strojem »Austria« iz Celja ob 8.30. V vseh edinicah je bil predviden postanek; tam je čakala množica ljudstva. Vlado je zastopal deželni glavar grof Wurmbrand, ki ga je spremljal cel štab višjih uradnikov in političnih prijateljev. Ti so ga med drugim informirali, da je Savinjska dolina zelo narodno zavedna. Opozorjen je bil na žalskega slovenskega župana Hausenbichlerja in na nemčurskega župana Lenka iz Petrovč. Nesreča za zadnjega pa je bila ta, da je vladni zastopnik zamenjal osebi obeh županov. Tako se je zgodilo, da je slovenskega župana izredno pohvalil, nasprotno pa petrovškega okrcal, češ da naj se bolj posveti županovanju in ne politiki, ki je ne razume. Pripomnil je še, naj Lenko malo manj pije. Ta curek zbadljivk je napravil mučen vtis na prizadetega in tudi na navzoče, ki so pričakovali za Lenka pohvalo.¹⁹ Slavnostni vlak je dosegel končno postajo Velenje ter se po postanku 15 min. vrnil v Škale, kjer je bilo kosilo do 15. ure. Vlak in gosti so se vrnili ob 16.50 v Celje.

KAKŠNO STALIŠČE JE ZAVZELO NAŠE LJUDSTVO DO NOVE PROGE?

V splošnem moramo ugotoviti, da Slovenci niso bili preveč veseli. Ljudstvo je takoj opazilo neenakopravnost že v tem, da na postajah in postajališčih ni bilo slovenskih imen. Pristojni Nemci so prezrli, da je bil sklep okrajnega zastopa v Šoštanjju, da je podprl gradnjo proge s podpisom 10.000 goldinarjev pod pogojem, da bodo napisali dvojezični. Zato je poslanec dr. Lipold protestiral na pristojnem mestu. Tudi občine šaleške in savinjske doline so zaprosile, naj se dogovor upošteva. Toda odgovor deželnega odbora je bil žaljiv. Veljavne tarife so bile tako visoke, da je bil prevoz s cestnimi vozili cenejši. Potniški promet so vzdrževali le z mešanimi vlaki, ki so vozili in premikali po postajah tako, da si prispel v Celje prej z vozom kakor z novim prometnim sredstvom. Tudi potniška tarifa je

bila dokaj visoka. Zato so občinski uradi zaprosili, naj se tarifni stavki zaračunajo, posebno za Velenje po zračni poti kilometrov, analogno kakor na progi Maribor—Ptuj, čeprav je znašala faktična pot preko Pragerskega večjo oddaljenost.²⁰

Upravljanje prometa in prevoza je prevzela Južna železnica. Toda niti deželni odbor niti mejaši železnice niso bili zadovoljni s takim vodstvom. Zato se je gospodar pogodil z direkcijo državnih železnic v Beljaku, ki je vodila od 1. januarja 1904 dalje savinjsko železnico.²¹

Poslovanje na novi progi je bilo rentabilno. Deželni odbor je na podlagi »Poročila« ugotovil, da so finančni dosežki ugodni. Celoten gradbeni kapital se je v prvem letu obrestoval s 3,6%. Deželni odbor je dobil pooblastilo, da izposluje pri vladi dovolj nje 4% od dežele garantiranih prioritetenih obligacij v minimalnem znesku 2,800.000 goldinarjev ter dopustitev titrejev v blagajni deželnega urada.²²

Savinjska proga je bila že prvo leto obratovanja rentabilna. Pri današnjih prometnih razmerah pa je situacija še bolj ugodna. Živahen prevoz različnega blaga, posebno pa premoga je zahteval, da so zgradili v priključni postaji Celje nov tranzitni kolodvor, ki ustreza vsem zahtevam.

OPOMBE

1. DAS: konvolut 53/1874, akt 495/10 deželne vlade. — 2. Geschichte der Eisenbahnen der österreichischen und ungarischen Monarchie, I. zvezek, I. del, stran 336. — 3. Reichsgesetzblatt iz

leta 1873, kos XIX, odredba 82 z dne 7. maja 1873. — 4. Reichsgesetzblatt iz leta 1873 zakon z dne 12. marca št. 44. — 5. Stenografski zapisnik 21. seje štaj. dež. odbora dne 21. novembra 1890. — 6. Promemoria an das Gesamtministerium über das Projekt einer Eisenbahn Knittelfeld—Unterdrauburg—Cilli—Zaprešič. — 7. Tagespost (graški časopis) od 5. avgusta 1886. — 8. Tagespost št. 330 dne 29. novembra 1887. — 9. Eröffnung der ersten steiermärkischen Landesbahn Cilli—Wöllan sammt Schleppbahn Hundsorf—Skalis 27. Dez. 1891. Geschichtliches. — 10. Petition der Bezirksvertretung Franz der Gemeinden, Fabriken und Gewerkschaften des Sannthales an das Abgeordnetenhaus um Genehmigung der Regierungsvorlage bezüglich der Eisenbahn Cilli—Unterdrauburg und Ermächtigung zur teilweisen Überlegung der Trassen. Wien 1876. — 11. Geschichte der öst. ung. Monarchie, I. zvezek, I. del. — 12. Slovenski posojilničar, drugi popravljeni in pomnoženi natis »Navod o snovanju in poslovanju slov. posojilnic«, Izvleček s strani VI do XVI. Ivan Lapajne, Krško 1907. — 13. Steiermärkischer Landtag VII. Landtag-Periode; I. Session, Beilage 36-1890 stran 1—28. — 14. Bericht über die Baudurchführung der Lokalbahn Cilli—Wöllan stran 46—60. II. Bericht des Landesauschusses über die Durchführung des Gesetzes, betreffend Förderung des Lokaleisenbahnwesens in Steiermark für die Zeit vom November 1890 bis März 1892. — 15. Eröffnung der ersten steiermärkischen Landesbahn Cilli—Wöllan sammt Schleppbahn Hundsorf—Skalis 27. Dezember 1891. — 16. Slovenski gospodar št. 14 dne 7. aprila 1892 stran 105. — 17. Kakor pod zap. št. 15. — 18. Kakor pod št. 15. — 19. Franjo Šuklje: Iz mojih spominov, II. del, stran 75/76. — 20. Slovenski gospodar št. 14 dne 7. aprila 1892. — 21. DAS, Bergbauamt G. Z. 16/4. — 22. Stenographische Protokolle über die Sitzung des steierm. Landtages VII. Landtagsperiode III. Session von 9.—17. 9. und 26. 11.—3. 5. 1893.

DAJATVE BISTRISKIH PODLOŽNIKOV

RAFAEL OGRIN

Sredi poti med Vrhniko in Borovnico, ob izviru Bistre, leži nekdanji kartuzijski samostan, po letu 1782 državna last, nato graščina, danes pa gozdarski, lesni in lovski oddelek Tehniškega muzeja Slovenije.

Nekdanje obsežno samostansko gospostvo se je razprostiralo na desnem bregu Male in Velike Ljubljance od izvira v Močilniku pri Vrhniku do Podpeči, od tod dalje proti jugu preko Preserja in Rakitne do Slivnice (1114 m), dalje mimo Cerknice na Škrilje (734 m) in proti severu preko Ljubljanskega vrha (813 m) zopet do izvira Male Ljubljance. Ta zaokrožena posest je merila tri kvadratne milje ali nad 22,5 kvadratnih kilometrov.¹ Ločeno od te posesti je imel samostan še kmetije v Podlipi, ob Tunjici in v Mali Ligojni, več kmetij onkraj Save na Gorenjskem, nadalje vinograde na Vipavskem, oljčne in vinske nasade pri Pasji vasi (Dekanih) ter solarne pri Kopru, pozneje pri Trstu, dokler jih ni moral samostan leta 1732 odstopiti cesarju.

Skupno je imel samostan okoli 600 večjih in manjših kmetij, domcev in bajtarjev. Vse gospostvo je bilo razdeljeno na 16 županstev in sicer na županstvo Verd z vasjo Mirke, županstvo Zavrh z vasmi Dražica, Laze, Lašče, Pristava, Dol, Goričica, Pokojišče in Padež; županstvo Borovnico z vasmi Pekel, Ohotnica in Prevalje, županstvo Sobočevo z vasema Brezovica in Niževce. Nadalje županstvo Rakitna na Rakitniški planoti, županstvo Begunje in Bezuljak v Menišiji, prva z vasmi Selšček, Topol in Brezje, druga z vasema Dobec in Kožljek. Pri Cerknici je ležalo županstvo Loško, nekdanji plemiški dvorec. Dalje je samostan dokupil leta 1725 nekdanji deželno-knežji županstvi Kamnik z vasmi Prevalje, Goričica in Pekel ter županstvo Preserje z vasmi Spodnja in Zgornja Brezovica in Podpeč. Ločeno je bilo županstvo Podlipa in štiri županstva onkraj Save na Gorenjskem: Rašica, Topol pri Mengšu, Senčur pri Kranju in Moravče. Slednjič je imel samostan še županstvo v Planini pri Vipavi.

Samostansko gospodarstvo je bilo skrajno avtarkično: vse, kar je samostan potreboval razen blaga za oblačila, je imel ali prideloval sam. V lastnem gospodarstvu je imel tri pristave, svoj ribji lov v Mali in Veliki Ljubljanci, Lubiji, Bistri, Borovniščici, Zali in Cerkniskem jezeru. Vino je dobival z Vipavskega, olje iz Pasje vasi (Dekanov) ter sol iz Kopra ali Trsta. Poleg

tega je dobival samostan od svojih podložnikov še dajatve v denarju, naravi in delovno moč ali tlako.

Tlaka je bila dvojna, odrejena ali neodrejena. Pri prvi je bilo delo, ki so ga morali podložniki opraviti, določeno; pri drugi pa je bilo določeno le število dni, ki so jih morali podložniki opraviti na teden ali leto. Podložniki samostana Bistra so imeli odrejeno tlako.

V prvi vrsti je bila naloga podložnikov, da so obdelovali tri samostanske pristave. Prva je bila pri samostanu. Obsegala je njive za 110 mernikov posevke, velik vrt in travnik, kjer se je nakosilo 100 voz sena. Druga pristava je bila na Padežu, kjer je bil travnik za 20 voz sena. Tretja je bila pri plemiškem dvorcu Loško, kjer sta bila dva velika vrta, njiva za 120 mernikov posevke in trije travniki za 58 voz sena.

Podložniki županstev Verd, Borovnica, Zavrh in Sobočevo so morali obdelovati vrt in njive pri samostanu, sejati in pleti, žeti žito in ga spravljati v kozolec. Žito so morali nato omlatiti in prerešetati. Prav tako so morali žeti in meti proso. Nadalje so morali kositi, sušiti in spravljati seno tako pri samostanu kakor tudi na Padežu. Sekati so morali stavbeni les in drva za samostan in opekarno, dovažati drva in kamnje za apnenico ter led za ledenico. Popravljati so morali poslopja in ceste. Za lov so dostavljali lovce in gonjače. Izmenoma so eno leto verdski, drugo leto pa borovniški podružniki prevažali samostance v Ljubljano, kjer je imel samostan svoj dvor.

Največji del tlake so morali opraviti podložniki zgoraj naštetih županstev. Druga županstva so imela lažjo tlako.

Podlipski podložniki so morali vsako četrletje izkdati samostanske hleve, mlatiti žito, pripravljati drva in jih spravljati v samostan.

Županstvo Loško je imelo premalo podložnikov za obdelovanje pristave. Zato so morali pomagati podložniki županstev Begunje in Bezuljak. Ti pa so se branili delati na Loškem, ker je samostan kupil to posest šele leta 1662 in je bila ta tlaka preko tiste, ki so jo morali podložniki opravljati pred tem nakupom. Prihajali so na tlako okrog poldneva in odhajali, preden je sonce zašlo. Medtem so pa delo le hlinili. Samostan je imel veliko škodo, ker so ob žetvi našli več plevela kot žita. Samostan je zato s podložniki teh dveh županstev

sklenil posebno pogodbo, v kateri se je obvezoval, da jim bo dal za večjo tlako na leto 10,5 mernika pšenice in 20 mernikov ovsa. Delati pa so morali brez hrane. Poleg tega so vozili s Cerknškega jezera steljo, za kar so dobivali za vsako vožnjo po 6 krajcarjev.

Štiri županstva onkraj Save na Gorenjskem, kakor tudi županstvi Kamnik in Preserje so odplačevali tlako z denarjem, prva zaradi oddaljenosti, zadnji dve pa je samostan tako prevzel ob nakupu.

Županstvo Rakitna je bilo sploh oproščeno vsake tlake, tako delovne kot tudi v denarju. Na vprašanje rektifikacijske komisije, zakaj je to županstvo brez tlake, je prelat odgovoril, da je tako že »ab antiquo« — od nekdaj.

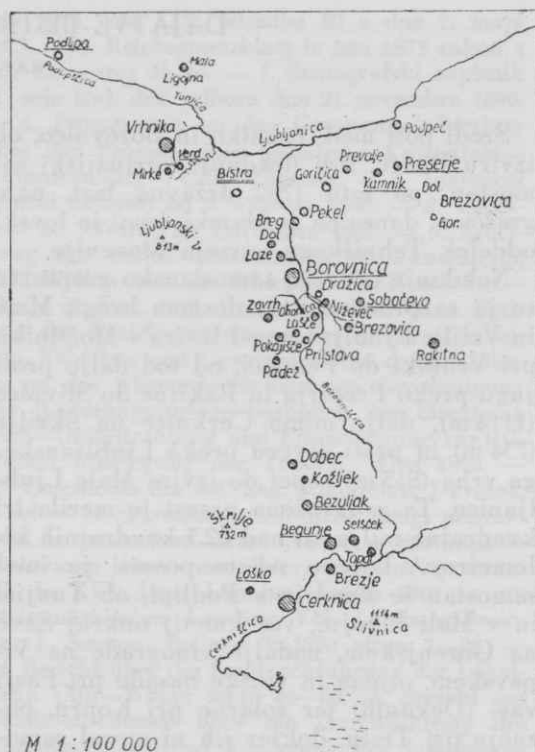
Kot tlako so šteli tudi tovarne vožnje, s katerimi je bil samostan v zvezi s svojimi posestvi na Vipavskem in v Istri. Samostan je razlikoval dvojne tovarne vožnje: velike in male. Na veliki tovarni vožnji so morali podlipski podložniki prepeljavati vino z Vipavskega. Vsaka cela kmetija je morala opraviti eno tako vožnjo, to je, prepeljati tovor vina (dva mala sodčka, ki sta držala okrog 100 bokalov vina), kar je šibek vol prav lahko spravil z Vipavskega v Bisto. Podložniki iz Menišije (Begunj in Bezuljaka) so morali prenašati vino in olje iz Pasje vasi (Dekanov) in sol iz Kopra ali Trsta. Podložniki iz županstev Verd, Borovnica, Zavrh in Sobočevo so namesto vožnje plačevali od cele kmetije po 3 fl 58 kr, od manjše kmetije pa sorazmerno manj. Ta denar so lahko tudi sami odslužili, če so sami dostavljali vino z Vipavskega.

Malih tovarnih voženj so se morali udeleževati podložniki vseh zgoraj omenjenih županstev. Z njimi so se prevažala živila in druge potrebščine na Vipavsko in v Istro. Poleg tega so tovarniki morali pomagati ob trgatvi in s konji prenašati nabrano grozdje v kleti.

Podložniki iz Menišije so oskrbovali v prvi vrsti Pasjo vas, Koper ali Trst, podložniki iz Podlipe kakor tudi iz županstev Verd, Borovnica, Zavrh in Sobočevo pa druge kraje kot Planino, Gabrje, Erzelj in Št. Vid, kjer je imel samostan svoje vinograde in kleti.

Vsaka cela kmetija je morala plačevati za malo tovarno vožnjo po 1 fl 8 kr, manjša sorazmerno manj. V prvi vrsti so uporabljali za te vožnje podložnike, ki so imeli zaostanke v dajatvah, da so tako lažje plačevali svoje dolgove.

Kolikor ni bilo mogoče z veliko tovarno vožnjo spraviti vsega vina z Vipavskega, je

bil za to predviden še poseben prenos, katerega je samostan posebej plačal. Skupno število vseh takih voženj je bilo okrog 250. Ko je bilo vse vino dostavljeno, so vsako leto napravili obračun. Za vsak kraj na Vipavskem in v Istri, kamor so hodili samostanski tovarniki, je bil določen zaslužek, ki se je gibal po oddaljenosti krajev med 1 fl in 2 fl. Mitnino so morali tovarniki sami plačevati.

Tlaka je bila s hrano in brez nje. Največkrat so dobivali tlačani samo kruh. Če so na tlaki prenočevali zunaj doma, so dobivali poleg kruha še moko in slanino, da so si kuhali sami, ali pa so dobivali že kuhano hrano. Dovož kuriva, kamna in peska je bil brez hrane. Po opravljeni tovarni vožnji je dobil vsak tovarnik maselje vina, kos kruha in na štiri osebe pol bokala kaše. Po izjavi ob rektifikaciji je porabil samostan za prehrano tlačanov 200 mernikov žita.

Koliko dni so morali podložniki tlačaniti, je težko zanesljivo ugotoviti. V prvotnem seznamu podložnikov, kjer so bile vpisane vse njihove dajatve, je bilo vpisano za vsakega posebej tudi število tlačanskih dni. Polzemljaki županstva Verd, Borovnica, Zavrh in Sobočevo so imeli po 12 vprežnih in 58 ročnih delovnih dni na leto, to je, manj kot poldrugi dan na teden, medtem

ko so podložniki nekaterih drugih gospo-
stev imeli štiri do pet dni tlake na teden.
Vsi drugi podložniki so bili manj obreme-
njeni. Polzemljaki v Begunjah in Bezulja-
ku so morali delati na leto štiri dni z vpre-
go in štirinajst dni ročno. Podlipčani so
imeli le 30 ročnih delovnih dni. Četrtzemlja-
ki so tlačali polovico manj kot polzemlja-
ki. Podružniki so delali po 50 dni, bajtarji
po 40 ali 30 dni na leto ali pa tudi manj.

Proti tej prijavi je prelat pozneje ugo-
varjal in trdil, da se je to pomotoma prija-
vilo. Zahteval je, naj se vpiše za vse pod-
ložnike enako, to je, da so dolžni tlačati
toliko dni, kot je to običajno na Kranj-
skem. Trdil je, da prihajajo podložniki zelo
pozno na delo, da pošiljajo na tlako nedo-
raslo mladino in najslabšo živino, tako da
se večkrat komaj v treh dneh opravi, kar bi
se lahko naredilo v enem dnevu. Če se
zahteva zato kak dan več tlake, kot je
predpisano v podložniških knjižicah, na-
daljuje prelat, se podložniki takoj pritožijo
na okrožni urad. Rektifikacijska komisija
je prelatu ugodila.

Po prelatovem pojasnilu k prijavi za
rektifikacijo naj bi potreboval samostan le
okrog 275 vprežnih dni in 1020 dni ročne
tlake na leto. Po »Informaciji o tlaki«, ki jo
je izdelal samostan za vsako županstvo po-
sebej in kjer je popisana vsa tlaka, naštetu
število podložnikov, ki jo mora opraviti,
koliko dni je za to potrebno in kjer je do-
ločeno, koliko hrane dobijo podložniki pri
delu, je prelatova prijava prenizka in je
bilo število tlačanskih dni skoraj enako
število, ki je bilo vpisano v prvotnem pod-
ložniškem seznamu. Po tem številu je bil
samostan ob rektifikaciji tudi obremenjen
med prejemki.

Za tlako so bili podložniki nekoliko od-
škodovani s sekanjem lesa v samostanskih
gozdih in z njegovo prodajo v Ljubljano.
Samostan je imel ogromne gozde, od katerih
je bilo nekaj prihranjenih za samostanske
potrebe, v nekaterih pa je bilo dovoljeno
sekati tudi še podložnikom županstev Verd,
Borovnica, Zavrha, Sobočevo, Preserje, Kam-
nik in Rakitna. Za pravico sekanja so pla-
čevali majhno pristojbino. Za rezanje lesa
so imeli srenjske žage, tako na primer so
stale ob izviru Ljubljanice kar štiri take
žage. Les in drva so prodajali v Ljubljano.
Ta je potrebovala veliko lesa in bistriški
podložniki so vedno bolj izrabljali dovolje-
nje za sekanje. Samostan je hotel vzeti to
trgovino v svoje roke. Temu se je uprl Ljub-
ljanski magistrat in s pritožbo na Dunaj
dosegel, da je moral samostan pustiti pod-
ložnikom prosto prodajo. Seveda so nato

samostanski podložniki še bolj izkoriščali
svoj privilegij. V rektifikacijski prijavi se
pritožuje prelat, da bo po krivdi »oderu-
škega«
ljubljskega magistrata v treh letih
ves bukov les izsekan, »neumni«
kmet
pa ne uvidi, da je to v njegovo največjo
škodo. Če bo gozd izsekan, tudi kmet ne bo
mogel plačevati svojih dajatev, kaj šele, če
se davki povečajo. Pravica podložnikov, da
so lahko sekali les v samostanskih gozdovih
in ga smeli prodajati, je podložnikom nam-
reč zelo olajšala plačevanje davkov in dru-
gih denarnih obveznosti.

Dajatve podložnikov v naravi so obsega-
le večinoma krušna žita kot pšenico, rž,
ječmen in ajdo. Skupno je dobival samo-
stan od podložnikov okrog 1000 mernikov
krušnega žita (pšenice, rži, ječmena), okrog
500 mernikov ajde, kakšnih 1150 mernikov
ovsa in 380 mernikov prosa. Poleg žitaric so
dajali podložniki tudi nekaj nad 3700 jaje,
80 kokoši in 40 funtov prediva. V denarju
so plačevali kot najemnino 1535 fl na leto.
Nasprotno so donosilci najemniškega žita
prejemali od samostana 60 hlebov kruha in
mernik kaše za kuhanje. Pri oddaji prosa
v vrečah so dobivali za vsak mernik osmin-
ko bokala vina, nabiralci desetine pa letno
12 fl. Župani so bili tlake prosti. Za izterja-
vanje dajatev in za druge dolžnosti pa so
dobivali, kadar so prišli v samostan po
opravkih, hrano in nekaj denarja v skupni
vrednosti 150 fl. Na velikonočni ponedeljek
so morali župani prinesiti samostancem po-
gače in pirhe. Osem županov z Verda, Bo-
rovnice, Zavrha, Sobočevega, Begunj, Be-
zuljaka, Rakitne in Podlipe je moralo dati
prelatu vsak po 12 parov, upravniku po 8
parov, sodniku po 2 para pirhov. Prvi štirje
župani so morali preko tega dati prelatu še
eno krono (1 fl 52,5 kr) in tri pogače, uprav-
niku po dve pogači, sodniku eno pogačo.
Drugi bratje so dobivali par pirhov in po-
gačo. Zadnji štirje župani so dajali vsem
bratom po dva para pirhov brez pogač.
Samostan jim je dajal ob tej priliki kosilo
in malico, vino so pa morali sami plačevati.

Še neko dajatev so imeli bistriški pod-
ložniki. Ta je bila v zvezi z deželskim sod-
nikom, ki je imel svoj sedež v Bistri. Ob
cerkvenih prošenjih je pobiral sodnik
sodni denar in sicer v Borovnici in Soboče-
vem od vsake cele kmetije po 12 soldov
(7 kr), v Begunjah, Bezuljaku in Verdu od
vsakega ognjišča po 1 repar (4 kr), na Pa-
dežu in Pakem vsako leto po 6 reparjev.

Dajatve, ki jih je moral dati bistriški
podložnik, so pregledno vidne iz listine, ki
je ohranjena v privatni zbirki. Listina je
sicer iz leta 1800, ko je bilo samostansko

posestvo že v državni upravi, vendar se tedaj dajatve niso bistveno spreminjale. To leto je bila popisana zapuščina triosminske kmetije v Verdu h. št. 13, kamor se je priženil leta 1768 Gregor Sternen, praded slikarja Matevža Sternena. Posest je nato podedel slikarjev stari oče Tomaž. Kmetija je obsegala 13 njiv, 11 travnikov, 5 delov gozda in pravico do letno šestdnevne uporabe srenjske žage. Donos posestva na leto je bil ocenjen na 94 fl 14 kr. Letne dajatve so bile:

1. Deželnemu knezu

	fl	kr	d	fl	kr	d
Kontribucija	2	9	3/4			
Davek	2	18	1/4			
Mesni krajcar	12					
Prispevek za vojaške namestitve	6			4	46	

2. Gospostvu

a) v denarju

Najemnina	59					
Pravica sv. Jurija	31	1/4				
Pravica sv. Martina	32	2/4				
Pustna pravica	20	3/4				
Denar za najemninski oves	1			3	23	2/4

b) v naravi

21 bokalov najeminske pšenice po 6 1/2 kr	2	16	2/4			
3 1/4 bokala kaše po 9 1/4 kr	30					
25 1/2 bokala prosa v vrečah po 4 5/8 kr	1	57	2/4			
7 1/2 povesma prediva po 1/2 kr	3	3/4				
2 kobala ² 8 bokalov tlačanskega ječmena po 2 fl 22 kr	5	19	2/4			
10 bokalov kupnopravnega ječmena po 4 1/2 kr	45					
7 1/2 jaje po 1/4 kr	1	7/8				
3 3/4 pesti prediva po 1/2 kr	1	7/8		10	56	

3. Kaplanu na Vrhniki

6 bokalov pšenice po 6 1/2 kr	39					
6 bokalov prosa po 4 5/8 kr	27	3/4				
9 soldov ali	5					
2 povesma prediva po 1/2 kr	1			1	12	3/4

4. Zorničarju

6 bokalov pšenice po 6 1/2 kr	39			39		
---	----	--	--	----	--	--

5. Učitelju na Vrhniki

3 bokale pšenice po 6 1/2 kr	19	1/2				
6 bokalov prosa po 4 5/8 kr	27	3/4				
9 soldov ali	5			52	1/4	

6. Cerkovniku v Verdu

3 bokale pšenice po 6 1/2 kr	19	1/2				
6 bokalov ajde po 4 1/4 kr	25	2/4				
9 soldov ali	5			50		

Vsota letnih dajatev 22 39 2/4 22 39 2/4
ali 24 odstotkov letnega donosa.

Če se od letnega donosa	94	14				
odštejejo dajatve	22	39	2/4			
ostane čisti donos	71	34	2/4			

Skupno je moral podložnik oddajati četrtno donosa, tri četrtnine so mu pa ostale za lastno uporabo. Vrhničani so bili mnemnja, da se Virjanom ni nikoli slabo godilo.

OPOMBE

Viri: Glavni urbar samostana Bistra v 2 delih iz leta 1729; Rektifikacijski dom. akti št. 2, postojnsko okrožje (oboje v Državnem arhivu SRS v Ljubljani).

1. Hitzinger, Das Karthausertstift Freudental; Klun, Archiv für Land. gesch. 2. u. 3. Heft, 1854. — 2. Kobal = 2 mernika = 52 bokalov = 54 litrov.

SPOMINI NA GOSPODARSKO IN SOCIALNO ŽIVLJENJE V PREKMURJU

FERID G. KERŠOVAN

Za to temo, ki naj bi bila nekakšna spopolnitev zgodovine bivših bank v Prekmurju, so mi bili vir spomini iz mojega dolgotrajnega življenja in dela v Prekmurju. Opisa dogodkov in razvoja življenjskih razmer ne morem podpreti z dokumenti, ker jih, razen zemljiške knjige, domala ni. V teh vrstah sem strnil v celoto vse, kar sem lahko opazoval v bančni službi ter v stikih z gospodarskimi krogi in drugim svetom. Nudila se mi je namreč pogosto priložnost, da sem poslušal pred okencem v banki, ko sem imel vodilni položaj, pa za tapeciranimi vrati, stvari, ki so bile za drugi svet popolna tajnost. Odkrivale so se mi težave, ki so bremenile marsikaterega podjetnika, ali pa skrbi privatnikov zaradi brezupnih gmotnih težav. Razume se, da sem marsikdaj posegel tudi sam v razplet problemov, kolikor sem menil, da spada takšna intervencija v moje območje, in sem bil prepričan, da bo zadeva potekala brez tveganja za banko.

Kot metodo za opisovanje razmer in dogodkov sem si izbral razvrstitev materije po gospodarskih panogah. Na koncu obravnave gospodarskih razmer poskušam skicirati tudi naš specialni socialni problem, to je, vprašanje prekmurskih izseljencev in sezoncev ter še nekaj posebnosti o notranji strukturi bank.

POLJEDELSTVO

Prekmurje je še danes agrarna pokrajina. Vendar je splošno življenje te pokrajine do pred kratkim temeljilo na tisočletni zgodovini celotne Madžarske; delno čutimo posledico tega še danes. Po izročilu prvega ogrskega kralja sv. Štefana iz let okoli 1000 je osvojena dežela-zemlja last »naroda« oz. njegovega predstavnika kralja. »Narod« je bil tisti ozki krog ljudi, ki so na čelu svoje lahke konjenice osvajali deželo, širili njene meje in jih branili pred sovražniki. To je bila aristokracija vojaškega kova. Ko so se te razmere ustalile in se je razširilo krščanstvo, so pričeli šteti k »narodu« tudi predstavnike visokega klera. Ko ni bilo priložnosti ali potrebe, iti v boj, se je »narodova« državotvornost izživljala v govorniških tekmah na županijskih ali deželnih zborih.

Vsa zemlja z avtohtonim prebivalstvom osvojenih pokrajin in njegovim premoženjem je bila torej kraljeva last. Kralj je delil »narodu« kot priznanje za zvestobo

njemu in kroni sploh kar cele pokrajine (hübér — fevd). Tem veleposestvom je pripadal tu rojeni in živeči človek kot del živega inventarja. S kraljevim podeljevanjem, pozneje pa s porokami, z dedovanjem ali z nakupom se je tudi v Prekmurju širil obseg veleposestev.

Agrarni zemljevid Prekmurja pred agrarno reformo stare Jugoslavije nam kaže približno takole sliko: Skupaj z upravo drugega reda v Lendavi se je tod razprostiral tudi latifundij kneza Eszterházyja od Mure do Blatnega jezera. Neposredni sosed mu je bila grofica Marija Zichy v Beltincih. Na to veleposestvo je mejilo posestvo avstrijskega grofa St. Julien Wallseeja v Rakičanu, ki je bil sosed grofov Szápáry de Szápár et Muraszombat. Točni obseg posestva je bil verjetno neznan celo samim Szápáryjem. Sedež latifundija je bila Murska Sobotna, kjer še danes stoji približno 300 let star grad z velikim parkom in gospodarskimi zgradbami. Obsežni gozd in fazanerijska sta bila v bližini gradu in sta segala do potoka Ledave. Zemljišča s pristavami in drugimi zgradbami so bila raztresena po vsem bivšem soboškem okraju. Pomembna pristava je bila v Krajni. Szápáryjeva posestva so bila v Markiševcih, na Dolini, v Vaneči, v Puconcih, Bokrečih, Mačkovcih (z gradičem, vinogradom in drevesnico), v Prosečki vasi, Vučji gomili, Lemerju, Brezovcih, Mlajtincih, Kupšincih, Borejcih, Černelavcih, Lukačevcih, Tešanovcih, Selu, Sebeborcih, Murskih Črncih ter v Šalamentcih. V Moravcih je bilo pred 30—50 leti srednjeveliko posestvo Nádasdyjev. Na madžarsko-jugoslovanski meji je bilo manjše posestvo papeškega grofa Matzenauerja v Prosenjakovcih. Nedaleč od njega je bilo srednje veliko posestvo Hilde Mraz, roj. Vogler v Motvarjevcih. Neposredni sosed soboškega veleposestva proti zahodu je bilo imetje grofa Žige Batthyányja na Tišini. Z zemljiščem okrog pristave na Krajni se je dotikalo to posestvo veleposestva kontese Ernestine Batthyányjeve s sedežem v Polancih. Verigo aristokratskih veleposestev je pretrgala pristava in približno 300 ogrskih oralov veliko posestvo priseljenega Nizozemca Pitz v Topolovcih. To posestvo je Pitz kupil od grofov Szápáryjev. Okrog Cankove so imeli obsežne gozdove in pristavo avstrijski plemiči Kodoliči. Ostanek zemlje do avstrijsko-madžarske meje z velikimi borovimi gozdovi je

bil last grofov Batthyányjev. Njihov sedež je bil Grad (bivša Gornja Lendava) s starinskim gradom in številnimi hišami.

Razen tišinskega grofa in polanske kontese so živeli vsi drugi aristokrati v metropolah dvojne monarhije ali v tujini. Nekateri so bili poklicni diplomati, oficirji pri elitnih polkih, člani visokega klera ali visoki uradniki državne uprave. Vsi so bili člani gornjega doma. Nekateri med njimi so se trudili, da bi se izkazali v politiki.

Njihova posestva so donášala zelo malo. Gospodarilo se je brez potrebnih investicij, zemlja se je obdelovala ekstenzivno. Iztržki za pridelke niso po odbitku deputatov za služničad zadostovali za kritje stroškov razsipnega življenja v velemestih ali reprezentativnega razkošja spričo bližine dvora. Posledica deficitnega gospodarjenja in luksuznega življenja je bila, da so se deli veleposestev prodajali iz proste roke. Tako se je s parcelacijo popolnoma razkosalo veleposestvo Nádasdyjev in tako so bili Szápáryji prisiljeni prodati velik kompleks gozda v Mlajtincih soboškemu restavraterju Dobraju, stoječi les v gozdovih od Murske Soboti do Krajne (dolžina gozdnega kompleksa približno 8 km, povprečna širina 500 m) pa nekemu trgovcu iz notranje Madžarske. Batthyányji iz Grada so razparcelirali precejšnjo površino njiv in pašnikov v Gederovcih, na Krajni pa tudi v Skakovcih ter so v času stare Jugoslavije končno prodali vse gozdove, obdelovalno zemljo itd. Hartnerju v Murski Soboti. Tako je to posestvo prenehalo biti aristokratski latifundij.

Na drugem mestu sem zapisal, da je tišinski grof ustanovil in vodil »Poljedelsko banko d. d.« v Murski Soboti. Temu naj še dodam, da je imela kontesa Ernestina Batthyány svoje prihranke ter grofica Zichy svoj depot pri »Kreditni banki« v Murski Soboti, vendar so se drugi aristokrati izogibali stikov z domačimi bankami. V izdatni meri so se namreč posluževali velebank in spretnih privatnih bankirjev. Da je bilo res tako, nam dokazuje ogrska statistika o zadolžitvi zemljiških posestev, konkretno pa dramatični konec veleposestev v Prekmurju. Ogrska statistika o gibanju zadolžitev in obremenitev zemlje nam pove, da je znašala leta 1893 obremenitev zemlje v izvršilnem postopku 31.000.000 kron, leta 1901 pa 75.000.000 kron; leta 1909 je bila za 4.000.000 kron manjša. Iz naslova posojil so znašale vknjižene zastavne pravice leta 1901 že 500.000.000 kron, leta 1909 pa kar 1.112.000.000 kron. Za celotni teritorij Madžarske pomeni to 50,25 % vrednosti agrar-

nega imetja. To bo najbrž veljalo tudi za Prekmurje. Čeprav so bili aristokratski klienti zelo redki v domačih bankah, so kljub temu pomenile njihove razprodaje, parcelacije itd. živo gibanje kreditnih poslov v denarnih zavodih.

Poleg drugih je bilo tudi veleposestvo grofov Szápáryjev zelo merentabilno. Takrat je veljalo, da je lastnik sicer grof in da je s tem tudi nosilec javnih bremen in dolgov, vendar je istočasno odtekal velik del doseženih dohodkov nekam po tajnih kanalih. Okrog leta 1910 je oddal grof Lászlo Szápáry svoja posestva (razen gozdov) v zakup dr. Antonu Lammju. Čeprav ta ni bil grofovskega porekla, je posnemal aristokratske navade grofov. Upravljanje veleposestva je služilo več ali manj le kot dekor za družabno življenje. Iskri konji, razsipništvo, razne avanture, posebno pa druženje z aristokratskimi oficirji 16. huzarskega polka so žrli dohodke posestva in izdatne apanaže dr. Lammove žene. Tast, bogat borzijanec iz Budimpešte, je moral šestokrat intervenirati z znatnimi zneski, da bi se preprečil dr. Lammov gospodarski zlom.

Opišem naj tudi hiranje in neslavni konec Szápáryjevega bogastva. Stara Jugoslavija je izvedla kot svoj najznačilnejši ukrep agrarno reformo. S tem je bila razlaščena več kot polovica grofovske zemlje. Dali so jo v last agrarnim interesentom, v prvi vrsti delavcem tega posestva. Ostal je agrarni maksimum (o supermaksimu mi ni nič znanega). Grof L. Szápáry ni bil več guverner madžarske Reke; nekaj časa je bil ambasador Hortyjeve Madžarske v Londonu. Zdelo se je, da dohodki — menda neka pokojnina in ženini dohodki — niso zadoščali za kritje njegovih potreb. Po prizadevanju advokata dr. A. Vályija so se naše banke v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani, ki so bile pripravljene financirati Szápáryja. Tako je nastal konzorcij naslednjih bank: Ljubljanske kreditne banke, Hrvatsko-slavonske zemaljske hipotekarne banke in Srpske banke v Zagrebu ter Jadransko-podunavske banke v Beogradu; ta je odprl Szápáryju proti zemljiškoknjižni vknjižbi na njegova posestva kontokorentni kredit v višini 5.500.000 din z 8 % obresti p. a. in 2 % finančno provizijo za vsako začeto četrtletje. Kot kavcijo so istočasno vknjižili 500.000 din. Komu in kako je bil izplačan ta kredit, mi ni znano. Uprava posestva je bila v rokah sekvestorja Franca Jelovška. Do- hodkov, se zdi, ni bilo, ker so se hlevi praznili in tudi mrtvi inventar je v kratkem času usahlil. Bančni konzorcij je

delegiral v Mursko Soboto svojega pooblaščenca, višjega bančnega uslužbenca Hrvatsko-slovenske hipotekarne banke; ta je na osnovi generalnega pooblastila grofa Szápáryja izpeljal to likvidacijo veleposestva. Kot prvi kupec je nastopila soboška občina ki je kupila grad, park in fazanerijo. Drugi glavni kupec je bil Benko, ostanek zemlje pa so prodali v prav kratkem času raznim privatnikom. Pred tem je Szápáry sam prodal bivšemu sekvestorju 96 ha zemlje v Tešanovcih za 360.000 din. Grof je od kupnine odpisal baje zaradi določenih uslug diskretnega značaja 300.000 din. Kot honorar za pravni nasvet in za intervencijo okrog kredita je odstopil grof Szápáry dr. Vályiju vilo s parkom (bivši lastnik dr. Lamm). Z javno dražbo premičnin v soboškem gradu je bil akt likvidacije veleposestva grofov Szápáryjev zaključen. Tako se je končala zgodovina teh grofov, ki so dali soboški preteklosti in oblikovanju soboškega okraja svojo historično posebnost.

AGRARNA REFORMA

Ta je bila izvedena v vsem obsegu tudi v Prekmurju. Agrarnim interesentom so dodelili od 2 do 5 ha zemlje, bivši lastniki veleposestniki pa so dobili kot odškodnino državne obveznice. Novi lastniki so morali pridobljeno zemljo odkupiti z obročnim odplačilom. Za varstvo te obveze in zaradi preprečitve špekulacije se je odkupljena zemlja blokirala za 10 let. Zapisana je bila klavzula o prepovedi obremenitve in odtujitve zemlje v korist privilegirane agrarne banke v Beogradu.

Ni dvoma, da je pomenila ta reforma za bodočnost velik socialni napredek. Vendar — ali je bil s tem dosežen tudi že splošni gospodarski napredek? Finančni in kreditni potencial celote je ostal nespremenjen. Najprej so prišli v poljedelski storilnosti ljudstva kot celote do izraza nekateri negativni pojavi. Pred razdelitvijo zemlje je valovalo v trepetajoči toploti junijskega sonca zlato klasje pšenice daleč do obzorja. Sedaj pa bi iz ptičje perspektive videl na istem ozemlju križem kražem tekoče poljske cestice, krpice njiv, posajene s krompirjem ali koruzo in mnogo neobdelanih praznih parcelic. To je pomenilo, da je bil donos iste površine zemlje po reformi manj vreden kot pred njo. Razume se, da je imela prva generacija agrarnih interesentov iste težave kot nekdanji osvobojeni kmetje. Zemlja je sicer bila, a proizvajalnih sredstev, živega in mrtvega inventarja ni bilo od nikoder. Samo po sebi se razume,

da na blokirane zemljiškoknjžne vloške nihče ni hotel dati hipotekarnega posojila. Bolje je bilo, ko je zrasla druga generacija teh novih kmetov. Upi o denarnem zaslužku na sezonskem delu so napolnjevali te agrarce z optimizmom. Laže so pričakovali čas, ko bo treba prositi za kredit za nakup obratnih sredstev ali za najnujnejše investicije. Ni mi znano, če je Privilegirana agrarna banka plačevala obresti od obveznic za odškodnino za agrarno zemljo. Verjetno ne, ker smo stali na pragu druge svetovne vojne.

V drugo kategorijo bivših privilegirancev so spadali srednji posestniki, malo plemstvo (Škaliči, Haryji, Kereszturyji, Šinkoviči, Lutharji itd.); raztreseni so bili po vsem Prekmurju. K tej skupini lahko prištejemo tudi farna zemljišča klera. Kler je bil posestnik, ki mi sam obdeloval svoje zemlje. Seveda so bile tudi izjeme. Srednji posestniki so se najraje zaposlili pri okraju; iz njihovih vrst so »notarjuši« (tajniki). Po večini so študirali in res postali zato sodniki, odvetniki, duhovniki, oficirji itd. Njihovi plemiški patenti so bili mlajšega datuma, zemljišča pa označena v zemljiški knjigi kot plemiška posestva.

Naslednja nižja socialna stopnja je bil razred malih in srednjih kmetov. To so bili bivši zakupniki fevdalne zemlje. Zakon iz l. 1848 je sicer odpravil tlačanstvo, a legalno dokončno rešitev tega vprašanja je prinesel šele »javni ukaz« (nyilt parancs) avstrijskega okupatorskega režima l. 1853. S tem ukazom je namreč bila urejena odškodninska zahteva bivših lastnikov. Zanimiva je utemeljitev tega ukaza: »Odškodnina posestniških gospodov se postavi pod varnostni ščit javnega splošnega poštenja nacije«. Veleposestniki so dobili kot odškodnino za zemljo tako imenovane »založnice za razbremenitev zemlje«, ki naj se izžrebajo »iz državnega sklada za razbremenitev zemlje«.

Na vprašanje, zakaj se ukvarjam tako obširno z agrarnimi problemi naše krajine, moram povedati, da je veljala v tistem času kot absolutni kriterij bonitete kredita posest realitet, posebno še rodovitne zemlje. Pri nas vlada menda še danes prepričanje, da je zemlja edini vir življenja in blaginje. Ali je postal osvobojeni kmet na podlagi navedenega ukaza res gospodarsko neodvisen in iz bančne perspektive kreditno sposoben? Ne, ker ni bilo zakonskih sredstev, da bi smel zastaviti dajalcu posojila v varstvo kredita nepremičnine, ki jih je dejansko imel (element varnosti kredita je namreč na eni strani zastavna pravica, na drugi pa zagotovitev upniškega vrstnega

s 5. novembrom 1859 cesarsko-kraljevi (K. reda). Zemljiško knjigo so pri nas nastavili u. k.) uradniki. S pedantno točnostjo in v lepi kaligrafirani gotici so ti avstrijski uradniki na pole zapisali »Anwesen« (posestvo), priimek in ime lastnika ter popis posestva (zgradbe, parcele, način obdelave itd.). Te zemljiške knjige so spremenili in dopolnili po l. 1867 ogrski uradniki. Odprli so tudi liste C za vknjižbo morebitnih lastnikovih obveznosti. S tem je bila rešena formalna plat za pridobitev kreditne sposobnosti. Ali je kmet po svojem materialnem položaju in s svojo usposobljenostjo res mogel voditi samostojno svoje gospodarstvo? Komaj. Koliba iz blata ali iz lesa, pokrita s slamo in prazna ter morda že izžeta zemlja ne nudita nobenega jamstva za kmetovo samostojno eksistenco. Večkrat se je zdelo, da je imel kmet v prejšnjem socialnem položaju več možnosti za obstoj kot pa v novih razmerah.

Za ilustracijo kritičnega kmetovega stanja navajam podatke z lista C nekega vložka v katastrski občini Borejci. Vpisi tečejo od 25. aprila 1877 dalje: Dolg 115 fl + 30 % obresti od 24. januarja 1876 naprej (del predloga za knjižbo 48 % obresti je sodišče zavrnilo). Pri naslednji postavki so knjižene od 29. marca 1877 do 1. julija 1877 25 % obresti, od tedaj dalje 8 % na leto. Dolg 180 fl + 20 fl mesečnih obresti do 1. julija 1877, od tedaj dalje 8 % (pro rata temporis so obresti 138 %). Dolg 22 fl + 3 fl mesečnih obresti od 24. novembra 1876 do 1. julija 1877 (kar je 160 % obresti p. a.). Dolg 100 fl + 48 % obresti od 6. aprila 1876 do 1. julija 1877; od tedaj dalje 8 % p. a. Pri naslednji postavki so knjižene 40-odstotne obresti. Dolg 150 fl + 10 fl mesečnih obresti (to je 80 % letno).

Jasno je, da so bili upniki gostilničarji, branjevci in obrtniki, dolžnik pa kmet. Podatki nam odkrito povedo, da je kmet v stiski, ne zavedajoč se svojega položaja in posledic, romal od oderuha do oderuha in da je jemal povsod, kjer je lahko kaj dobil (blago, pijačo in denar) ter se zadolževal povsod ne glede na pogoje. Ti so bili zelo trdi in bilo je jasno, da vodi taka zadolžitvev samo v propad kmetije. Zelo važen ukrep takratnega ogrskega finančnega ministra Šandorja Wekerleja je bil zakon, s katerim se je maksimirala dovoljena obrestna mera na 8 % letno in to od 1. julija 1877 dalje. Vendar zakon sam ni zadostoval za izboljšanje kmetovega položaja. Mnogo kmetij je prišlo na boben; cele družine razlaščenih kmetov so ostale brez doma in so bile socialno izenačene z gospodarskimi slu-

gami brez hiše. Nekoč so jih imenovali »zselérji« (želarji, kočarji). Spadali so v razred agrarnega proletariata. Del teh ljudi je iskal rešitev v emigraciji. Meje ZDA so bile odprte, tudi drugam je bila pot prosta. Drugi so se preživljali s priložnostnim delom ali si ustvarili eksistenco v industrijskih središčih. Velik del razlaščenec je šel med sezonce. Še v času ogrske ere so se našli podjetni ljudje, ki so kot »aratógazda« (posredovalec za žetvena dela) organizirali skupine sezoncev in jih odpeljali na žetvena dela veleposestev na Ogrsko ali v Slavonijo. Posredovalci so pri tem poslu obogateli, sezonci pa zaslužili toliko, da so preživelj zimo in čas do naslednjega sezonskega dela. Drugi elementi, katerim je dobro služila stiska in kmetova zaostalost, so bili lastniki mlatilnic, mlinarji, gostilničarji in podobni poklici. Obračun merice za opravljene usluge je bila posebna matematika. Tu so začetki nove selekcije. Na eni strani ti močni brezobzirneži, na drugi strani množica neukih in nepismenih, a pridnih kmetov. Iz dolge vrste prvih se je izkristaliziral nov socialni tip, višji razred malih meščanov. Takrat so jih imenovali »boljše ljudi«.

Vrnimo se k oceni kmetove kreditne sposobnosti. Razen ekonomske nepripravljenosti svobodnih kmetov so pri oceni premoženjskega stanja prisilca kreditov obstajale še tehnične težave. Svoj koren so imele v preteklih, zgodovinskih pogojih. V zemljiški knjigi so imela nekatera posestva pripombo »Urbéritelek« (urbarialno posestvo, kmetija po določilih urbarialnih predpisov). Ta posestva so obstajala iz ohišnice (dvorišče, vrt) in zunanjšega sveta (njive, travniki, pašniki itd.). Površina tega zunanjšega sveta se je menjala tako po župnijah kot po razredu zemlje. Urbéritelekov obseg je nihal med 22 in 60 ogrskimi orali. Ta površina se je seveda nanašala na celotno kmetijo (egésztelek). Obstajali so pa tudi ulomki kmetije, polovica, četrtina, osmina. Vendar ti ulomki niso vedno ustrezali adekvatnemu delu egészteleka. Primer: zemljiškknjižna polovica (»do 1/2«) je bila v naravi lahko 1/3 ali 5/8 celotne kmetije. Večkrat je bila povezana kmetova lastninska pravica s pravico uporabe skupnega pašnika ali gozda. To je sicer pozitivna postavka, vendar se v denarju ni dala določiti; z njo kreditni referent ni vedel kaj početi. Nadaljnje težave so nastale zaradi tega, ker se niso zemljiškknjižni idealni deleži krili z dejanskim stanjem v naravi. Kreditni referent je torej pogrešal to, kar je bilo najvažnejše za oceno vrednosti materialnega

kritja: obseg in vrednost realitet, ki so jih ponudili v zastavo. Res je, da bi kataster lahko dal dobre podatke glede izmer in donosa posestva, vendar ni bilo jamstva za to, da se nanašajo katastrski podatki prav na tiste nepremičnine, katerih lastnik je bil kmet po zemljiški knjigi. Vse to je povzročilo, da banke spričo predvidnega poslovanja na osnovi takšnega imovinskega stanja sploh niso mogle kreditirati brez supergarancij.

Sčasoma so nastale med posameznimi pokrajinami Prekmurja znatne razlike v načinu gospodarjenja in akumulacije sredstev. Dolina potoka Ledave od Zenkovec do Polane in okolica Tešanovec sta se že nekaj desetletij po osvoboditvi zemlje cenili kot bogati pokrajini.¹ Dobra zemlja in smotrno urejena gospodarstva ter živinoreja kot glavna kmetijska panoga so že omogočili nastanek razlik med dobro stimuliranimi kmeti tod in reveži drugod. V čem je razlika med pokrajinami? Na Goričkem je slabša ali sploh slaba zemlja, pač pa je precej gozdov. Dalje je gospodarski negativum tudi to, da ni pravega sorazmerja med obdelovalno zemljo in prebivalstvom. Na Dolinskem je sicer dobra zemlja, vendar je je premalo v primeri s številom prebivalstva. Slaba stran v teh krajih je to, da se kmetije, čeprav v skladu z dednim pravom, drobijo na kose, ki imajo v naravi često velikost ozke gredice; v zemljiški knjigi je izkazan lastninski delež z ulomkom, katerega imenovalec ima tu pa tam 4–5 številčno število. Jasno je, da takega lastnika kmetijstvo ne vzdržuje in da tudi posojil ne more najemati.

Državna uprava in lokalni organi so se stalno trudili, da bi odpravili tegobe kmetijstva in da bi s svojimi ukrepi in sredstvi dvignili kmetijska gospodarstva. Tudi pred prvo svetovno vojno so delovale kmetijske organizacije, ki jim je bil namen, pridobiti kmeta za intenzivno obdelovanje zemlje; za dvig kvalitetne živinoreje so ga stimulirale s premijami. V času stare Jugoslavije se je to delo nadaljevalo. Dosegli so se vidni uspehi, zlasti pri mlajših kmetih. Toda v času resne krize vse to ni zaleгло, kajti na take primere naše kmetijstvo ni bilo pripravljeno. Manjkale so krepke rezerve, da bi gospodarstva vzdržala neverjetno nizke cene svojih pridelkov in vse druge pojave velike svetovne krize leta 1931. Danes se sprašujem, zakaj takrat država ni priskočila na pomoč z intervencijskimi nakupi ali subvencijami, da bi tako preprečila padec cen kmetijskih pridelkov, podobno kot to prakticirajo ZDA že od

Rooseveltove ere dalje. Edino kmečka zaščita je preprečila najhujše. Do leta 1937 so se zadeve umirile in gospodarstvo se je z velikim poletom usmerilo na boljše. K temu so prispevale tudi kreditne zadruga z organizirano vzajemno pomočjo in kooperacijo kmetij. Za časa okupacije so znova poživili prejšnje kmetijske organizacije. Kot stimulacijo je vpeljal okupator poleg premije tudi naslov »kmet zlatega klasa« (aranykalászos gazda) in druge.² Tudi nekateri naši kmetje so bili deležni tega odlikovanja in to zaslužno, ker so imeli res vzorno urejena gospodarstva.

OBRT IN INDUSTRIJA

V časih okrog leta 1880 smo poznali v glavnem samo grofovskega kovača, kolarja, mlinarja. Bil je tudi grofovski gostilničar. Iz teh obrtnikov, posebno iz doseljenih, se je sčasoma izoblikoval razred malomeščanstva in samostojnega obrtništva. Pojavili so se tudi krojači, čevljarji itd. Ko so Madžarsko zasedle c. in kr. vojaške enote, so z avstrijskim upravnim aparatom vred prišli tudi podjetni izučeni obrtniki, ki so ustvarili solidne temelje za našo obrt in poznejšo industrijo. Imen večine teh priseljencev se naši gospodarstveniki še danes spominjajo. Nekaj primerov: Profesor Josef Vogler je pred približno 80 leti ustanovil podjetje »Petanjska slatina« (dela še danes s povečano kapaciteto kot obrat Slatine Radenci), nato M. Ratkol, stavbenik, njegov sin Teodor, stavbenik in ustanovitelj opekarne v Puconcih, Gustav Dittrich, klepar in instalater, njegov sin Gustav, ustanovitelj obrti (pod njegovim vodstvom se je ta razvila v majhno industrijo za kovinsko galanterijo; obstaja še danes in je z zvišano ter mehanizirano zmogljivostjo zrastle v podjetje »Panonija, industrija kovinske galanterije«), sin Karla Hartnerja Geza Hartner je ustanovil v Murški Soboti parni mlin, Johann Postl je bil juvelir in urar v Murški Soboti, Georg Vogler je bil gostilničar v Cankovi, Most gostilničar v Murški Soboti (današnja »Zvezda«), Fašinger je utemeljil pekarno v Murški Soboti, itd., itd. Povem naj še, da je na soboških gradbiščih gradil stavbenik Johann Mayer, ki se je iz Gradca preko Monoštra priselil v Murško Sobotu. Pod njegovim vodstvom in nadzorstvom so zgradili evangeličansko cerkev in ob njej dve nadstropni trgovski in stanovanjski hiši. Ne smemo pozabiti del sina soboškega šolskega upravitelja arhitekta Lászla Takácsa. Spomeniki njegovih načrtov so: obnovljena rimskokatoliška cerkev, šola (biv-

ša gimnazija ob Tišinski cesti, zgrajena v ogrskem slogu), enonadstropnica (današnji Hotel Central), hiši bivših odvetnikov dr. Šömena in dr. Vratariča. Vse te zgradbe so bile projektirane v slogu ogrske arhitekture in ornamentike. Arhitekt Takács je bil med drugim tudi nadzornik palače ogrskega parlamenta v Budimpešti.

Kot prva žena-ustanoviteljica podjetja je nastopila Irma Cvetič, rojena Reško. Bila je priučena šivilija in je začela leta 1924 izdelovati moške srajce za trg. V začetku je imela samo eno delavko; sama je bila pri krojevalki. S spretnostjo in trdno voljo je spopolnjevala svojo strokovno izobrazbo bolj in bolj. Leto dni pozneje je že imela 5 šivalnih strojev. Tako je na osnovi cenene delovne sile prerasla mala šivalnica v skromno industrijo in postala je izhodišče za današnjo industrijo perila in konfekcije »Mura« s svojimi 2000 delavci in uslužbenci.

V zvezi z veleposestvom Beltinci sta obratovala mlin in žaga na parni pogon. V Lendavi je ustanovil v okrilju Lendavske hranilnice d. d. ravnatelj Emil Pollak manjšo industrijo dežnikov. Danes nastopa podjetje, združeno s pletarno, s svojimi izdelki tudi na tujih tržiščih. Brata Josip in Štefan Kùhar iz Tešanovca sta ustanovila v Nemšövcih pri Murski Soboti opekarno, ki pa ne dela več. Večja opekarna obratuje le v Lendavi, kjer je tudi mlin na parni pogon. Opekarna zidakov in strešnikov je v Dobrovniku in obratuje še danes.³ Številni mlini na merico so na potoku Ledavi in na bregu Mure. Največji med njimi je bil Šiftarjev mlin v Murski Soboti; preuredil se je na električni pogon. Tu naj omenim, da je Murska Sobotna dobila elektriko leta 1924. Administracijo pri razdeljevanju toka je opravljalo občinsko podjetje.

Gostilne so bile povsod ob živahnih prometnih poteh. Nekatere so delovale tudi kot mesnice.

Prominentno mesto v gospodarskem življenju je imel Josip Benko. Rodil se je kot sin srednjega kmeta in gostilničarja leta 1889 v Tešanovcih. Oče Štefan se je ukvarjal s kmetijo, gostilno in nakupovanjem svinj. Te je zaklane prodajal v Radgono. Sin Josip je končal 4 razrede madžarske meščanske šole, potem pa živel nekaj let v Avstriji kot vajenec za gostinsko mesarsko obrt. Ko se je vrnil, je delal v očetovem obratu. Prevzel je mesarijo in se kmalu pojavil na trgu v Gradcu kot prodajalec svinjskega mesa. Klavnica v Tešanovcih je bila urejena primitivno, blago pa so transportirali na železniško postajo v avstrijski Radgoni z vozmi na konjsko vprego. Po-

dobnih podjetj je bilo ob avstrijski meji še več. Ko so Prekmurje zasedle starojugoslovanske čete in se je uvajala naša uprava, je dobil Benko nalog in pooblastilo pri Vnovčevalnici za živino in mast v Ljubljani za nakup svinj in goveje živine v vsem Prekmurju. Ker Sobotna še ni imela železniške zveze z zaledjem, so vozili ali gnali svinje in govedo na postajo v Lendavo. Pri tem poslu je Benko lepo zaslužil. Pridobil si je tudi izkušnje in zveze. To troje je postalo temelj za njegovo poznejšo kariero. Ko je oče prodal posestvo v Tešanovcih, se je s sinom preselil v novo zgradbo v Murski Soboti. Enonadstropna hiša je bila urejena za gostilno in hotel, vendar je kmalu postala pretesna. Prodala sta jo in sezidala ob Ledavski cesti poslovno in stanovanjsko hišo, klavnico, skladišča, hleve in upravno poslopje. Izvedbo načrta je olajšala znatna dota, ki jo je prinesla k hiši sinova žena. V občestni zgradbi so odprli gostilno in mesnico, v nadstropju pa je bilo družinsko stanovanje. Sin ni mogel realizirati vseh načrtov, ker je bilo njegovo podjetje vpisano le za nakup in prodajo govedine, konj, svinj, perutnine, divjačine; klavniški obrat je smel pridobivati le meso v večjem obsegu za dom in tujino in izdelovati razne mesne izdelke. Sčasoma so obrat modernizirali in racionalizirali, elektromotorji so zamenjali parne kotle. Kapaciteta je naraščala in podjetje je postalo industrija. Ko je Josip Benko organiziral še omrežje nakupovalcev razne živine, se je podjetje še bolj razvilo. Podjetnik je odprl svoje mesnice v Gornji Radgoni, Mariboru in Celju. Ustanovil je pitališče svinj v Rakičanu in nekje v Sremu. Izvoz goveje živine ter govejega, svinjskega in telečjega mesa je bil usmerjen v Avstrijo in Italijo, goveje in svinjsko meso ter zaklana teleta so pošiljali na Češko in v Nemčijo, bekone v Anglijo in ZDA, svinjsko mast v Nemčijo. Za finančno krizo in velike izgube zaradi naglega padca tečaja češke krone javnost ni nikoli zvedela. Toda izgube so se krile, finančni problemi so se rešili in Benko je s precizno kalkulacijo in na osnovi monopolizma ter nizkih cen uspeval dalje. V Beogradu je imel celó trgovino motornih vozil in rezervnih delov.

Benko je bil župan soboške občine in za eno sesijo tudi narodni poslanec. S tem si je ustvaril dobre zveze. Njegov odnos do bank pa je posebno poglavje. Lastna sredstva za tekoče in že dovršene investicije mu niso zadostovala. Investicijski kredit proti vknjižbi zastavne pravice je daša Hranilnica dravske banovine v Mariboru v

višini 2.000.000 din. Za obratna sredstva je odprla Narodna banka, podružnica v Mariboru, menično eskomptni kredit v znesku 200.000 din. Z razširitvijo poslovanja ta sredstva niso bila več dovolj; zato je najemal Benko tudi eksportne kredite pri Kreditni banki d. d. v Murski Soboti. Ti krediti so znašali približno vrednost eksportiranega blaga na poti in so dosegli 2 do 2,5 milijon din. Protij koncu druge svetovne vojne je imelo podjetje na žiro računu skoraj toliko, kolikor so znašali prejšnji posamezni krediti.

Zanimiva je Benkova udeležba pri končni likvidaciji Szápáryjevega veleposestva. Benko je bil kupec v velikem obsegu, saj je kupil v Murski Soboti približno 100 oralov zemlje (njive, travniki), v Mačkovcih pa majhen grad in vse zemljišče, ki je pripadalo tej pristavi. Večji del gozda je razparceliral in razprodal. Iztržek gozda in gradiča je približno kril ceno celotnega posestva. Gradič je kupil pristojni šolski odbor za 200.000 din; nakup je financirala Kreditna banka d. d. v Murski Soboti s premostitvenim kreditom. Tudi kupci gozdnih parcel v izmeri od 1 do 50 oralov so najemali manjkajoče zneske pri isti banki. Po kapitulaciji naše vojske in nemški zasedbi Prekmurja je Benko izgubil približno 4,5 milijonov din zaradi neporavnanih faktur. Po razpadu Jugoslavije ni bilo več možnosti, da se bo ta dolg poravnal iz jugoslovansko-nemškega kliringa.

Kmalu po zasedbi Murske Sobote je okupator proglasil Benkovo podjetje za vojno industrijo in kontroliral obrat po zaupniku madžarske oblasti. Visoka vojna konjunktura je podjetju omogočila, da se je finančno popolnoma saniralo. Materialni uspehi so bili tolikšni, da je Benko lahko kupil na Madžarskem (v Nyögéru) posestvo v obsegu okoli 500 ogrskih oralov z zgradbami ter z vsem živim in mrtvim inventarjem.

Kot poslovni človek se je Benko tudi med okupacijo izkazal za zelo iniciativnega in agilnega gospodarja. Gospodarski uspehi na osnovi kolaboracionizma so ga tako zaslepili, da ni mislil na to, da vsak kilogram mesa, ki ga izda okupatorju, krepi odpornost fašistov, in da vsak vagon masti, ki jo izroči Nemčiji, podpira nacistični vojni potencial. Zato je bil po osvoboditvi obsojen na smrt kot okupatorjev sodelavec in podpornik.

O Hartnerju sem že povedal, da je zgradil v Murski Soboti parni valjni mlin. Razen z mletjem na merico se je mislil ukvarjati tudi s komercialnim mletjem. Name-raval je opravljati za kmete zamenjavo

žita za določene izdelke po načinu menjalnic po drugih krajih. Vendar so bili kmetje konservativni in navajeni mletja na patriarhalni način. Kmetje so skrbno čistili svoje žito in ga hoteli sami sipati pod kamen ali med valje ter zajeti v vreče svojo moko. Zato so se izogibali mlinu z visokim dimnikom in pustim dvoriščem. In končno ni bilo pri Hartnerjevem mlinu priložnosti za romantične zaplete, ki so pri starih mlinih ob potokih nudile pogoje za sklenitev doživljenjskih zvez. Za komercialno mletje Hartnerjev mlin ni bil konkurenčen. Končno tudi ni bilo obratnih sredstev za financiranje proizvodnje, nakup surovin in prodajne izdelkov. Hartner je seveda te težave videl; zato je mlin demontiral in stroje prodal. Sin Geze Hartnerja Ferdinand Hartner (Laval) je postal lastnik opekarne v Puconcih; vodil je tudi eksploatacijo gozda in žaganje hlodov na Doliču. Rezan les je izvažal v Turčijo.

V času stare Jugoslavije je ustanovil trgovec Ludvik Šiftar podjetje za izdelovanje perila. Kot obrat Irme Cvetičeve se je tudi ta kmalu razrasel v majhno industrijo.

Prvo tiskarno v Murski Soboti je ustanovil Ujházi Mikša. Imela je le majhen stroj na ročni pogon. Tiskala je menda samo lokalni časopis »Muraszombat és vidéke« (Murska Sobota in njena okolica) ter nekaj molitvenikov v prekmurščini. Ta obrat je imel tudi majhno papirnico.

Zasluzek trgovskih delavcev je znašal za kvalificirane delavce 500—800 din mesečno, zaslužek mesarjev do 1000 din, kvalificiranih gradbenih delavcev 20—50 din dnevno; nekvalificirani so zaslužili primerno manj. Vprašanje socialnega zavarovanja je reševala Madžarska generalno šele leta 1925, v bivši Jugoslaviji pa so bili razen poljskih delavcev vsi drugi obvezno zavarovani.

Z globoko pieteto se spominjam tragično umrlega arhitekta Ferija Novaka, ki je bil približno od leta 1932 dalje oblikovalec nove Murske Sobote. Po njegovih idejnih načrtih so nastale nove poslovne in stanovanjske zgradbe, po njegovih zamislih so potekali načrti za bodoče lice mesta. O njegovih zaslugah in umetniški nadarjenosti so mnogo povedali in pisali že drugi. O Feriju Novaku kot učitelju, vzgojitelju mladih pa tudi starih obrtnikov le še tole: znal jim je govoriti in jih prepričati o prednostih novih metod tehnologije, vzbuditi je znal v njih zanimanje za estetsko oblikovanje in vrednost lepotnih črt in kompozicij. Delali so po njegovih načrtih, gradili so hiše, kot si je to sam zamislil, izdelovali so notranjo opremo po njegovem estetskem okusu in

stilu. Njegovo rojstno mesto Murska Sobota se mu je oddolžilo s tem, da je preimenovala Kolodvorsko ulico v Ulico arhitekta Novaka.

Na koncu tega poglavja naj omenim še, da so se hoteli okoristiti s kmečko zaščito tudi nekateri podeželski obrtniki-kmetje. Tistim, ki so mogli izkazati, da so imeli od kmetijstva več dohodkov kot od obrti, je to uspelo. Mnogi drugi pa so šli na sezonsko delo, ki je nudilo edino rešitev eksistence. Še to bi povedal, da so imeli obrtniki svojo Kreditno zadrugo v Murski Soboti. Vodil jo je čevljarski mojster Nikolaj Cipot. Zadruga je bila kot denarni zavod nepomembna. Bolj je bila podobna ustanovi za vzajemno pomoč.

TRGOVINA

Agrarni politiki Ogrske so se pogodili z Avstrijo leta 1867 o temeljnih načelih sožitja v dvojni monarhiji. Sklenili so med drugim tudi trgovinsko pogodbo in pogodbo o carinski uniji. Zaradi agrarnih interesov so Madžari za ceno odprtih vrat Avstrije za ogrske poljske pridelke odprli svoje dveri za uvoz avstrijskega industrijskega blaga. S tem so žrtvovali razvoj vsega madžarskega gospodarstva, še posebej oživitve trgovine in izgradnjo lastne industrije. Posledica je bila težka gospodarska in politična kriza. Režim Baroša Gaborja in Wekerleja Sandorja (okrog 1890) je s svojimi ukrepi prinesel temeljite spremembe. Gospodarska dejavnost je oživela, močna propaganda se je trudila rehabilitirati delo v trgovini, obrti in industriji. Kako so naši kraji reagirali na te nove ideje na Madžarskem? Lahko bi rekel, da sploh niso reagirali. Na meji, oddaljeni komaj 15 km od nemške Radgone, smo lahko opazovali promet z dobrinami, torej to, kar je omogočila carinska unija. Vsako jesen, ko je bila letina že pospravljena, smo lahko videli težko naložene vozove s polnimi vrečami. Veliki beli junci so s počasnimi, dostojanstvenimi koraki vlekli dragoceno breme po glavni cesti iz Beltincev, Rakičana in Sobote proti Radgoni. Spodnji del Prekmurja, ki gravitira proti Lendavi, je bil mnogo prej vključen v železniški promet. Iz Lendave so se dirigirali transporti preko Ormoža v Avstrijo. Po isti poti so romale trudne karavane pitane goveje živine in druge dobrine. Prodajalci so bili naša veleposestva, kupci pa avstrijska podjetja. Bili so tudi primeri, da so lastniki mlatilnic in nekateri srednji kmetje vozili svoje blago v sto in več kilometrov oddaljeni Gradec. To se pravi, da

je bil proizvajalec v isti osebi tudi izvoznik. Pri velikih poslih nisi mogel opaziti posredovanja trgovine. Drugače je bilo pri zamenjavi blaga na drobno. Zunaj na deželi, zlasti v vaseh s sedežem notariata in fare, so obstajale branjarije in trgovinice, večkrat povezane z gostilno. Njihov obseg je bil zelo skromen, izbor blaga prilagojen primitivnim potrebam in plačilnim zmogljivostim potrošnikov. Njihov videz bi danes zahteval mnogo razumevanja in še več tolerance. Lokali, čestokrat trgovčeva kuhinja ali spalnica, so bili opremljeni s pultom, z improvizirano polico ter s tehtnico dvomljivostim točnosti. Za knjigovodstvo so služila vrata, kolikor na njih niso bili napeti kožuhi (zaradi sušenja). Tu in tam so pisali s kredo, večkrat kar od desne proti levi. Kaj si dobil v taki trgovinici? Zalogo je sestavljal sod petroleja, sod kisa, 50—100 kg soli v blokih, vžigalice in tobak. Seveda ni manjkalo tudi žganja, ki se je točilo po kozarčkah. In poslovanje? Ekonomisti bi rekli, da takratni blagovni promet še ni dosegel stopnje denarnega poslovanja. Kmet ali kmetica je prinesla fižol, jajčka ali malo pšenice in odnesla zavojček tobaka za pipo, malo mila ali pa soli itd. V resnici je bila to naturalna zamenjava. Druga stopnja trgovanja je bila, da je vaški branjar odpeljal v center, to je v Mursko Soboto ali Lendavo, zbrane poljske pridelke, jih prodal trgovcu in kupil blago za potrebe svojih odjemalcev. Trgovci za poljske pridelke so bili v Soboti Adolf Neuman, Vulgo Simši (član upravnega odbora Hranilnice d. d.) in Josef Berger vulgo Lezer. Oba sta dobavljala žitarice firmi Brüder Latzer, Graz, vendar je prodajal Berger tudi mlinskemu podjetju Ludvika Franza sinovi v Mariboru. Berger se je tudi ukvarjal s trgovino z usnjem. Kupoval je surove kože in kožuhe, razen tega opravljal še denarne posle. Glavni odjemalci usnja so bili vaški čevljarji, ki so se radi posluževali poleg nakupa na up še denarnih posojil pri Bergerju.

Kar sem povedal o vaških trgovincah, velja smiselno tudi za takratne tako imenovane grosiste. V Lendavi je imel takšno trgovino Lazar Pollak, v Soboti pa Benhard Arvaj (Ascher), pozneje še Albert Fürst. Večji del zaloge je predstavljala špecerija, imeli pa so tudi steklo in porcelan. Arvaj se je ukvarjal še z nakupom žitaric v manjšem obsegu. Te je prodajal čakovečkemu parnemu mlinu, od koder je prejemal mlinske izdelke za svojo trgovino.

Nemška Radgona je bila gravitacijski center velikega dela Prekmurja tako v gospodarskem pogledu kot tudi v drugih za-

devah. Premožni prebivalci obmejnega pasu so pošiljali svoje otroke v nemške osnovne šole, ker so mislili, da velja človek več, če govori spakedrano štajersščino. Bolj praktični starši so pošiljali svoje sinove v Radgono, da so se kot vajenci naučili trgovske stroke. Uspeh je bil viden: Sobota in drugi prekmurški kraji so dobili na ta način kvalificirani trgovski kader. Mladi trgovski pomočniki so s svojo strokovno sposobnostjo in zaradi poslovnih znanec v Avstriji imeli precej dobre pogoje za ustanovitev samostojnih trgovin. Take so bile železnine Kardoš, Nemeč, Heklič itd. Naše tekstilne trgovine so zalagali v glavnem dobavitelji iz Maribora, Gradca ali Radgone. Pri mnogih manufakturnih trgovinah so prakticirali poslovanje, ki je na surov način kršilo priznane norme solidnih in poštenih gospodarskih odnosov. Res je, da je pritiškala na tekstilce nerealna konkurenca, res je tudi to, da so morali vnovčiti blago zaradi bližajočih se terminov zaradi plačila faktur ali menic. Vendar pa je bila največkrat razlog za razprodajo (šlajdranje) prav špekulacija, ki naj bi omogočila lahek profit na škodo upnikov. Začetek igre je bil, da so upnike obvestili o nastali insolventci, češ, ni denarja in ni blaga. Upnik je lahko izbiral med predlogom za naznanilo konkurza proti insolventnemu dolžniku in med poravnavo zunaj konkurza. Druga alternativa se je zdela upnikom bolj sprejemljiva, ker bi iz konkurzne mase nič ne dobili, medtem ko bi v poravnalnem postopku lahko dosegli 30—50-odstotno kvoto. Pristali so torej na poravnavo. Obveznosti je na primer prevzela žena, jamstvo pa neka tretja oseba; propadli ali falirani trgovec je dosegel svoj namen in se obogatil na škodo svojih upnikov. Konec je bil takle: trgovina se je znova odprla, seveda z imenom žene ali drugega sorodnika, skrito blago je prišlo na dan — in trgovina je obratovala dalje, kot da se ni nič zgodilo.

Kot povsod sta tudi pri nas prva svetovna vojna in inflacija zelo razredčila vsebino trgovin. Kot klasičen primer se je takrat navajal primer firme Singer v Budimpešti, ki je imela kot začetno zalogo 100 šivalnih strojev; za prodanih 20 strojev je mogla dobiti samo 7 novih strojev, za nadaljnjih 20 strojev celo samo 3 stroje itd. Ob koncu poslovanja je imela ta trgovina samo en stroj in ta je ostal, ker so ga skrili pred kupcem. Podobno in še slabše je bilo v naših trgovinah. Namesto enega novega stroja je tem trgovinam ostalo le nekurantno blago in nekaj denarja, ki pa je bil skoraj brez kupne moči.

Pred koncem opisa razmer v ogrski eri naj se zaustavim pri dogodkih ob prelomu XIX. v XX. stoletje. Gospodarski polet pod liberalnim režimom v Budimpešti in boj madžarskih politikov za prekinitev carinske unije in prilagoditev trgovskih pogodb sta sprožila tudi v Prekmurju določeno razgibanost. Veljaki pri okraju in tudi županiji v Szombathelyju so že v dobi Szélla Kálmána objavili parolo, da je treba Murško Soboto vključiti v omrežje ogrskih železnic. Tako se je tudi zgodilo: komaj kakšnih 10 let po pričetku obratovanja na progi Ljutomer—Radgona je leta 1907 prihrumela prva železniška kompozicija v slavnostno okrašeno postajo v Soboti. Lokomotiva starinskega tipa z dvema rdeče-belozelenima zastavama na čelu je pripeljala nobleso županije Vas, gospode z ministrstva, iz železniške uprave itd. Himna št. 1, govori, himna št. 2, godba, banket s šampanjcem za gospode, golaži in brizganci za ljudstvo. Dobili smo železnico in z njo zvezo z zaledjem, odprla se je pot v daljni svet! Železnico je zgradila delniška družba »Dunántuli helyiérdekü vasut r. t.« (Lokalna železnica Transdanubije d. d.). Proga je bila speljana v Mačkovcih skozi predor. »Naša Mariška«, kot jo imenuje ljudstvo, vozi od tega časa previdno počasi naprej. Sedaj vozi samo do Šalovec, ki je zadnja postaja v Jugoslaviji. Težko je točno ugotoviti, kdo je pravzaprav financiral gradnjo proge in druge objekte. V portfelju efektov Prekmurske banke so bile delnice te družbe ohranjene s kompletno kuponsko polo. Družba torej ni izplačevala nobenih dividend. Banka je delnice kot brezvrednostne papirje popolnoma odpisala. Isto so napravili tudi drugi lastniki teh delnic.

Železnica je vezala Soboto in severovzhodni del Prekmurja preko Körmenda z glavnim mestom županije, s Szombathelyjem preko Körmenda in Szentgotthárda pa z Avstrijo. Tako je bila Sobota povezana z vsem železniškim omrežjem Madžarske. Poljski pridelki Madžarske so se izenačili z našimi, vzporedno pa tudi skrb za njihovo prodajo. Železnica torej ni odprla našim pridelkom novega trga. Edino korist je pomenila možnost izvoza po velikem ovinku v Avstrijo in Italijo, pa še to s pogojem, da bi bile železniške tarife primerno nizke. Le industrijski izdelki so sedaj prihajali od drugod. Mesta Radgono, Gradec in Maribor so zamenjala sedaj mesta Körmend, Szentgotthárd, Szombathely in druga. Svoje trgovske potnike je pričela pošiljati do Soboti tudi Budimpešta. Sicer pa je bil pot-

niški promet v glavnem lokalnega pomena. Javnost je na splošno pozdravljala to pridobitev, čeprav so bili posamezniki prizadeti in zato nezadovoljni. Predvsem so jo zmerjali vozniki, ker so izgubili precej svojega zaslužka. Posestniki so bili nezadovoljni zato, ker jim je proga razkosala njive in travnike in so za to dobili, po njihovem mnenju, premajhno odškodnino. Precej se je takrat govorilo tudi o velikem zaslužku pri zemeljskih delih, zlasti pri delih v predoru.

Ko govorimo o trgovini, ne smemo mimo železine Karla Hartnerja v Soboti. Hartner je bil priseljenec in je trgovino ali ustanovil ali odkupil od neznanega prednika. Pozneje se je firma glasila Karla Hartnerja sin. Na videz so bili njegovi poslovni uspehi negativni. Firma je bila zadolžena, njena kreditna sposobnost docela izžrpana. V letih okoli 1905 je bilo kaj problematično, če bo dobil Hartner posojilo 100 kron ali ne. Karlov sin je bil Geza Hartner. Njegov neuspeh z mlinskim podjetjem nam je že znan. Kljub temu, da ni mogel Geza pokazati nobenih vidnih gospodarskih uspehov, je postala njegova družina najbogatejša meščanska družina v Prekmurju. To je sicer paradokсна trditev, ko pa se bomo поблиže spoznali z osebnostjo Geze Hartnerja, bomo videli, na kakšen način se more iz prezadolženosti pričarati milijonsko premoženje.

Kot otrok je Geza Hartner kot edini katoličan hodil v nemško osnovno šolo židovske verske občine v Soboti. Kaj je bil povod za ta nenavadni korak? Morda nemški učni jezik. Kaj je počel in kje vse je hodil v svojih mladih letih, ni znano. Nepričakovano se je od nekod vrnil domov z ženo, sicer vdovo po avstrijskem oficirju z dvema otrokoma. Ta žena, Luiza po imenu, je bila zelo ambiciozna in energična. Nestrpno je priganjala moža, naj se kakorkoli uveljavi. Tako se je Hartner lotil politike. Najprej je bil agitator («kortes») pri parlamentarnih volitvah. Agitiral je za kandidata, ki mu je več nudil. Treba je priznati, da je bil Hartner kot demagog edinstven. Govoril je navadno v domači slovenščini, v goričkem narečju. Slovnica te slovenščine pozna samo moški spol. Ljudje so ga radi poslušali, ker so bili njegovi govori prepleteni z masnim in robotim humorjem. Njegove strupene alegorije so zadevale v živo. Bil je v svojem elementu, če je mogel agitirati za opozicijo. Takrat se je spravil na »kabátose« (»škric«) od notarjuša naprej, pa tudi na duhovnike. Hartner je znal pogoditi skrivne misli volivcev, misli, ki se jih nihče ni upal odkriti. Glavni življenjski preobrat so

Hartnerju omogočile volitve okrog leta 1910. Za vladno stranko je takrat kandidiral Lajoš Rado, veleposestnik iz nekega kraja ob Rabi. Kot opozicionalec, torej član stranke neodvisnosti od Avstrije, je nastopil grof Ziga Batthyány iz Tišine. Hartner je agitiral za grofa. Volilna kampanja po deželi je potekala po stari navadi (pečenke in litri). Isti volivci so se gostili tako na račun vladnega kot opozicijskega kandidata. Poimenska volitev je bila samo v Soboti. Tokrat so se izkazali priganjači volivcev in Sobotja je bila polna ljudi iz vsega okraja. C. in kr. pešadijski kordon je ločil nasprotna tabora, ki sta zasedla mestne trge in ceste. Navzočnost vojske je zahtevala politična modrost. Kordon ni ločil volivcev morda zaradi medsebojne politične nestrpnosti, pač pa zato, da se ne bi volivci z rdečimi peresi na klubku stepili z volivci z belimi peresi na klubku. Glavna pogonska sila morebitnega pretepa je namreč tičala v množini použitih maliganov. Žensk pri volitvah ni bilo, ker jih takrat še niso vnesli v volilne sezname. Izpolnjevalci državljske pravice so sicer že prejeli obvezne golaže in brizgance, toda pri svetlem dnevu še niso mogli pričakovati, da bi prišel kdo iz nasprotnega tabora in jih začel prepričevati z bankovci o pravilnosti politike njegove stranke.

Velika množica volivcev na grofovi strani je bila še v pripravljenosti (to je bila Hartnerjeva operativna rezerva, ki je nastala na ta način, da je neka nevidna sila zavirala tempo volitev opozicijskih volivcev). Na nasprotni strani je bilo volivcev manj in manj in slišalo se je že, da lovi vladna stranka vsakega volivca posebej. Organizatorji (Hartner in njegov štab) so budno pazili, da ne bi nihče dezertiral in da se ne bi skrivaj vrnila v njihove vrste kakšna črna ovčica in bi s svojim denarjem demoralizirala grofove pristaše. Pozna noč je prinesla veliko presenečenje: opozicija je razglasila, da je grof odložil mandat in odstopil pridobljene glasove Hartnerju ter ga kot rojaka in pravega zagovornika malih kmetov priporoča za izvolitev. Vendar je to bila le fasada, kajti nikdar ne bo prišlo na dan, kaj se je dogajalo med grofom in Hartnerjem na štiri oči. Po mojem mnenju je morala nasprotna stran sporočiti Hartnerju neko zelo vabljivo ponudbo. Če je bil ocenjen posamezni glas ali izražena cena v pavšalnem znesku, ne bi mogel reči. Hartner je verjetno vrgel to ponudbo na grofovo mizo kot osnovo za pogajanje glede cene glasov rezervne vojske. Stranka neodvisnosti, posebno še grof Batthyány, ni bila finančno pripravljena na ta napad v hrbet.

Grofu ni ostalo drugega kot to, da se od-pove kandidaturi. Nastal položaj je Hartner izkoristil z bliskovito naglico. Za svojo kandidaturo potrebne podpise je dobil kar na mestu, pobotal se je s predstavnikom neodvisnosti in postal njen kandidat; ta je uredila, da so se grofu dani glasovi prenesli na Hartnerja. Tako je bil Hartner izvoljen za poslanca madžarskega parlamenta. Zgodilo se je to, kar ne bi verjel niti sam Hartner dan poprej. S tem dnem se je pričela njegova kariera strmo dvigati.

Kot z udarcem čarobne palice so prenehale pri hiši materialne skrbi. Vidni porast premoženja se je pokazal v neki transakciji, ki je prinesla precejšen kompleks gozda. Ne sprašujte me za ceno, ker bi bili morda prizadeti občutki nekaterih oseb, ki še živijo. Zapisal sem že, da se Hartner kot gospodarstvenik ni izkazal. Vendar je to veljalo samo takrat, kadar smo Hartnerjeve poslovne podvige analizirali v perspektivi etičnih gospodarskih norm. Geza Hartner ni planiral, ne kalkuiliral, tudi se ni trudil, da bi kaj dosegel po metodah klasične proizvodjalne aktivnosti ali realne trgovine. Imel je dar za bliskovito izkoriščanje trenutnih situacij. Kot jastreb je krožil v neopazni sferi in padel na plen vedno v pravem času. Tako so nastale velike kupčije: Salzburg, veleposestvi pri Gradcu in Doliču, opekarna v Puconcih, Prekmurska banka itd., itd. Našel bi lahko še druge primere (nekateri so dolgo časa krožili kot anekdote), kako je znal prelisičiti vsakogar, ki je pokazal svoje slabosti. Hartnerjev nastop do podrejenih je bil osoren, večkrat celo surov. Ljudi, ki so delali zanj, je slabo plačal. Bil je prototip asocialnega kapitalista. V parlamentarnem in sploh javnem življenju je Hartner igral vlogo nedozorelega političnega burkača: poslanec ekstremne šovinistične madžarske stranke neodvisnosti se je v stari Jugoslaviji prelevil v simpatizerja, pozneje vnetega zagovornika Radićeve Hrvatske seljačke stranke. Svoj list »Szabadság« (Svoboda) je tudi urejal v tem smislu. Končni cilj njegove slalomske politike je bila priključitev Prekmurja — ne k Madžarski, kot bi kdo utegnil misliti po pomoti, ampak k Hrvatski! Po smrti so Hartnerja pokopali — v Budimpešti.

Po Gezi je postal poglavar družine poslovnjenec Ferdinand (Nandor) Hartner, prej Laval. Ob začetku okupacije je prejel na osnovi srebrne kolajne iz prve svetovne vojne naslov »vitez« in ime »Lindvay«. Postal je predsednik Prekmurske banke, upravitelj opekarne in žage ter edini lastnik grada in veleposestva pri Gradu (Gor-

nja Lendava). Nekaj časa je bil tudi župan Murske Sobote, banovinski svetnik, član upravnega odbora in predsednik občinske hranilnice itd. Ko so Prekmurje zasedle madžarske čete, ga je okupator imenoval namesto izvoljenega Franca Bajleca za narodnega poslanca okraja Murska Sobota. Ferdinand Hartner je imel šarmanten nastop, kot gospodarstvenik je pa pokazal več romantike veleposestnika kot ekonomske rutine. Bil je podoba dobe in takšnega tipa fabrikanta, kakršnega slika Gustav Freytag v svojem romanu »Soll und Haben«. Zaradi veleizdaje in sodelovanja z okupatorjem je bil v odsotnosti obsojen na smrt. Sedaj živi nekje v emigraciji. Če bi me vprašali, zakaj sem potratil toliko časa za Hartnerja, bi vam takoj odgovoril, da je bil Hartner poleg Benka epicenter takratnih Prekmurcev. Poleg tega pa so njegove drzne špekulacije in eksplozivni podvigi povzročili pomembne spremembe lastninskih odnosov. Živel je v času utrudljive enoličnosti Franc Jožefove monarhije in v epohi razgibanih dogodkov. Pomagala mu je tudi inflacija denarja in slepilo vojne konjunktore v letih 1914—1918.

Dogodki, ki so sledili kapitulaciji avstro-ogrskih armad, so bolj političnega pomena. Zgodovinarji naj iščejo podatke in analizirajo nastanek in konec Tkalčeve prekmurske republike in madžarsko-sovjetske republike v Prekmurju, ki je tudi živela sorazmerno malo časa.⁵ Starojugoslovanske čete so napravile konec soboški komuni. Nekateri so trdili, da so nastopile tudi kot zaveznice Hortyjeve Madžarske z namenom, da likvidirajo socialno revolucijo. Pred temi dogodki in še nekaj časa po razglasitvi pariške odločbe, da pripade k Jugoslaviji tudi Prekmurje, je bilo na nezastraženi avstro-jugoslovanski meji zelo živo. Verižna trgovina na veliko je zelo cvetela. Glavni razlog za prosperiranje trgovine take vrste je v tem, da so se potrebe na obeh straneh meje medsebojno dopolnjevale. To, kar smo imeli mi (živila in nekaj ameriških dolarjev), je manjkalo Avstriji, to pa, kar je imela Avstrija (industrijsko blago in tekstil), smo potrebovali mi. Dolarji, ki so jih pošiljali domov naši izseljenci, so imeli veliko atraktivno moč za Avstrijce zaradi njihove poplave ničvrednih kron. To izredno konjunkturo so spretno izkoriščali mladeniči iz obmejnih vasi, na primer Karel in Ludvik Šiftar ter Pavel Hahn. Zelo ugodne razmere so nudile temu triumviratu priliko za to, da si je ustvaril in izgradil svoja obratna sredstva v obliki manufakturnega blaga. Tako je nastala trgovina na veliko s

tekstilnim blagom v Murski Soboti z imenom »Brata Šiftar in Hahn«. Pri vsem tem je zanimivo to, da sta bila brata iz železninarske stroke, Pavel Hahn pa sploh brez trgovske kvalifikacije. Ta komanditna družba je pozneje razpadla, en gros trgovina je ostala Hahnu, Karel Šiftar se je etabliral kot trgovec s tekstilom in modnimi artikli, Ludvik Šiftar pa je ustanovil tovarno za perilo (po osvoboditvi inkorporirana v podjetje »Mura«).⁶ Omenjena podjetja so delala solidno in so se dobro razvijala.

Ko se je pričel izvoz živine in mesa iz Prekmurja, je nastopal kot skoraj edini odjemalec gostilničar in trgovec Fluck v avstrijski Radgoni. Njegovi poslovni partnerji so bili po večini naši obmejni gostilničarji in mesarji Georg Vogler, Avgust Kampl, Samuel in David Weiss itd. Izvoznik je bil tudi Štefan Benko iz Tešanovec, ki se je ukvarjal s tem poslom, čeprav je bil oddaljen od meje 20 km. V času stare Jugoslavije sta izvažala tudi Samuel in David Weiss iz Serdice kot protokolirana trgovca. Razen žitaric ter živine in mesa je bil na vidnem mestu tudi izvoz jabolk in sadja sploh. Viljem Hackl iz Lemerja, Ludvik Lúlik iz Strukovec in Franc Čeh iz Murske Sobotice so izvažali jabolka v Nemčijo, v Švico in na Češko. Ves ta eksport je financirala Kreditna banka d. d. v Murski Soboti na osnovi cediranih faktur. Perutnino in jajca je izvažal v večji količini Ludvik Koblencer iz Rogašovec in sicer v Švico in Italijo. Naš specialni produkt, panonsko grahorico, je izvažala tvrdka Berger v ZDA. Tja so šle tudi posušene gobe jurčki. Manjše količine drv so izvažali naši trgovci v Švico, rezan les je bil večinoma namenjen Levanti. Škoda, da so bančni arhivi uničeni, sicer bi lahko po kontrolnikih za izvoz dal točne podatke o vrstah, količinah in vrednostih blaga za vsako uvozno deželo posebej.

Denarni promet interne trgovine se je opravljal v gotovini z nakazili po poštni hranilnici ali po žiro prometu bank. V stari Jugoslaviji so imele lokalne banke medsebojne kontokorentne zveze z živahnim žiro prometom. Glede zamejne trgovine je bila stvar bolj težavna. Zaradi skromnega obsega in omejenega pomena prekmurskih bank le-te niso imele deviznega dovoljenja. V Soboti je kratek čas obstajala podružnica Slavenske banke, ki je smela opravljati neposredni plačilni promet s tujino. Na polovični stopnji deviznih privilegijev je bila samo Kreditna banka, ki je imela dovoljenje za izdajo »uverjenj« in kontrolo dotoka eksportne valute. Ta banka je tudi imela

dovoljenje za odkup tujih valut in Travalter čekov. V takih primerih so si banke pomagale tako, da so s pomočjo njihove tuzemske zveze z deviznimi bankami opravljale plačilo uvoženega blaga. Realizacijo eksportne valute so opravljale tudi devizne banke za račun izvoznika, odobrivši protivrednost devize izvozniku pri lokalni banki v Soboti ali Lendavi. Bekoni so bili plačani takoj po prevzemu blaga v tovarni s čeki na London. Obračun funtsterlingov se je opravil na enak način kot izplačila na tuja mesta. Plačila uvoženega blaga so lokalne banke samo transitirale. Vso potrebno dokumentacijo so poslali svoji zvezi z deviznim poslovanjem z naročilom, da opravi nakazilo v breme lokalne banke.

Zanimiva stvar je začetek in rast trgovine Josipa Klepca v Beltincih. Zelo skromna sredstva za začetek tekstilne trgovine niso ovirala skromnega in delovnega mladega trgovca, da se ne bi s svojim solidnim poslovanjem precej hitro vpeljal pri kupeih iz Beltincev in ožje okolice. Trgovina je vidno uspevala. Agilni in neutrudljivi Klepec je iz leta v leto večal zaloge pa tudi obseg trgovine. Leta 1936 je ustanovil pletilnico v Beltincih, ki obratuje še danes v sklopu tovarne »Mura«. Ob koncu razvoja je imelo podjetje Klepec svoje poslovalnice tudi v Lendavi, Črenšovcih in v Turnišću. Podjetje je obstajalo približno 50 let. V Beltincih pa je bilo še eno podjetje, ki je preraslo meje vaše trgovinice. To je bila firma Peter Osterc, trgovina z železnino in gradbenim materialom. Osterc se je razširil s tem, da je sčasoma vključil v svoj obrat tudi mlin manjšega obsega.

V stari Jugoslaviji so Sobočani pozdravili ustanovitev industrijskih magazinov za prodajo čevljev. Poslovalnica Bata iz Borova je menda prva odprla svojo poslovalnico, njej pa je kmalu sledila trgovina podjetja »Peko« iz Tržiča. Njo je mnogo let uspešno vodil poslovodja Joško Brumen iz Sobotice. Pomen teh poslovalnic je bil v glavnem v tem, da so dale na trg kvalitetno blago po nižjih cenah od cen domačih obrtnikov.

Po zasedbi Prekmurja je okupator stopnjevale uvajal svoje rasistične ukrepe, namerjene v glavnem proti trgovcem židovskega porekla. Prvi udarec je bil namenjen trgovcu poljedelskih pridelkov Beli Bergerju. Moral je odstopiti svoj lokal in skladišča gostilničarju V. Voglerju iz Cankove in prenehati s poslovanjem. Da pa bi se Vogler, čeprav stooctotni arijec nemškega porekla, ne mogel znatneje okoristiti s to trgovino, je ustanovila madžarska uprava subvencionirano podjetje z imenom

»Hombár« (= žitnica). Nadaljnji diskriminacijski ukrep je bil, da so židovskim trgovcem kontingentirali blago oziroma jim ga dodeljevali v znatno manjših količinah od tistih, ki so nujno potrebne za dopolnitev zalog in asortiment. V začetku maja 1944 je končno okupator izročil esesovcem vse židovsko prebivalstvo Prekmurja. Pot je te ljudi vodila — v Auschwitz.

Približno pet let je minilo od dneva, ko je bila izdana deklaracija o združitvi Srbov, Hrvatov in Slovencev v skupno Kraljevstvo SHS, ko je bila leta 1923 odprta železniška proga Murska Sobota—Ljutomer. Ne bi se spuščal v opis geopolitične važnosti te železniške proge. Kratkoterminalno je bila nujnost, povezati večji del Prekmurja z Ljubljano in preko nje z morjem, da se je odprla pot za prevoz naših pridelkov na trge, ki so bili kakor ustvarjeni za odkup tega blaga in za dobavo izdelkov, ki jih doma nismo proizvajali. Ozke gospodarske zveze z vsemi središči Jugoslavije in kulturni vpliv iz Ljubljane so ugodno delovale na ustvarjanje prekmurskega človeka novih oblik. Naslednje 1924. leto nam je prineslo novo civilizatorično pridobitev. Murska Sobota je dobila električno razsvetljavo in gospodarski obrati so bolj in bolj segali po ceneni in racionalni pogonski sili. Prvi elektromotor je zagrmel menda v tovarni mesnih izdelkov, potem pa so se hitro elektrificirala še nova podjetja. Tudi nekatere kmetije so priključile svoje slamoreznice in druge podobne naprave na električno napeljavo.

Glede delovnih moči v trgovini naj povem, da so dela opravljali po večini člani družine. Vajenci so imeli oskrbo brez plače, mesečni zaslužek sporadično nastavljenih pomočnikov, blagajničark in drugih je znašal 800—1000 dinarjev mesečno. Pred prvo svetovno vojno se je sukal njihov zaslužek od 10 do 15 fl ali 60 do 80 kron. V Soboti so imeli državni uslužbenci svojo »Potrošniško zadrugo državnih uslužbencev«. Razen te zadruge ni bilo v Prekmurju nobene druge konzumne trgovine. Za trgovce, ki so zahtevali kmečko zaščito oziroma moratorij za svoje dolgove, je veljalo tisto, kar sem povedal za obrtnike.

IZSELJENCI IN SEZONCI

Pri obravnavanju kmetijske panoge smo videli, kako se je polnil kader agrarnega proletariata. Življenjske potrebe so gnale brezdomca v širni svet, če doma ni našel dela in zaslužka. Bili pa so tudi ljudje, ki

so zapustili stare kraje v želji, doživeti avanture, posebno še, obogateti na lahek način. V starih časih je bila Amerika odprta za vsakogar. Ljudi za izselitev so iskali posebni agenti; ti so tudi financirali njihove potne stroške. Tako je približno leta 1924 ponudila neka agentura iz Ljubljane Prekmurski banki provizijo 5 dolarjev za vsakega človeka, ki bi ga banka napolnila v ZDA. Mnogo tistih, ki so šli čez Atlantik, se ni več oglasilo. Mnogi pa so pokazali močno voljo in vzdržljivost v začetnih težavah ter so uspeli. Ti pionirji niso pozabili svojcev v stari domovini. V pisemcu ženi ali otrokom je bil priložen kakšen dolarček, pozneje pa ček. Te pošiljke niso usahnile niti takrat, ko se je izseljenec naturaliziral. Poleti 1924 me je obiskal Charli Gostony, predsednik banke in javnega notariata iz St. Bethlehem (PA). Institucija se je imenovala »Roza Gostony, javni notar«. Gostonyjevi so bili slovaškega porekla in državljani ZDA. Ta ustanova, ki je bila obenem podjetje, je opravljala istočasno posle javnega notarja in bančne operacije. Klienti, po večini delavci tamkajšnje težke industrije, so bili slovenskega porekla. Gospod Gostony je prišel v Prekmurje, da bi uredil nekatere zadeve z bankami, da bi videl sorodnike svojih klientov v Bethlehemu, posebno pa, da bi razčistil vprašanje plačilnega prometa, ki se je tik pred tem nekje zataknil. Skupaj sva prepotovala velik del Goriškega in obiskala marsikatero hišo, katere očetje in drugi so šli v tujino za kruhom. Gospod Gostony je trdil, da je v samem Bethlehemu toliko Prekmurcev, kolikor jih je ostalo doma. Morda je res, morda pa je imel v mislih vse Slovence? Hiša Gostony je imela direktne zveze s Prvo hrvatsko štedionico v Zagrebu. Ta zavod je opravljal po Gostonyjevem naročilu s pomočjo svojih korespondentov v deželi nakazila v korist svojcev v stari domovini. Z ekspeditivnostjo te banke pa niso bili zadovoljni niti Gostony niti njegovi klienti. Zato sem gospodu predlagal neposredno zvezo in pošiljanje dolarških čekov na naslov moje banke. Predloga ni sprejel zaradi disparitete tečajev (v New Yorku si namreč lahko dobil več dinarjev za dolar kot v Jugoslaviji). Ne bo velika pomota, če cenim pošiljke naših izseljencev iz ZDA (računajoč tudi nakazila preko Gostonyjeve banke) letno na 20.000 dolarjev. Seveda so šli izseljenci tudi v Kanado, Avstralijo, Južno Ameriko itd. V končni fazi je ta pomoč vedno enakovredna eksportu blaga; zato je pozitivno vplivala na plačilno bilanco Jugoslavije.

Drugače pa je bilo z našimi sezonci. Svetovna gospodarska kriza 1930-31 je zvišala število sezoncev. Razen agrarnih proletarcev (brezdomcev) je kriza načela tudi obstoj manjših kmetov in podeželskih obrtnikov. Uvedena kmečka zaščita je sicer nudila prezadolženemu kmetu moratorij za plačilo dolgov in je odvracala nevarnost, da bi prišlo posestvo na boben, ni pa ustvarila možnosti za to, da bi se plačali tako imenovani nezaščiteni dolgovi. Kriza in deflacijska politika nista računali s tem, da ne more kmet izpolnjevati svojih obvez niti do države, če prejema za svojo živino le po 1,25 do 2 dinarja za kilogram žive teže. V tem razmerju so bile tudi cene drugih kmetijskih pridelkov. To so razlogi, da se je dolga vrsta ljudi pred borzo dela podaljšala tudi s takšnimi, ki so imeli zidane hiše in do 5 ha zemlje. Tako je moral tudi mali kmet s transportom v Nemčijo ali Francijo, da je ohranil dom in preživel svojce. Žena in otroci so gospodarili doma, kakor so znali in mogli. V Nemčiji in Franciji so cenili naše poljske delavce zaradi njihove vzdržljivosti in sposobnosti hitrega prilagojevanja modernim metodam poljedelstva in živinoreje. Če upoštevamo dobro oskrbo v Franciji in Nemčiji ter ugodne tečaje francoskih frankov in nemških mark, je bil njihov zaslužek tam dober. Pozno jeseni, ko so bila opravljena dela tudi na njivah sladkorne repe, so prihajale skupine sezoncev k bančnim šalterjem zaradi zamenjave tuje valute za domači denar. Vrednost vsega zaslužka lahko cenimo na 3-5 milijonov takratnih dinarjev letno. Kupna moč tega denarja je omogočila uresničitev sanj marsikateremu sezoncu: imeti košček svoje zemlje ali začeti z delom za skromni dom svoje družine. To so bile sicer tudi želje tistih, ki so delali v težki industriji v St. Bethlehemu ali v belgijskih rudnikih. Tako ti kot oni so imeli domotožje, vsi so želeli domov, da bi preživeli jesen svojega življenja nekje na Ravenskem ali Goričkem pri svojih in da bi jih tudi pokopali v domači zemlji.

Sezonci, za katere ni bilo več mesta v kontingentu za Francijo ali Nemčijo, so romali na žetvena dela in pobiranje sladkorne pese v Belje. Njihov zaslužek v denarju je pa bil znatno nižji od zaslužka tistih, ki so šli v tujino na sezonsko delo.

ŠE O DOMAČIH BANKAH

Glede na socialno strukturo našega prebivalstva so bili prav javni funkcionarji tisti, ki so se najprej udomačili pri bankah. Prav

ti so postali delničarji, člani upravnih in seveda tudi nadzornih odborov. Če so bile vse funkcije že oddane, so ustvarili novo sinekuro. Pred prvo svetovno vojno so imele banke razen po zakonu predpisanih organov tudi »dežurne komisarje« (napibiztos). Njihova naloga je pro forma bila, da so v nekakšno štraco vpisovali blagajniške prejeme in izdatke. Jasno je, da je bilo to delo nepotrebno in nekoristno. Možaki z dežele so postavke pomešali, končno pa so seštevanje in zaključek, posebno pa popravek vsega tistega, kar je bilo narobe, prepustili uslužbencu. Da je ta zaradi tega dnevno izgubil precej dragocenega časa, je jasno. Dežurni komisarji so prejemale delež tantijem iz čistega dobička v sorazmerju s svojo navzočnostjo. Vse to je bila fasada njihove funkcije. Važno in koristno pa je bilo njihovo delo, ki so ga opravljali na terenu. Ti komisarji, zavedajoč se svoje važnosti, so bili vneti propagatorji banke in zelo koristni akviziterji zavoda, v katerem so delali. Kot notarjuši so usmerjali pupilne denarje podrejenih občanov v banko, vlagali občinske sklade, kolikor jih je bilo, pri svojem denarnem zavodu, agitirali so za to, naj se vložijo gotovinski viški na vložne knjižice. Po drugi strani so skrbeli za to, da so se najemala posojila prav v banki, za katero so bili akviziterji. Razume se, da je opravljal zemljiškknjižne operacije dežurni komisar ali drug organ banke, če je bil po poklicu notarjuš. Poleg stroškov za posebne usluge in izdatke, za intervencije glede najema posojila v njegovi banki so tudi honorarji za takšna dela pripadli njemu.

Omenil sem že klasični način legalnega oderuštva: na dolg 22 fl so znašale mesečno obresti 3 fl, letne torej 36 fl. Po maksimiranju obrestne mere je moralo prenehati sodno tolerirano oderuštvo. S tem je prenehalo zanimanje dela privatnih bankirjev za naložbo denarja na visoke obresti. Kmet ali majhen obrtnik sta morala iskati druge vire za zadostitev svojih denarnih potreb. S posrednikom ali brez njega se je tak reflektant pojavil pred bančnim šalterjem. Lahko si predstavljamo psihološko stanje nesrečnika, ki je begal brezuspešno od oderuha do oderuha. Notarjuš je vlagal predloge za nove intabulacije, odvetnik je grozil s tožbo, končno je prišlo do sodne izvršitve in dražbe. Pravni sistem pod ogrsko upravo, institucija advokature in notariata v mnogih primerih niso bili v korist ljudstva, ki je potrebovalo nesebične svetovalce. Notarjuš je bil neposredno podrejen upravnemu organu okraja s pooblastilom in

nalogom, da predpisuje in pobira davke, vodi matični urad (in organizira volitve). Vse to je opravljal kot javni uslužbenec z mesečno plačo in deputati. Razen tega je smel opravljati določene pravne posle za svoje občane (te za honorar). Sestavljal je npr. zadolžnice, pogodbe, predloge za zemljiškoknjižne vpise itd. in si zato zaračunal honorar po neznanj tarifi.

Kakšni so bili začetki poslovanja pri banki? Prosta sredstva banke so sestavljale temeljna glavnica in hranilne vloge ustanoviteljev. Ta ožji krog je bil tudi prvi posojiljemalec. Prihajale so prošnje soboških in drugih playboyev (lahkoživcev) za posojila zaradi konvertiranja meničnih dolgov pri natakarijih itd. Oglasili so se advokati, notarjuši in dežurni komisarji s svojimi predlogi za kredite njihovim klientom. Želja večkrat niso izpolnili. V splošnem je v začetku škripal bančni stroj v vseh fugah. Toda življenje, rutina, je premagalo težave in kolo se je zavrtelo. Pojavili so se poslovni problemi. Prosta sredstva so že skoraj izčrpali. Banka je morala sama iskati kredite. Po ogrski praksi je bilo rediskontiranje (prodaja) meničnega portfelja najkrajša pot do pridobitve kredita. Prvi pogoj za to je pa bil ta, da je banka sama kreditirala v obliki menično-eskompntnega kredita. Prednost te oblike kreditiranja, razen že navedene možnosti pridobivanja novih sredstev, je bila tudi v tem, da so se dajale obresti in anticipando (vnaprej), to je, dolžnik je plačal od 100 kron kar 8 kron za obresti. Ker je prejel posojiljemalec samo 92 kron, je plačal 8 kron obresti od tega zneska. Tako so tolerirali prekršek maksimiranja obresti, kajti v tem primeru so znašale letne obresti dejansko 8,695 %. Tretja prednost, da se je moral dolg ob zapadlosti menice brez-pogojno poravnati, pa je postal prazna iluzija. Dolžnik je namesto denarja položil prolongat in plačal samo obresti (včasih so obresti pripisali glavnici). Kratkoročna posojila so se dajala tudi na zadolžnice, na poroke ali intabulacijo. To so prakticirali posebno v primerih, ko posojiljemalec ali poroki niso znali ali mogli pisati. Banke so likvidirale tudi prave investicijske kredite od 10—50 let na odplačilo. Zakaj so dajali takšna posojila proti 4,5—5 % obrestim namesto 8 % obrestim pri 4—6-mesečnih menicah, mi še danes ni razumljivo. Dolgoročno vezana sredstva brez izvedljive ali s težavo izvedljive mobilizacije so sploh bila postavka z negativnim predznakom. Dolgoročni krediti so se navadno uporabljali za negospodarske investicije (zidanje hiš). Ni mi

znano, če so mislili na odstop (cesijo) takšnih terjatev kakšni hipotekarni banki. Pionirjem bankarstva v Soboti verjetno ni bila znana tehnika procedure in obračun založnic; če bi vse to poznali, ne bi niti mislili na to, da bi mobilizirali svoja vezana sredstva na ta način. Kot kuriozum tistih časov naj omenim še posebno vrsto hranilnih vlog. Te vloge so bile v zvezi z življenjskim zavarovanjem: osnovne vloge in zavarovalne premije so se vplačevale tedensko. Mnogo dela brez vidnih uspehov! Preobširno in nezanimivo bi bilo nadaljnje obravnavanje poslovanja bank. Kot novost je bila v stari Jugoslaviji uvedena oblika biankomeničnega kontokorentnega kredita, kombiniranega z žiro računom.

ZAKLJUČEK

Ko končujem, naj še enkrat poudarim, da sem opisoval samo tisto, kar sem dejansko videl, doživel ali z zanesljive strani slišal. Osebe, ki sem jih navedel z imenom, sem — razen kneza Eszterházyja in grofa Batthyányja z Grada — osebno poznal. Z mnogimi med njimi sem imel poslovne in prijateljske zveze. Pri Benku in Hartnerju sem se potrudil podrobneje opisati in analizirati njuno delo, ker sta veljala v Prekmurju kot idola podjetnosti in gospodarskih uspehov tistega časa. O značaju njunega javnega dela naj pa razpravljajo in sodijo tisti, ki so za to poklicani. Če se zdijo današnjemu bralcu teh vrstic moja opisovanja nerealna ali pretirana, naj mu povem, da sem posegel nazaj v čase, ko so drugače vrednotili misli in dejanja kot danes. Moram povedati še to, da s svojo kritiko in komentiranjem nekaterih takratnih institucij nisem hotel diskriminirati ali žaliti določenih akterjev na odru starih časov. Ne velja posplošiti to, kar sem napisal o advokatih in notarjuših, ker so bili tudi tu, kot sploh povsod, različni značaji z različnimi nazori o tem, kaj je dopustno in dobro in česa ne smemo storiti, da s tem ne škodujemo sočloveku. Opisal sem tipe brez imen. Nekateri ljudje so dejansko bili takšni, kakršne sem jih videl in ki so takšni postali zato, ker se niti zakoni niti takratne družbene norme niso ujemale z jedrom pristne morale. Potrudil sem se, ostati objektivni. Zavedam se, da bi imel moj članek res pravo zgodovinsko vrednost, če bi svoje trditve lahko dokumentiral. Toda čas in dogodki so uničili tisto, na kar bi se mogel sklicevati.

Po toliko letih življenja se s hvaležnostjo spominjam svojih starih brkatih profesorjev z višje trgovske šole, ki so mi dali

na pot razen splošnega znanja tudi dobre temelje gospodarskih ved in veliko svojega naivnega idealizma.

OPOMBE

Uredništvo dodaja Keršovanovim spominom sledeče opombe:

1. Vedeti je treba, da so tu živeli protestanti s sistemom enega otroka, kar je po svoje pripomoglo k »akumulaciji« v teku več generacij. —
2. Jasno je, da gre tu v bistvu za stopnjevanje

vojnih liferacij v korist fašističnih armad. — 3. Pisec spominov je po pomoti izpustil opekarno v Puconcih. — 4. Benko je imel med prvimi v Prekmurju člansko izkaznico nacistične stranke in to že precej pred okupacijo; navijal je bolj za nemško kot pa madžarsko okupacijo Prekmurja. — 5. Madžarsko sovjetsko republiko je zlomila protirevolucija s podporo antante in tudi Jugoslavije, vendar je prišlo do zloma še pred zasedbo Prekmurja po jugoslovanskih četah. — 6. Karel Šiftar je bil po osvoboditvi zaprt kot nacist in antisemit; Ludvik Šiftar je bil nacist in župan za časa kratke nemške okupacije.

LJUBLJANSKI TRŽNI RED I IN PREPOVED PREKUPČEVANJA

VLADO VALENCIČ

I

Med privilegiji, ki so jih dobila ob svojem nastanku naša mesta in trgi, so bili tudi tržni dnevi ali tedenski sejmi. Uvedba tedenskih sejmov je bila bistveni in večkrat tudi edini znak, ki je meščanske ali tržne naselbine gospodarsko ločil od vasi.¹ Na tedenskih sejmih se je mestno prebivalstvo preskrbovalo z živili in drugimi potrebščinami. Tak način je ustrezal mestni gospodarski politiki fevdalne dobe, ki se je držala naslednjih dveh temeljnih načel: Javno nadzorstvo nad živilsko trgovino in izključitev posrednikov pri dobavi potrebščin mestnim potrošnikom. »Mestni kupec je torej imel možnost in pravico, da je živila kupoval naravnost od deželskega pridelovalca vpricho drugih someščanov.«²

Kot druga mesta je tudi Ljubljana brez dvoma dobila pravico do tedenskih sejmov skupaj z drugimi mestnimi pravicami. Vendar nam vsebina te sejske pravice ni znana, šele listina iz l. 1416 odkriva, da je Ljubljana tedaj imela dva tedenska sejma, ob sredah in sobotah, kot se je to ohranilo do naših dni.³ Tedenski sejmi so ostali bistven prilastek mestnih in tržnih naselbin še v dobi, ko mesta že niso več uživala nekdanjih gospodarskih predprav. V tržni občini Postojni je bil uveden tedenski sejem za prodajo živil l. 1837.⁴ Tudi le za prodajo živil je bil l. 1840 Radovljici dovoljen tedenski sejem ob torkih.⁵ To mesto je sicer že imelo pravico do tedenskega sejma v prejšnjih stoletjih, pa ga je najbrž iz kateregakoli razloga ni vzdržalo ter si je moralo pravico obnoviti. Ko je bila vas Domžale l. 1925 razglašena za trg, so bili v tem kraju uvedeni redni tržni dnevi.⁶ Tedenski

sejmi so se torej ohranili kot tržni atributi v najnovejši čas.

V zvezi z glavnim namenom tedenskih sejmov — preskrbo mestnega prebivalstva z živili in drugimi važnimi življenjskimi potrebščinami — so se izoblikovale tržne navade, ki so izražale pravice in dolžnosti kupcev in prodajavcev. Razumljivo je, da so mestne in tržne uprave poskrbele za razne predpravice, ki naj bi meščanskim kupcem zagotovile nakupovanje potrebščin pod najugodnejšimi pogoji. Ščasoma so ukazi in predpisi nadomestili in izpopolnili navade, po katerih se je razvijalo tržno življenje. Končno je bil promet na tedenskih sejmih urejen s posebnimi tržnimi redi. Predpravice mestnega prebivalstva pri preskrbi na tedenskih sejmih so bile zavarovane v glavnem s prepovedjo prekupčije (Vorkauf, fürkauf). Pod prekupčijo so razumeli prestrežanje živil, to je nakupovanje od kmeta, preden jih je pripeljal ali prinesel na trg ali pa preden je bilo dano znamenje, da je trg odprt tudi za tujce in domače prekupčevavce, to je branjevece in druge prodajavce živil.⁷ Do določene ure je bilo blago na trgu na razpolago le neposrednim potrošnikom in nikomur drugemu. Prepoved prekupčije naj bi preprečila vsako trgovanje z blagom na poti do mestnega tržišča, pred mestnimi vrati, pred ponudbo blaga mestnim potrošnikom, torej vsako nedovoljeno nakupovanje z namenom, da bi se blago z dobičkom dražje prodajalo naprej. Neupoštevanju prepovedi prekupčije je mestno prebivalstvo pripisovalo vsako pomanjkanje in draginjo živil in drugih potrebščin, od izvajanja te prepovedi je pričakovalo ugodne zadostitve vsakdanjih potreb. Mestna tržna politika se je v

veliki meri sukala okrog prekupčije in tržna policija je imela mnogo opravka s tistimi, ki so prepoved prekupčije kršili, to so bili največkrat razni mali prekupčevavci kot branjevci in drugi prodajavci živil.

II

Obstoj dveh tedenskih sejmov v Ljubljani dokazuje sicer ohranjena listina iz leta 1416, toda prvi dokazi o urejanju tržnih razmer po mesnem svetu so šele iz prve polovice XVI. stoletja. Ko je mestni svet l. 1537 razpravljal o željah in pritožbah, ki jih je občina meščanov predložila na dan sv. Ane, to je dan po izvolitvi mestnega sodnika, se je ukvarjal tudi s prekupčijo. Sklenil je, da se mora prekupčija povsem odpraviti. Zastavica — dokler je ta visela, je bil trg odprt le za domače kupce, kupujoče za lastne potrebe — se poleti ne sme sneti pred 11., pozimi pred 12. uro; dokler je razobešena, ne sme kupovati noben prekupčevavec niti tujec. Ko pa se zastavica sname, sme vsakdo prosto kupovati. Prepovedano je bilo, drug drugemu posegati v kupčijo in kupovati izpod rok.⁹

Vprašanje prekupčije so skušali na splošno urejevati tudi policijski redi, ki so se pripravljali v prvi polovici XVI. stoletja. Po osnutku iz l. 1524/25 se prepoveduje trgovanje in prekupčevanje z namenom nadaljnje prodaje in dobička zlasti na podeželju. Zato naj pripelje vsakdo, ki želi prodati kakšno blago, z dežele le v mesta in trge na običajne letne in tedenske sejme v prosto prodajo. Mesta in trgi pa naj skrbijo za dober red na sejmih. Ob tedenskih sejmih naj obesijo posebno znamenje, poleti ob sedmih, pozimi ob osmih. Dokler ni obešeno, se ne smejo sklepati kupčije, niti se drugače dogovarjati o blagu. Ko pa znamenje visi, imajo prebivavci mest in trgov, pa tudi s kmetov, enako pravico do kupovanja, vendar le za potrebe hišnega gospodarstva ali rokodelstva, ne pa za nadaljnje preprodavanje. Po treh urah naj tržno znamenje odstranijo. Kar je ostalo na trgu še neprodanega blaga, ga smejo nakupovati meščani in gostači mest za nadaljnjo prodajo, kolikor ga ti ne bi hoteli, ga smejo kupiti tujci; mora pa biti vsakomur na prosto dano, da proda svoje blago, ga odpelje ali shrani do bodočega tedenskega sejma.⁹

Dvorni svet je predlagal nekoliko drugačno ureditev. Znamenje naj se izobesi poleti ob šestih, pozimi ob sedmih, in naj ostane obešeno dve uri. V tem času bi smeli kupovati za lastne potrebe samo meščani in gostači iz mesta, ne pa tujci in kmetje.

Ko je znamenje odstranjeno, je kupovanje dovoljeno tudi kmetom za lastne potrebe in sploh vsem po volji za nadaljnjo preprodajo.¹⁰ V pozneje uveljavljenih policijskih redih je bil skrčen čas, v katerem so mogli kupovati le potrošniki za lastne potrebe. Policijski red od 1. julija 1542 je določal: tržno znamenje naj ostane pozimi in poleti po eno uro izobešeno. Dokler visi, smejo kupovati le meščani in gostači v mestih in trgih za lastne potrebe, po odstranitvi znamenja drugi ljudje za lastne potrebe, meščani pa tudi za nadaljnjo preprodajo.¹¹ Na eno uro je bil zaščiten blagovni promet na tedenskih sejmih v objavljenem policijskem redu od 15. oktobra 1552. Tržno znamenje naj bi bilo izobešeno poleti od 7. do 8., pozimi od 8. do 9. ure.¹²

Zdi se, da so bili v Ljubljani domači kupci za lastne potrebe pri kupovanju življenjskih potrebščin ob tržnih dneh vedno bolj zaščiteni glede časa, v katerem je bila le njim pridržana pravica nakupovanja, kot so pa to določali policijski redi. Saj je v Ljubljani bil trg odprt za prekupčevalce po sklepu mestnega sveta iz l. 1537 šele ob 11. oziroma 12. uri. V razpravah o policijskem redu l. 1618 je bila postavljena zahteva, da se v Ljubljani zniža število prodajavcev sira in branjevcev ter se jim prepove predraga prodaja živil in prekupčevanje. Ker je njihovo prekupčevanje za potrošnika škodljivo, naj se jim prepove, da bi sami ali po drugih ljudeh na tedenskih sejmih in tudi druge dni pred 12. uro kupovali maslo, sir, stročnice, sadje in druga živila, ki jih podeželani prinašajo na trg, temveč naj do navedene ure pustijo nakupovanje meščanom. Če bi to prepoved kršili, naj se resno kaznujejo.¹³

Isto zaščito mestnih potrošnikov s prepovedjo prekupčevanja so predvidevala v poglavju o nizkih cenah (von der Wohlfeilheit) vladna policijska navodila iz časa Marije Terezije. Dolžnost magistrata je bila, preprečiti prekupčevanje; več mestnih svetnikov in meščanov ter četrtni načelniki naj bi se ukvarjali s to nalogo. Nadzirali naj bi predvsem branjevce in skrbeli, da se živila kot sadje, maslo, ribe ter les in podobne potrebščine prodajajo na kraju, ki ga določi deželna vlada, in da ne pride pri tem trgovanju do oderuštva in prevare. Dokler je na rotovžu razobešena zastavica, ne sme noben prekupčevavec nakupovati. Kdor bi kaj kupil, se mu kupljeno odvzame, odda v shrambo, kršivec pa prijavi tržnemu komisarju. Pri tem se domači kmetje ne smejo ovirati ali oškodovati v prostem trgovanju, ki jim je po najvišji volji priznано.¹⁴

Jožefinske reforme so posegle tudi v tržne razmere. Leta 1786 so bile ukinjene vse prednosti in posebne pravice pri nakupu ali prodaji (prekupčevanje) na letnih ali tedenskih sejmih. Vsakomur je bila priznana ista pravica za nakupovanje in prodajo živil, surovin, polgotovega in gotovega blaga v skladu s krajevnimi predpisi.¹⁵

III

Ohranjeno arhivsko gradivo ne odkriva nič, kar bi kazalo na kakšne spremembe v ljubljanskem tržnem prometu glede na omenjeno ukinitvev predpravice mestnega prebivalstva. Verjetno je ostalo pri prejšnjih starih navadah, ki jih ni bilo lahko izkoreniniti. Opaziti je celo, da pobuda za prepoved prekupčevanja ni bila več pri mestu, temveč so jo prevzeli državni organi, ki so po omejitvi mestne samouprave po Jožefu II. odločno posegli v delo magistrata.

Že leta 1790 je kresija opozarjala magistrat, da v Ljubljani narašča število branjevcev, kar je v škodo podložnikov, ki prinašajo živila na trg, in v škodo kupujočega občinstva. Namen tedenskih sejmov je, olajšati podložnikom prodajo pridelkov in s konkurenco držati cene živil v pravilnem ravnotežju. Podložniki svojih pridelkov ne prinašajo na mestni trg, morajo jih prodati pod pravo tržno ceno nanje prežečim branjevcem, katerih vsiljivost meji že na nasilje. Kupci so izpostavljeni njihovi sebičnosti; branjevci svojevoljno določajo cene, zavira se prosta konkurenca proizvajavca in kupca, ki naj bi jih po najvišjih namerah sama urejevala. Na ta način imajo branjevci skoraj monopol. Zlasti je neprimerno, da se z branjarijo ukvarjajo sodni slugi in policijski stražniki ter njihove žene. Namesto da bi sodni slugi in policijski stražniki preprečevali zlorabe na trgu, si prilasačajo tržni monopol in spravljajo v svojo odvisnost kupujoče občinstvo, ki dobiva velik del živil skozi njihove roke. Zaradi splošnih pritožb je kresija odredila, da morajo biti sodni in policijski uslužbenci ter njihove žene od branjarije izključeni. Magistrat naj predlaga, koliko branjevcev je potrebnih za prodajo na drobno vojaščini in ubožnim prebivavcem ter na katerih krajih naj se jim odkažejo prostori.¹⁶ Pri mestu so se v načelu strinjali z omejitvijo števila branjevcev in z izključitvijo žen sodnih in policijskih uslužbencev od branjarije. V svojem predlogu je magistrat zagovarjal odložitev omejitve; ni se mu zdelo umestno prepovedovati branjarijo ženam sodnih slug, dokler ni taka prepoved

določena z zakonom; tudi imajo branjevci še zaloge iz časa, ko so mogli prosto kupovati, sedaj bi jih morali oddati v svojo škodo. Kresija s temi pomisleki ni soglašala.¹⁷ Število branjevcev je l. 1791 moralo biti omejeno na pet, drugi so morali svoje zaloge v določenem roku prodati. Za branjevce je veljala prepoved prekupčevanja.¹⁸ Mestnim sodnim slugam, ki so do tedaj pobirali pristojbine v naravi ali denarju od raznih pridelkov prinesenih na trg — te pristojbine so predstavljale del njihovih službenih prejemkov — in so pridelke potem prodajali naprej, je bilo prepovedano, delati si zalogo za prodajo.¹⁹

Razlog za take ukrepe je bila naraščajoča draginja živil, katerih ponudba je na trgu zaostajala za popraševanjem. Za živila, ki so imela pomembnejši delež v prehrani, so bili izdani večkrat še posebni predpisi. Ko se je razvilo živahnejše prekupčevanje z zeljem, ki so ga kupovali tudi za izvoz v Trst, je kresija naročila magistratu, naj skrbi, da ne bo na ljubljanskem trgu prekupčevanja z zeljem. Taka naročila so se ponavljala več let.²⁰ S posebnimi predpisi je bilo urejeno trgovanje z žitom. Žitna trgovina je bila tedaj prosta, ker se je pričakovalo, da bo žito pri večji konkurenci poceni. Toda v trgovini so se pojavile zlorabe, prekupčevanje, zadrževanje kupljenega žita, odvrčanje proizvajavcev od trga itd. Zato je dvorni dekret žitno trgovino na novo uredil. Noben trgovec ni smel kupovati žito v okolišu treh milj od Ljubljane. Prepovedano jim je bilo prodajati ga v svojih skladiščih, prodaja je bila dovoljena le na javnih trgih; v ta namen je bil določen trg pred rotovžem. Ni bilo dovoljeno prestrezanje prodajavcev med potjo na trg, odvrčanje od trga, kupovanje na ulicah, v gostilnah ali zasebnih hišah ter sklepanje zakotnih kupcij; na trgu se je smelo kupovati le za lastno potrebo, ne pa za prekupčevanje. Prekrški teh predpisov so se kaznovali z zaplembo žita, v ponovnem primeru še z nadaljnjo občutno kaznijo. Kdor je prekršek prijavil, je dobil kot nagrado tretjino kazni.²¹ Glede sadja, ki je delno lahko pokvarljivo, in blago sezonskega značaja ter ni sodilo med nujno potrebna živila, so bili predpisi milejši. Prodaja ni bila pridržana le omejenemu številu branjevcev, temveč je bila dovoljena večjemu številu prodajavcev sadja. Proizvajavci, ki so ga prinašali na trg, naj bi ne bili v zadregi, če ga na tržni dan niso prodali potrošnikom, zanj bi bili kupci tudi prodajavci sadja; vendar je prepoved prekupčevanja veljala tudi za sadje.²²

Omenjeni ukrepi so skušali reševati le nekatera vprašanja o preskrbi mestnega prebivavstva z živili. Ves kompleks pa naj bi zajel tržni red za tedenske sejme, ki ga je izdala deželna vlada 9. januarja 1793 z namenom zaježiti, kolikor pač mogoče, naraščajočo draginjo na ljubljanskem živilskem trgu. Glavno sredstvo, da bi se to doseglo, je bila prepoved prekupčevanja. Neposredni proizvajavci so zaradi razširjenega prekupčevanja opuščali obiskovanje tedenskih sejmov, konkurenca na trgu je bila omejena, cene živil pa višje, ne da bi kmet imel od tega koristi. Zato je tržni red prekupčevanje strogo prepovedal, vsak nakup živil z namenom nadaljnje prodaje v okolišju ene ure od mesta — za žito po predpisu iz l. 1791 v okolišju treh milj — naj bi bil kaznovan z zaplembo blaga. Branjevci, mokařice, prodajavci stročnic, peki in drugi prekupčevavci niso smeli pred 11. uro prihajati na trg, še manj pa kupovati, da ne bi odtegovali živil neposrednim potrošnikom. Za prestopke je bila predvidena kazen zaplembe blaga, v ponovnih primerih tudi denarna in telesna kazen. Ni bilo dovoljeno posegati v kupčije drugih in nuditi višjo ceno, toda pri pomanjkanju blaga je bilo vsakomur na prosto dano, plačati več sorazmerno s svojim premoženjem. Prepovedano je bilo prestrezati in kupovati živila med potjo na trg. Kar je ostalo neprodano, se je moralo javno prodati naslednjega tržnega dne. Prekrške tržnega reda je vsakdo bil dolžan prijaviti. Od kazni sta šli dve tretjini v ubožni sklad, tretjino je dobil ovaditelj prekrška²³.

Ohranjeni spisi o kaznovanju prekrškov pri prekupčevanju z maslom, žitom in drugimi živili dokazujejo, da je magistrat skrbel za izvajanje predpisov tržnega reda. Ker so imeli ovaditelji prekrškov od prijave gmotno korist, preveč očitni primeri prekupčevanja skoraj gotovo niso ostali nekaznovani. Prepoved prekupčevanja seveda ni mogla preprečiti, da ne bi zaradi slabših letin ali drugih vzrokov prihajalo do zmanjšanja ponudbe na ljubljanskem živilskem trgu in — kot posledice — do zviševanja cen. Ob takih prilikah je magistrat moral slišati očitke kresije ali deželne vlade, da je premalo delaven in ne skrbi dovolj za izvajanje tržnega reda. L. 1801 je dobil naročilo, da mora eden izmed magistratnih svetnikov prevzeti nadzorstvo nad delom tržnih komisarjev, tudi četrtni načelniki naj izmenoma nadzirajo trg; po potrebi naj se zahteva pomoč policijske direkcije. Tržni red je bil ponovno razglašen, da se je javnost opozorila na prepoved pre-

kupčevanja²⁴. Tudi v dobi francoske vladavine, ko je bil izdan drug tržni red, je prepoved prekupčevanja ostala v veljavi. Naloga tržnega nadzornika je bila, da nadzira domače prekupčevavce in zatira stare zlorabe.²⁵ Po avstrijski reokupaciji Ilirije je bil tržni red iz l. 1793 republiciran in gubernij je opozarjal na potrebo po izvajanju njegovih predpisov.²⁶

Spisi o preganjanju in kaznovanju prekrškov pri prepovedi prekupčevanja iz prvih desetletij preteklega stoletja kažejo, da so oblasti sicer skušale uveljaviti določbe tržnega reda iz leta 1793, da pa se je življenje upiralo njegovemu togemu izvajanju. Pri spremenjenih tržnih razmerah in gospodarskih potrebah prepoved prekupčevanja v nekdanjem obsegu ni imela več pravega smisla in je postajala že ovira v tržnem prometu, čigar naloga naj bi bila dobra preskrba mestnega prebivalstva z živilskimi potrebščinami.

Zlasti so se spremenile razmere v trgovini z žitom. Že proti koncu XVIII. stoletja so kmetje pripeljali na ljubljanski trg doma pridelano žito le v času po žetvi in še to v manjšem obsegu. Sicer so bili prodajavci žita na ljubljanskem trgu dolenjski kmetje iz okolice Šmarja, Višnje gore, Stične, Št. Vida, Radohove vasi in Trebenj, toda to so bili prekupčevavci z žitom. Žito so kupovali v oddaljenejših krajih in tudi izven dežele. Večkrat je bilo na trgu le hrvaško žito, po prekupčevavcih nakupljeno v Zagrebu in Karlovcu. Velik del žitne trgovine je bil že v rokah ljubljanskih žitnih trgovcev, ki so imeli v svojih skladiščih ogrsko, hrvaško in štajersko žito. Od teh trgovcev se ni moglo zahtevati, da bi žito prodajali na trgu.²⁷ Razen tega so se na ljubljanskem trgu zalagali z žitom tudi Notranjci in Gorenjci, ki jim lastni pridelek ni zadostoval za potrebe.²⁸ Razumljivo je, da tega trgovanja ni bilo mogoče vezati s tedanjimi predpisi tržnega reda. Magistrat je že l. 1795 čutil kot anahronizem, da ljubljanski peki zaradi prepovedi prekupčevanja na trgu niso smeli kupovati žita pred 11. uro, da si so pekli za potrebe mestnega prebivavstva.²⁹

V prvih desetletjih prejšnjega stoletja se je ljubljanska žitna trgovina še močneje razvila. V skladiščih žitnih trgovcev so bile vedno znatne zaloge največ banatskega žita, ki je po svoji kakovosti prekašalo domače. Zaradi novo uvedene užitnine na moko se je skrčilo število kupcev žita, kupovali so ga predvsem trgovci z moko in peki; za zasebnika je bilo enostavneje kupovati na trgu moko kot pa žito in ga pošiljati v

mline izven mesta ter pri uvozu moke imeti sitnosti pri užitninskih uradih s plačilom užitnine. Zato se je število kupcev moke okrog tridesetih let pomnožilo za dve tretjini. Žito so kupovali na ljubljanskem trgu največ tuji kupci, trgovci z moko in mlinarji iz okolice Ljubljane, Domžal, Mekinj, Smlednika in Kranja. Ker zaradi prepovedi prekupčevanja niso smeli ti kupci kupovati na trgu pred 11. uro, se je žitna trgovina umikala v skladišča žitnih trgovcev, ki so postali glavni odjemavci za žito, pripeljano na tedenske sejme. Promet z žitom na trgu je bil v primeri s potrošnjo neznaten, kar je neugodno vplivalo tudi na ugotavljanje tržnih cen, ki naj bi služilo za merilo za uradne cene. Sklicujoč se na vse te razloge, je magistrat predlagal, naj se prepoved prekupčevanja za krušno žito pred 11. uro ukine, ker je postala za potrošnika škodljiva, ostane pa naj za oves, za katerega navedeno ne velja.³⁰

IV

Ko je gubernij pristal na izključitev krušnega žita na tedenskih sejmih iz prepovedi prekupčevanja, je bil izdelan nov tržni red, ki je bil objavljen 30. junija 1834. Ta tržni red pozna razen tedenskih sejmov tudi dnevne ali tako imenovane male trge za surovo in kuhano maslo, mleko, jajca, vse vrste zelenjave in stročnic, gobe, sveže in suho sadje, vse vrste perutnine, drva in oglje. Na tedenskih sejmih pa so prodajali vsa živila. Branjevcem, prodajavcem sadja in drugim prekupčevavcem z živili ter kupcem, ki niso stanovali v okolišju Ljubljane, je tudi novi tržni red prepovedoval prekupčevanje pred 11. uro. Toda peki, mlinarji in gostilničarji, za katere je prej prepoved veljala, so bili upravičeni za potrebe svojih obratov kupovati ob vsaki tržni uri. Od prepovedi so bila izvzeta krušna žita, oves pa ji je bil podvržen. Branjevcem, prodajavcem sadja in drugim prekupčevavcem je bilo v mejah Ljubljane vsako prekupčevanje prepovedano, izven Ljubljane so pa mogli prosto nakupovati v nasprotju s prejšnjim tržnim redom, ki tega ni dovoljeval v okolišju ene ure od mesta.³¹ Prepoved prekupčevanja je veljala tako za tedenske sejme kot za dnevni trg.

Tudi po tržnem redu iz l. 1834 so bili branjevcem in drugi prodajavci živil glavni kršitelji prepovedi prekupčevanja. Predmet prekrškov so bile vse vrste živil, na katere se je prepoved nanašala, zelo pogosto se omenja maslo, v času slabih letin zaradi plesni je sredi stoletja bil tudi krompir

med predmeti prekupčevanja, večkrat so se prekupčevavci vrgli na sadje, posebno na češnje. Do postopka zaradi prekupčevanja je prišlo, če so tržni stražniki zalotili kršitelje pri dejanju. Taki primeri niso mogli biti številni, ker se branjevcem in drugi prekupčevavci niso dali tako lahko zasačiti. Če je bil trg dobro založen in blaga ni manjkalo ter je bilo poceni, za prekupčevanje ali ni bilo razlogov ali pa se nad njimi ni nihče spotikal. V l. 1841 je magistrat na zahtevo kresije sestavil seznam od konca decembra 1840 do konca marca 1841 uvedenih postopkov glede prekupčevanja.³² Seznam je obsegal 35 primerov, to dokazuje, da je magistrat sicer skrbel za izvajanje tržnega reda, da pa prekrški, kolikor so bili ugotovljeni, niso v večji meri motili tržnega prometa.

Pri spreminjajočih se tržnih razmerah tudi novi tržni red kmalu ni več ustrezal vsem potrebam. Že po preteku treh let je magistrat predlagal, naj bi se za klavce odpravila prepoved kupovanja prašičev pred 11. uro. V prejšnjih časih so skoraj pri vsaki hiši pozimi kupili prašiča, da so se preskrbeli z mesom in slanino. To navado so povečini opustili, le redki so kupovali prašiče na trgu, večina se je zalagala s slanino in svinjino pri klavcih prašičev, ki jih je včasih bilo le malo, njihovo število pa je naraslo na okrog 40; tudi drugi trgovci so prodajali slanino in mast. Ker ni bilo zasebnih kupcev na trgu, so morali klavci in prodajavci prašičev čakati do 11. ure brez posla. Oboji so poskušali predpise o prepovedi prekupčevanja izigravati ter je imel magistrat nepotrebno delo z zasledovanjem takih prekrškov.³³

V začetku l. 1848 je bil uveden nov tržni red za tedenske sejme, ki pa je dal povod za številne pritožbe. Zato ga je magistrat predložil v razpravo pomnoženemu mestnemu odboru, ki je izdelal in sklenil 9. avgusta 1848 »Red za vsakdanje terge in za terge ob sredah in sabotah«.³⁴ Glede obiska kupcev in prekupčevanja na dnevnem trgu in na tedenskih sejmih je ta tržni red postavil delno nova načela. Čeprav so na tedenskih sejmih še vedno imeli prednost neposredni mestni potrošniki, niso bili drugi, zlasti tuji kupci, več v toliki meri zapostavljeni kot v starejših tržnih redih. Vpliv gospodarskega liberalizma se je pričel počasi uveljavljati tudi v do tedaj še zelo konservativni mestni politiki.

Prejšnji tržni redi so predpostavljali, da so kupci, ki kupujejo na trgu za lastne potrebe, le mestni prebivavci. Tržni red iz leta 1848 pa je izrecno določal, da sme vsak

tujec, to je izven mesta bivajoči kupec, na trgu prosto kupovati za svoje potrebe. Le pitanih prašičev in drobnice ni bilo dovoljeno tujim kupcem kupovati pred 11. uro. Za domače in tuje branjevce, prodajavce živil in sadja ter vse druge prekupčevavce je veljala prepoved prekupčevanja v tržnem času, ki je bil določen za neposredne potrošnike. Domači gostilničarji so smeli za potrebe svojega obrata kupovati skozi ves tržni čas, isto pravico so imeli tuji gostilničarji z izjemo kupovanja pitanih prašičev in drobnice. Pravico kupovanja prašičev in drobnice ne glede na tržno uro so imeli tudi domači mesarji ter drugi klavci. Tržni red je določal denarne kazni za prestopke, ki so mogle pri ponovnih primerih za branjevce in druge prekupčevavce doseči vsoto 50 goldinarjev in biti združene tudi z zaplembo blaga.

Novi tržni red je potrebam mestnega prebivavstva v glavnem ustrezal in tudi magistrat, ki je skrbel za njegovo izvajanje, je bil z njim zadovoljen. Prekupčevanje je bilo ob tržnih dneh — sodeč po številu obravnavanih prestopkov — omejeno. Branjevci in drugi prekupčevavci pa so kupili od kmetov živila, prinesena v mesto, že dan pred tedenskimi sejmi. Zoper tako prekupčevanje izven tržnega časa po določbah tržnega reda ni bilo mogoče nastopiti. Magistrat je na to pomanjkljivost opozoril deželno vladu, ki ga je l. 1858 pooblastila, da z vso strogostjo nastopi zoper prekupčevavce tako na tedenskih sejmih kakor tudi dan poprej.³⁵ Od prodajavcev, ki so prinašali živila na ljubljanski trg, so se Krakovčani in Trnovčani pritoževali zoper izvajanje tržnega reda. Niso bili zadovoljni z odkazanim jim prostorom med Robbovim vodnjakom in škofijo, hoteli so svojo zelenjavo prodajati na drugi strani vodnjaka na sedanjem Mestnem trgu, kjer so prodajali okoliški kmetje. Tržni nadzornik je ločil domače od tujih prodajavcev, da bi preprečil zlasti prekupčevanje stročnic pod roko, kar se je dogajalo, če so bili oboji pomešani med seboj.³⁶

Po marčni revoluciji l. 1848 so se kljub absolutizmu, ki je sledil za dobro desetletje, začela počasi uveljavljati v zakonodaji načela gospodarskega liberalizma. Obrtni red iz l. 1859 je uvedel svobodo obrti. V tem duhu je urejal tudi tržni promet. Člen 68 obrtnega reda je v načelu priznaval obiskovavcem tedenskih sejmov enake pravice, dovoljeval pa je, da so bile prve ure trga pridržane kupcem živil, ki so jih nakupovali le v majhnih količinah, če se je to skladalo s krajevnimi navadami

in potrebami. Obrtni red je tudi določal, da vsaka občina, kjer so sejmi, izda z odobritvijo deželne vlade svoj tržni red.³⁷

Praden je ljubljanski magistrat pripravil nov tržni red, je mestni svet na predlog odseka za lokalno policijo l. 1865 soglasno sklenil, da se prepoved prekupčevanja živil, žita in drv takoj ukine. Predlog odseka za lokalno policijo je zagovarjal občinski svetnik dr. Janez Bleiweis. Navajal je tri razloge, ki so govorili za ukinitvev. Prepoved ni nikoli imela praktičnega pomena, ker tržno nadzorstvo ni moglo preprečiti raznih načinov in potov prekupčevanja. Glede na obrtno svobodo je nepravilno, da ne smejo obdavčeni branjevci in drugi prodajavci živil vsak čas kupovati na trgu. Ni se bati, da bi se zaradi ukinitve prepovedi, ki je bila le na papirju, podražila živila in bi bilo prebivavstvo Ljubljane oškodovano.³⁸ Gotovo je bilo res, da tržno nadzorstvo ni moglo zaslediti in preprečiti vseh načinov prekupčevanja, toda trditvev, da prepoved ni imela praktičnega pomena in da je bila le na papirju, je bila pretirana. Ohranjeni spisi dokazujejo, da je magistrat dejansko skrbel za njeno izvajanje. Morebitnih podražitev živil sicer ni mogla preprečiti, toda dala je pogoje, da se je tržni promet med proizvajavci in potrošniki na tržnem prostoru nemoteno razvijal brez vmešavanja prekupčevavcev.

v

Čeprav je bil mestni svet soglasen pri vprašanju ukinitve prepovedi prekupčevanja na tedenskih sejmih, je ljubljanski prebivavci niso pozabili in je našla po nekaj letih zagovornike v mestnem svetu. L. 1871 je občinski svetnik Janez Komar iz Krakovega nastopil s samostojnim predlogom za ponovno uvedbo, ki je bil naperjen zoper branjevce in druge prekupčevavce. Policijski odsek je predlog obravnaval, priznaval je velik obseg prekupčevanja, toda praktična izvedba prepovedi se mu je zdelo nemogoča, ker je preveč možnosti, da jo prekupčevavci obidejo. Ni se mu zdelo na mestu, da bi se trgovski promet, ki ima povsod za rezultat najnižje cene, če je svoboden, ponovno stavil v tiste vezi, od katerih je bil že osvobojen. Tudi je prepoved v nasprotju z obrtno svobodo. Po poročilu policijskega odseka je občinski svet Komarjev predlog zavrnil.³⁹

Čeprav je njegov predlog propadel, Komar svoje namere ni opustil. Zbral je podpise okrog 300 ljubljanskih prebivavcev in takoj ponovil zahtevo za uvedbo

prepovedi prekupčevanja ob tržnih dneh. Razloge je navedel v obširni spomenici, kjer je zavračal ugovore, da bi prepoved nasprotovala svobodnemu ustavnemu gibanju. Njeno potrebo je utemeljeval s konkretnimi primeri. Trgovci z Reke so kupili pred užitninskimi uradi zlasti zelje, repo, krompir in fižol, kar vse je bilo na poti na ljubljanski trg. Posledica tega je bila, da so cene v Ljubljani narasle. To pot so Komarjevi argumenti bolj učinkovali. Policijski odsek, ki je stvar ponovno dobil v pretres, se je dal toliko prepričati, da je zoper mnenje svojega predsednika Laschana pristal na prepoved prekupčevanja poskusno za dobo enega leta. Občinski svet se je na seji 15. februarja 1872 z večino glasov pridružil predlogu odseka. S 1. marcem so bile znova uvedene določbe tržnega reda od 9. avgusta 1848 glede prekupčevanja. Vsem domačim in tujim branjevcem, prodajavcem živil in sadja ter drugim prekupčevavcem je bil na dnevnem živilskem trgu in na tedenskih sejmih pod kaznijo prepovedan vsak nakup živil.⁴⁰ V prvih treh mesecih, potem ko je prepoved stopila v veljavo, je magistrat zaradi prestopka prekupčevanja kaznoval 31 oseb. Najhujše zlorabe je prepoved odpravila. Vendar vseh primerov prekupčevanja tržno nadzorstvo ni moglo zaslediti, ker so se prekupčevavci posluževali posredovavcev in so prekupčevali izven trga. Uvedene so bile nagrade za stražnike — delež od denarnih kazni — kot spodbuda za vestnejše preganjanje prekupčevavcev.⁴¹

Prepoved prekupčevanja je bila sicer uvedena le za poskusno dobo enega leta, ostala pa je v veljavi dalj časa. Pobudo, da je spet prišla v razpravo, so dale pritožbe branjevcov. Magistrat je bil za odpravo, češ, upanje, da bodo cene nižje, se ni uresničilo, prekupčevavci imajo sto možnosti, da prepoved obidejo; v resnici se mnogo prekupčuje na skrivnem, občinstvo pa živi v prepričanju, da prekupčevanja ni. Magistrat postavlja na koncu svojega poročila vprašanje: Ali more opravičiti v domišljiji obstoječa korist, da ni prekupčevanja, očitno, da je Ljubljana med maloštevilnimi mesti, ki hoče s času ne več primernimi ukrepi ovirati razvoj in konkurenco, ki ju povsod pospešujejo. Policijski odsek je predlagal, naj se peticija branjevcov za odpravo prepovedi prekupčevanja zavrne; slovenski občinski svetniki Horak, Regali in Petričič so bili zoper odsekov predlog, ki ga je več nemških občinskih svetnikov zagovarjalo in je bil končno sprejet.⁴² Zavrtni pri občinskem svetu so se branjev-

ci obrnili na deželno vlado. V pritožbi so se sklicevali na plačevanje davkov in poudarjali, da morajo v ustavni državi kot davkoplačevalci uživati vse tiste pravice kot drugi obrtniki. Deželna vlada jim sicer ni mogla ugoditi, ker je bilo mesto po zakonu upravičeno, da uvede prepoved prekupčevanja. Ko so se pa branjevcem pritoževali v konkretnem primeru zoper postopek, ki ga je magistrat uvedel zaradi prekrška prepovedi, je deželna vlada grajala aretacijo osumljenca, češ stražnik naj bi ga le prijavil, potem bi se zoper njega uvedel postopek. Magistrat, ki je prepoved prekupčevanja imel za času neprimerno omejitev prostega prometa, je uporabil grajo deželne vlade, da je policijskemu odseku ponovno predlagal, naj se ukine. Glede na navodilo deželne vlade, naj se osumljenci ne primejo takoj, bi bilo skoraj nemogoče uspešno nastopiti v primerih prekupčevanja, otežen bo dokaz prestopka, tudi izterjevanje glob, ki so jih tedaj prizadeti takoj plačevali, da so se izognili morebitni zaplembi blaga, bi postalo težavno in manj uspešno. Policijski odsek občinskega sveta ni bil istih misli, predlagal je, naj bi se začasna prepoved obdržala še dve leti, nato bi se o njej ponovno razpravljalo. Občinski svet je na seji 21. januarja 1879 predlog policijskega odseka z večino glasov odklonil in s tem prepoved prekupčevanja spet ukinil.⁴³

VI

Nasprotniki prepovedi prekupčevanja so utemeljevali potrebo njene ukinitve razen s praktičnimi razlogi — težave pri ugotavljanju prestopkov, številne možnosti za izigravanje predpisov in brezuspešnost pri regulaciji cen — tudi s čisto teoretičnim argumentom, načelom gospodarske svobode. Ne praktični razlogi, še manj pa argument gospodarske svobode, ki je s povečanim poseganjem države v gospodarske odnose kot protiukrepom na nekatere neugodne posledice gospodarskega liberalizma izgubljal na veljavi, niso mogli zagovornike prepovedi prekupčevanja za vedno razorožiti. Prej kakor je poteklo eno desetletje, je bilo vprašanje znovič na dnevnem redu ljubljanske komunalne politike. Tokrat ga je sprožilo I. ljubljansko uradniško konsumno društvo, ki je l. 1888 prosilo mestni magistrat, naj ponovno uvede prepoved prekupčevanja. Odkar je bila ukinjena, obvladajo trg branjevcem in razni prekupčevavci, ki izrivajo druge kupce z zvijačami in tudi z nasiljem. Magistrat — bil je tedaj v drugih rokah kot ob ukinitvi prepovedi —

je pobudo konsumnega društva pozitivno sprejel. Na podlagi njegovega poročila je policijski odsek sestavil predlog za dopolnitev tržnega reda s prepovedjo prekupčevanja, ki ga je občinski svet sprejel na seji 7. oktobra 1890. Načelnega odpora zoper prepoved ni bilo, čeprav so bili izraženi pomisleki glede njene koristi. Tudi poročevalec dr. Vinko Gregorič ni pričakoval od prepovedi pocenitve živil, temveč le boljši red na trgu, kjer so razen branjevcev tudi razni tuji prekupčevalci povzročali nerede s svojim poseganjem v tržni promet in vzbujali nevoljo in kritiko malih mestnih kupcev, ki so se čutili izpodrivane. Potem ko je občinski svet besedilo določbe na zahtevo deželne vlade izpopolnil s točnejšo stilizacijo, je bila prepoved prekupčevanja objavljena 15. maja 1891. Po tej določbi je bilo ob tržnih dneh do 10. ure dovoljeno le kupovanje na drobno (za domače potrebe); do te ure je bilo na vsem mestnem ozemlju prepovedano pod kaznijo vsako prekupčevanje vsakdanjih živil kakor zelenjave, sadja, kuretine, maščob itd. Od prepovedi je bilo izvzeto žito, prašiči, drobnica in tržno blago kot med, suhe češplje na vozeh itd. Za prekrške so bile določene denarne kazni od 1 do 10 goldinarjev, pri ponovnem prestopku pa tudi odvzem blaga, v nadaljnjem primeru pa še začasna izključitev s trga; namesto globe je bil možen tudi zapor.⁴⁴

V primeri s tržnim redom iz l. 1848 je bila prepoved prekupčevanja po novi določbi nekoliko omejena, veljala je do 10. in ne do 11. ure ter le za vsakdanja živila, ne pa za prašiče in drobnico. Izvajanje predpisov je postalo popustljivejše. Magistrat je sicer preganjal in kaznoval tiste ki so jih zaslačili, ko so kršili predpise glede prekupčevanja. Toda pogosto je bil postopek zaradi prekrška prekupčevanja brezuspešen. Pri prekupčevanju zaloteni branjevci so se največkrat zagovarjali z izgovorom, da je bilo blago že prej naročeno ali celo že zaarano. Če sta prodajavec in kupec trdila isto, jima prekupčevanja ni bilo mogoče dokazati. Tako je bilo zlasti pri prekupčevanju izven določenih tržnih prostorov. Večkrat so stražniki prijavili ljubljanske trgovce, da so od kmetov ob tržnih dneh na železniški postaji ali cestah, ki vodijo v mesto, kupovali fižol, suhe gobe, žito in druge pridelke. V takih primerih je bilo skoraj vedno ugotovljeno, da blago ni bilo namenjeno na trg in da so ga trgovci z deželnimi pridelki že prej naročili. V živahnem in mnogovrstnejšem prometu novejšega časa se je stari, preprosti pojem prekupčevanja že zabrisal

in ga niso mogli več tako določno opredeliti kot v prejšnjih stoletjih. Določbe v tržnih redih, ki so prekupčevanje pod določenimi pogoji označevale kot prekršek, se po svoji formulaciji niso bistveno spremenile, čeprav se je gospodarsko življenje kompliciralo. Magistratni uradniki so pri obravnavanju prestopkov zaradi prekupčevanja često naleteli na dvomljive primere, kjer si s preveč preprostimi predpisi tržnega reda niso mogli pomagati. Zato je magistratni referent nekoč na spis o taki zadevi zapisal: »Ker je naš tržni red tako klavern in površen kot noben drug na celem svetu, se ne da nič napraviti.«⁴⁵ Pri morebitnih začasnih težavah pri preskrbi z živili na trgu ali pri podražitvah so se hitro slišale pritožbe občinstva, da se je prekupčevanje močno razširilo, ker se ne preganja dovolj odločno. Ljubljanske nemške gospodinje so se v pismu, naslovljenem na župana, pritoževale zoper nasilnost branjevcev, ki trgajo blago iz rok drugih kupcev; trdile so tudi, da se s prekupčevanjem ukvarjajo tudi žene policijskih stražnikov.⁴⁶

Prepoved prekupčevanja l. 1891 je bila vključena kot dopolnitev v tedaj veljavni tržni red od 2. novembra 1866. Ta tržni red je v desetletjih veljavnosti že tako doživel več sprememb in je postal potreben temeljitejše preuredbe. Zato se je magistrat lotil izdelave novega tržnega reda. »Tržni red za tedenske sejme in za vsakdanji aprovizačni tržni promet v deželnem stolnem mestu Ljubljani« od 5. maja 1908 je dobil določbo, da je tržni promet pridržan vsak dan v času od 1. aprila do 30. septembra do 9. ure dopoldne in v času od 1. oktobra do 31. marca pa do 10. ure kupovanju na drobno (za domače potrebe). Do te ure je bilo na vsem mestnem ozemlju prepovedano sleherno prekupčevanje živil, kot so določali že prejšnji predpisi.⁴⁷ Ob tej priliki so si prodajavci sadja prizadevali, da bi bilo sadje izvzeto iz prepovedi prekupčevanja, ker sadja, kupljenega po 10. uri, največkrat niso mogli več isti dan prodati; občutljivejše sadje pa se je do drugega dne lahko že pokvarilo. Tudi mnogi kmetje niso radi prodajali na drobno, temveč so želeli prodati vse pripeljano blago. Občinski svet teh razlogov ni upošteval ter sadja ni izvzel od prepovedi.⁴⁸

Ker je bilo prekupčevanje prepovedano le v jutranjih urah, so branjevci izkoristili druge možnosti za kupovanje živil, ki so jih kmetje nosili v Ljubljano naprodaj. Kmetice, zlasti iz Dolenjske, so prihajale na tedenske sejme s svojimi pridelki že dan poprej. Prinašale so predvsem piščeta, jajca,

maslo, sadje pa tudi druga živila. Pred mestno hišo je nastal vsak torek in petek popoldne od treh naprej že nekakšen predtrg, na katerem se je razvijala živahna kupčija. Gospodinje so ga obiskovale le v manjšem številu, glavni kupci so bili branjevci in branjevke. Da se jim vzame tudi ta možnost kupovanja živil, preden so postavljeni na trg, je občinski svet l. 1909 prepovedal prekupčevanje živil dan pred tedenskimi sejmi, to je v torkih in petkih popoldne. Za prestopke so bile določene iste kazni, kot so veljale za tržne dni.⁴⁹

Tržni red je bil pozneje v nekaterih točkah spremenjen. L. 1909 je k predmetom, za katere je veljala prepoved prekupčevanja, prišlo še seno, otava, detelja in slama.⁵⁰ Sopeč po ohranjenem arhivskem gradivu, so mogli primeri prekupčevanja živinske krme in slame na ljubljanskem trgu biti zelo redki. Pri prekrških zaradi prekupčevanja v prepovedanem času so bili slej ko prej udeleženi največ branjevci zaradi živil kot jaje, perutnine, povrtnine in sadja.

L. 1932 je pričel veljati nov zakon o obrtih. Glede tržnih dnevoev ni prinesel bistvenih sprememb. Določal je, da se smejo na tržne dneve prodajati kmetijski proizvodi, ki služijo za življenjske potrebščine, in izdelki hišne dejavnosti. Ban je mogel odrediti z naredbo, da smejo kupovati na tržnih dnevih predmete, potrebne za življenje (življenjske potrebščine) do določene ure samo potrošniki in šele potem trgovci in kupci na debelo. Vsaka občina je morala sestaviti za tržne dneve pravilnik, tržni red, ki ga je potrdil ban.⁵¹ Tržni odbor ljubljanskega občinskega sveta se je pričel ukvarjati l. 1936 s sestavljanjem novega tržnega reda. Osnutek je predvideval dnevni trg ter tedenska trga ob sredah in sobotah. Na trgu je bilo nakupovanje živil vsak dan od 8. do 10. ure pridržano samo za konsumente. Sleherno prekupčevanje živil, razen trgovine na debelo, bi bilo do 10. ure dopoldne po mestnem ozemlju pod kaznijo prepovedano.⁵² Ta osnutek ni bil uveljavljen. Banska uprava je namreč izdelala svoj osnutek tržnega reda, ki naj bi služil kot vzorec za vse prizadete občine v banovini, ter ga l. 1939 predložila tudi ljubljanskemu mestnemu poglavarstvu, da stavi svoje pripombe. V skladu z banovinskim osnutkom je bil sestavljen tržni red, katerega je občinski svet sprejel in ban potrdil.⁵³ Po tržnem redu je ljubljanska občina smela prirejati tržne dneve vsak delavnik. Nakupovanje živil do 10. ure je bilo pridržano izključno konsumentom, prekupčevanje pa je bilo v tem času prepovedano.

Prepoved prekupčevanja ob tržnih dneh je torej tudi po tržnem redu iz l. 1939 ostala v veljavi. Seveda je v zadnjih desetletjih, zlasti pa od prve svetovne vojne naprej mnogo izgubila na svojem nekdanjem pomenu. Z naraščanjem prebivavstva v Ljubljani, s povečanjem mestnega teritorija, pa tudi s spremembami, ki jih je prinesel gospodarski razvoj, je sorazmerni delež kmetijskih proizvajavcev pri preskrbi mestnega trga nazadoval. Okolica mesta glede na povečane potrebe ni mogla nuditi več toliko in tistih vsakdanjih življenjskih potrebščin, kot bi jih ljubljanski potrošniki hoteli nabavljati na trgu. Zato je velik del preskrbe prevzela trgovina, ki je dovažala na ljubljanski trg živila tudi iz oddaljenih krajev. Povečala se je vloga trgovine z živilom na drobno, med prodajavci na trgu si je sčasoma pridobila odločilen delež. Branjevci pri nakupovanju niso bili več navezani na okoliške kmete, blago za prodajo so mogli največkrat celo ugodneje kupovati od trgovcev in večjih kmetijskih proizvajavcev, kajti ponudba je — z izjemo vojnih let — vedno presegala popraševanje. Zato niso imeli potrebe, da bi na trgu kot kupci tekmovali s potrošniki, s tem pa je odpadel razlog za prekupčevanje. Značaj prepovedi se je v svojem razvoju do najnovejšega časa popolnoma spremenil. Prvotno je prepoved, hoteč zagotoviti preskrbo mest z življenjskimi potrebščinami, utrjevala gospodarske pravice meščanstva na področju trgovine. Po uveljavljanju gospodarske svobode je postala naloga prepovedi prekupčevanja, zaščititi in olajšati konsumentom pri nabavljanju življenjskih potrebščin stik s proizvajalci v njihovo obojestransko korist. Ker je oskrba trga postala v veliki meri odvisna od trgovine, je nekdanji namen prepovedi, izločiti branjevce in druge prekupčevavce z živili iz tržnega prometa, izgubil vsako veljavo.

OPOMBE

1. Fran Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo. Ljubljana 1929, str. 15, ter razprava istega avtorja K predzgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh. Zgodovinski časopis VI-VIII/1953-1954, str. 241. — 2. Henri Pirenne, Gospodarska in socialna zgodovina srednjeveške Evrope. Ljubljana 1956, str. 299. — 3. MALj (Mestni arhiv, Ljubljana), listine 1416, junij 20, Bozen, tudi v privilegijski knjigi Cod XXV/1, fol. 45—45'. Listina je bila večkrat objavljena (Klun, Komatar), zadnjikrat v Gradivu za zgodovino Ljubljane v srednjem veku, III/32. Ljubljana 1958. Z listino iz l. 1416 je vojvoda Ernest dovolil zaradi draginje mesa postavitev

mesnice v Ljubljani, kjer so smeli podeželski prodajalci prodajati meso ob obeh tržnih dnevih, v sredo in soboto. — 4. MALj, Reg. I fasc. 440, list 1068, obvestilo ljubljanske kresije od 14. 7. 1837 o uvedbi tedenskega sejma. — 5. MALj, Reg. I fasc. 440, list 1080, okrožnica ljubljanske kresije od 10. 8. 1840. Po Krajevem leksikonu dravske banovine, Ljubljana 1937, str. 545, je Jožef II. Radovljici podelil tedenski tržni dan na torek. — 6. Franc Bernik, Z nekdanje Goričice. Kamnik 1925, str. 13. — 7. Pirenne, n. o. m. str. 299. — Dr. Rudolf Kötzschke, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters. Jena 1924, str. 594 sl. — Georg von Bellow, Probleme der Wirtschaftsgeschichte. Tübingen 1926, str. 540 sl. — 8. MALj, Cod. I/3, fol. 108. — 9. Josip Žontar, Nastanek, gospodarska in društvena problematika policijskih redov prve polovice 16. stoletja za dolnjeavstrijske dežele s posebnim ozirom na slovenske pokrajine. Zgodovinski časopis X-XI/1936-1937, str. 61. — 10. Žontar, n. o. m. str. 61. — 11. Žontar, n. o. m. str. 71 sl. — 12. DAS (Državni arhiv Slovenije), Stanovski arhiv fasc. 394. — Žontar, n. o. m. str. 108. — 13. MALj, Reg. I fasc. 12, list 65 sl. — 14. DAS, Deželno glavarstvo, Rubr. Publ. Pol. Lit. P, Num. 5, Vol. 1. — 15. MALj, Reg. I fasc. 40, list 73, okrožnica notranjeavstrijskega gubernija v Gradcu od 10. januarja 1786. — Prim. Josip Žontar, Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939, št. 255. — 16. MALj, Reg. I fasc. 42, list 283 sl. — 17. MALj, Reg. I fasc. 42, list 288 sl. — 18. MALj, Reg. I fasc. 75, list 75. — 19. MALj, Reg. I fasc. 75, list 52. — 20. MALj, Reg. I fasc. 75, list 224 sl. — 21. MALj, Reg. I fasc. 75, list 217 sl., kurenda deželnega glavarstva od 7. decembra 1791, izdana na podlagi dvornega dekreta od 14. novembra 1791. — 22. MALj, Reg. I fasc. 75, list 170 sl. — 23. MALj, Reg. I fasc. 75, list 280 sl. — 24. MALj, Reg. I fasc. 75, listi 319, 322, 330 sl. — 25. MALj, Reg. I fasc. 164, list 188; Reg. I fasc. 173, list 255 sl., 298 sl. — 26. MALj, Reg. I fasc. 220, list 4 sl., 402 sl. — 27. MALj, Reg.

I fasc. 85, list 49 sl. — 28. MALj, Reg. I fasc. 75, list 520 sl. — 29. MALj, Reg. I fasc. 85, list 49 sl. — 30. MALj, Reg. I fasc. 305, list 709 sl. — 31. MALj, Reg. I fasc. 305, list 747 sl. — 32. MALj, Reg. I fasc. 459, list 355 sl. — 33. MALj, Reg. I fasc. 439, list 87 sl. — 34. MALj, Reg. I fasc. 987, XV/1, št. 13, 604/1888. — 35. MALj, Reg. I fasc. 749, list 115 sl. — 36. MALj, Reg. I fasc. 749, list 192 sl. — 37. Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang 1859, str. 635. — Dr. Emil Heller, Das österreichische Gewerberecht. Wien 1908, str. 561. — 38. MALj, Cod. III/16, fol. 122' sl. — 39. MALj, Reg. I fasc. 870, XV/1, spis št. 10.884/71. — Cod. III/22, fol. 119', sl. — 40. MALj, Reg. I fasc. 870, XV/1 št. 10.884/71. — Cod. III/25, fol. 17' sl. — 41. MALj, Reg. I fasc. 870, XV/1 št. 10.884/71. — Cod. III/25, fol. 64' sl. in 75' sl. — 42. MALj, Reg. I fasc. 870, XV/1, št. 10.884/71. — Cod. III/28, fol. 7 sl. — 43. MALj, Reg. I fasc. 870, XV/1, št. 10.884/71. — Cod. III/30, fol. 11' sl. — 44. MALj, Reg. I fasc. 987, XV/1, št. 15.601/1888. — Cod. III/41, fol. 173 sl. ter Cod. III/42, fol. 32 in 116. — 45. MALj, Reg. I fasc. 1502, XV/8, št. 9131/1906. — 46. MALj, Reg. I fasc. 1133, XV/8, št. 28.095/98, 40.813/1898. — 47. MALj, Reg. I fasc. 1262, VI/5, številka 37.016/1907. — Cod. III/65, fol. 208' sl. in Cod. III/66, fol. 105 sl. — 48. MALj, Reg. I fasc. 1262, VI/5, številka 37.016/1907. — Cod. III/65, fol. 209. — 49. MALj, Reg. I fasc. 1521, XV/8, št. 39.417/1905 ter fasc. 1262, XV/1, št. 37.016/1907. — Cod. III/65, fol. 391' sl. in Cod. III/67, fol. 68' sl. — 50. MALj, Reg. I fasc. 1262, VI/5, številka 37.016/1907. — 51. Zakon o obrtih. Ponatis iz »Službenega lista kraljevske banske uprave Dravske banovine«. Ljubljana 1931, člen 190, odst. 3 in člen 191, odst. 3. — 52. MALj, Cod. VIII/50, zapisniki sej mestnega tržnega odbora od 27. 1., 24. 2. in 3. 6. 1936. — 53. MALj, Cod. III/96, fol. 214—216 ter 240—241. — Pravilnik za tržne dneve mestne občine ljubljanske. Službeni list kr. banske uprave dravske banovine št. 100/1939, str. 950 sl.

TRGOVSKI PROMET PO SAVI V XVIII. STOLETJU

EMA UMEK

Prispevek k zgodovini trgovine po Savi v XVIII. stoletju obravnava le odlomek iz širšega kompleksa vprašanj, nanašajočih se na promet po Savi, ki je izgubil svoj pomen šele z gradnjo savske železnice.

Sava je predstavljala že od nekdaj najbolj naravno prometno zvezo, po kateri se je razvijala trgovina med Kranjsko, Štajersko in obrobnim delom Hrvaške. Že Valvasor opisuje, kako trgujejo po Savi zlasti z vinom, žitom, medom, lesom in bakrom.¹ Večji razvoj trgovine po Savi sta do XVIII. stoletja zavirali predvsem dve dejstvi: težavna plovba, ker je reka imela mnogo manjših slapov in brzic, ter pomanjkanje širšega zaledja, ki bi težilo po izvozu svojih agrarnih pridelkov. XVIII. stoletje pomeni prelomnico v prometu in trgovini po Savi. Olajšala se je plovba z regulacijskimi deli, ki jih je priklical vojaški in gospodarski položaj avstrijske države v prvi polovici XVIII. stoletja in s tem se je odprla pot tudi večjemu trgovskemu prometu.

L. 1716 je stopila Avstrija v vojno s Turki kot zaveznica beneške republike. Vojaške operacije so se razvijale uspešno za Avstrijo. Avstrijska vojska je zasedla Banat, l. 1717 je padel Beograd. Mir, ki je bil sklenjen 21. julija 1718 v Požarevcu, je dodelil Avstriji Banat, Malo Vlaško in Srbijo do Timoka. Sledila je še avstrijsko-turška trgovinska pogodba, ki je dala Avstriji mnoge ugodnosti v trgovini.² V skladu z načeli merkantilizma, ki se je uveljavil v XVIII. stoletju tudi v Avstriji, je država skušala čimbolj gospodarsko povezati novo pridobljene dežele z notranjeavstrijskimi deželami in usmeriti njihovo trgovino preko Hrvaške v jadransko pristanišča, predvsem v Trst. V XVIII. stoletju je Avstrija bila v težkem vojaškem položaju. Vrsta vojn, tako vojna za poljsko nasledstvo 1733—1735 v Italiji, ki se je končala z izgubo Neaplja in s pridobitvijo Parme in Piacenze ter takoj nato še vojna s Turki 1736—1739, je državo prisilila, da je poiskala nove možnosti za preskrbovanje čet v Italiji s proviantom iz Banata in za hiter prevoz čet z italijanskega bojišča na turško.³ Za to je bila najbolj primerna vodna pot Save, po kateri je bilo mogoče pluti z večjimi ali manjšimi ovirami od Zemuna pa do Zaloga. Prevozi provianta za čete v Italiji po Savi v letih 1733—1735 so to potrdili. V teh letih je pristalo v Zalogu dnevno po 20 do 24 čolnov, vsak s sedmimi sodi provianta. Če upoštevamo, da je držal vsak sod poprečno po 560 kg ali 10 centov (1 dunajski cent

znaša v tem času 56,0—56,2 kg), je prišlo v Zalog dnevno po 1400—1680 centov proviantnega žita ali 78,4—94,1 tone.⁴

Ovire pri plovbi na Savi, ki so onemogočale hitrejši in varnejši promet, so se pri prevozu provianta in vojaških čet očitno pokazale in so terjale nujno njihovo odstranitev.⁵ Slapovi na Savi, ki so se vrstili od Litije do Zidanega mostu, so bili pri nizki vodi težko ali pa sploh neprevozní. Prvi slap je bil slap Herbulke, uro plovbe od Litije, takoj nato so bili slapovi Renke, Krovce in Mali slap, pol ure voznje dalje je bil Savski slap, v presledkih po četré ure plovbe so si sledili še slapovi Mitalo, Beli slap, Koritnik in Mostovski slap, ki je bil zadnja večja ovira.⁶

L. 1735 so se začela regulacijska dela na Savi, ki naj bi izboljšala pogoje za promet. Vodstvo teh del je bilo poverjeno vojaškim inženirjem, ki so prišli iz Banata. L. 1736 so uredili plovbo pri Belem slapu, kjer je bil prevoz najtežji. Ignac Kempf pl. Angret, ki je vodil dela, je zgradil tu 171 m dolg kanal in tako obšel slap. Ko so bila regulacijska dela že v polnem teku, je zemeljski usad pri slapu Mitalo pri kmetiji Prusnik l. 1737 ustvaril novo oviro za promet. Ta usad še ni bil odstranjen, že je sledil l. 1739 na istem kraju drugi. Ta je zajezil vodo, da je nastalo jezero, dolgo dve uri hoda. Preko usada so speljali pomožno cesto za prevoz blaga, ki so ga morali prekladati s čolnov na vozove. Z dograditvijo kanalov na Ljubljani in z ureditvijo najbolj nujnih vlečnih poti je bila sklenjena l. 1740 plovba po Savi in Ljubljani vse do Vrhnike in s tem so bile dane možnosti za novo razširitev trgovine. Finančna sredstva za dela so prispevale poleg Kranjske in Štajerske še dvorna komora, Slavonija in Srbija.⁷

Proti ureditvi plovbe na Savi in s tem proti povečanju trgovine pa so imeli svoje pomisleke štajerski in kranjski deželni stanovi, ki niso s prijaznimi očmi gledali na uvoz agrarnih pridelkov iz Hrvaške in Banata, ker bi to zmanjšalo trgovino z domačimi pridelki (žitom in vinom). Zato so skušali regulacijska dela z nerednim plačevanjem svojih denarnih prispevkov čim bolj zavlačevati.⁸ Zlasti se je Štajerska čutila ogroženo v svoji težnji za monopolum v trgovini z žitom in vinom na Kranjskem. Štajerski deželni stanovi so zahtevali l. 1735 od dvora zagotovilo, da bo izboljšana trgovska pot ohranila staro trgovino s Kranjsko, da se bo kupovalo proviantno žito za vojsko

v Italiji na Štajerskem, da bo prepovedan uvoz hrvaškega in ogrskega vina na Kranjsko za potrebe dežele. Te zahteve so štajerski deželni stanovi ponovili l. 1757.⁹ Na enake zahteve kranjskih deželnih stanov l. 1755 je vladar zagotovil stanovom, da bodo imele vse dedne dežele posebno pa še Kranjska korist od urejene plovbe in povečane trgovine. L. 1757 so dokazovali kranjski deželni stanovi na podlagi računov prejemnikov sredstvenine, da vozi po Savi poprečno po 400 čolnov, od katerih je le 100 kranjskih, drugi pa so štajerski.¹⁰

Približno sliko količine blaga, prepeljane po Savi v letih 1742—1745, si lahko ustvarimo iz poročil prejemnikov vodne mitnine. To je uvedel patent iz l. 1738. Namenjena je bila za vzdrževanje navigacijskih del. Sprva so plačevali od tovora čolna po 2 gld, od polovice naloženega čolna 1 gld ter 30 kr od četrtine tovora.¹¹ Vodno mitnino so začeli pobirati šele 1. aprila 1742. Patent 29. novembra 1742 je uvedel proporcionalno plačevanje vodne mitnine glede na daljavo vožnje in to v Klečah, Litiji in Krškem:¹²

od Radeč do Kleč, Kašlja, Ljubljane	2 gld
od Litije do Kleč, Kašlja, Ljubljane	40 kr
od Litije do Radeč	20 kr
od Radeč do Brežic	40 kr
od Radeč do Krškega	30 kr
od Krškega in Brežic do Litije	2 gld
od Ljubljane, Kleč in Kašlja do Kopolj, Sevnice, Brestanice, Krškega in Brežic	2 gld

1742	220	polno naloženih čolnov = 28.600	veder vina ali 17.600 metzov
1743	204	polno naloženih čolnov = 26.520	veder vina ali 16.320 metzov
1744	291	polno naloženih čolnov = 37.830	veder vina ali 23.280 metzov
1745	581	polno naloženih čolnov = 67.340	veder vina ali 41.440 metzov

Po tem letu ni natančnejših poročil o gostoti prometa, a za leto 1747 se ceni, da je znašala mitnina poprečno po 700—800 gld na leto, kar predstavlja promet 400 polno naloženih čolnov.¹⁵

V teh številkah pa niso zajete količine proviantnega žita, ki ga je prevažal erar v času avstrijske nasledstvene vojne 1741—1748 po Savi do Zaloga.¹⁶ Proviantno žito je bilo oproščeno plačevanja vodne mitnine, zato ne moremo iz poročil prejemnikov sklepati na količine prepeljanega provianta.

Tarife za prevoz blaga sprva zaradi lokalnega pomena trgovine niso bile pretirane in ne uradno določene. S porastom trgovine pa so tarife z vse večjim številom transportov vse bolj rastle. To zviševanje je moral zajeziti deželni patent l. 1736 in določiti višino tarife prevoza od Mokric do Kašlja 15 gld, od Brežic do Kašlja 14 gld, od Krškega ali Vidma do Kašlja 12 gld, od Sevnice ali Tariče vasi do Kašlja 10 gld in od Radeč do Kašlja 9 gld.¹⁷ L. 1737 je bila tarifa zaradi

S patentom 8. februarja 1749 je bila vodna mitnina ponovno spremenjena in je znašala za polno naložen čoln:¹³

od Radeč do Kleč, Kašlja in Ljubljane	2 gld
od Radeč do Litije	1 gld 20 kr
od Litije do Ljubljane, Kleč in Kašlja	40 kr
od Radeč, Loke in Kopolja do Sevnice	30 kr
od Radeč, Loke, Kopolja do Brestanice in Krškega	1 gld
od Radeč, Loke in Kopolja do Brežic	1 gld 20 kr
od Brežic, Krškega, Brestanice in Sevnice do Zagorja	1 gld 30 kr
od Kopolja, Loke in Radeč do Zagorja	1 gld
od Brežic do Litije	2 gld
od Ljubljane in Kašlja do Kopolja, Sevnice, Brestanice, Krškega in Brežic	2 gld
od Brežic do Krškega in Brestanice	20 kr
od Brežic do Sevnice	50 kr
od Sevnice do Kopolja, Loke in Radeč	1 gld 20 kr

Poročila prejemnikov vodne mitnine nam dajejo pregled njenih dohodkov in frekvence prometa. Pri tem upoštevamo, da je na podlagi poročila čolnarskega nadzornika Štefana Sillyja bila nosilnost čolnov v tej dobi 120—130 veder vina (1 vedro vina = 58,0037 l) ali poprečno 6960—7540 l vina oziroma 70 do 80 dunajskih metzov (do l. 1752 znaša 1 dunajski metzen za težka žita 46,41 l, za oves 49,95 l) ali poprečno 3220—3680 l težkega žita. Iz poročil se nam pokaže slika količine tovora:¹⁴

pretovarjanja na usadu pri Prusniku povišana. Od Mokric do Mitala je veljala 10 gld, od Brežic 9 gld, od Vidma ali Krškega 7 gld, od Sevnice ali Tariče vasi 5 gld in od Radeč 4 gld. Za iztovarjanje pri usadu so plačevali od vedrice vina 5 kr ali pa od polno naloženega čolna 50 kr. Čolnarska tarifa od Mital do Kašlja je bila 5 gld.¹⁸ A čolnarji se je niso držali in so zahtevali višje cene za prevoz.

Po prenehanju regulacijskih del l. 1742 so bile navigacijske naprave slabo vzdrževane in so propadale. Trgovina z žitom iz Banata se je preusmerjala po cesti iz Karlovca na Vrbovsko in Bakar. Nezainteresiranost države, da bi podprla promet in trgovino po Savi, je privedla do postopnega zmanjševanja trgovine. Trgovina je propadla v taki meri, da se državi ni zdelo več vredno, da bi pobirala od prepeljanih tovorov vodno mitnino, ki jo je 30. marca 1754 ukinila.

Obnovitev trgovine po Savi so želeli predvsem tržaški in ogrski trgovci. Nagel dvig temišvarskega Banata v eno najrodovitnej-

ših pokrajin je povzročil prodor njegovih produktov proti zahodu. Sava je postala dominantna vodna pot za njegovo trgovino. Sredi XVIII. stoletja pa se je na vodno pot Save preusmerila tudi trgovina s Turčijo, ki gre odslej v smeri Temišvar—Zemun—Sisak—reško, senjsko ali tržaško pristanišče. Po Savi je šla večina tranzita iz Banata, Hrvatske in Slavonije za avstrijske dedne dežele in Trst. Monopol nad trgovino od Banata do Jadranskega morja je imela Banatska trgovska družba s sedežem v Temišvaru. Ta je izvažala predvsem žito pa tudi baker v Trst. Pritisk trgovine po Savi je znova obudil zanimanje za savsko plovbo.

Franc Henrik baron Raigersfeld je zahteval l. 1754, da se obnovi trgovina z Ogrsko in Hrvatsko, ki je zaradi neredov in zaprek na poteh propadla, kar ni koristilo niti državi niti erarju. Prizadeta pa zaradi slabega vzdrževanja prometa po Savi ni bila le trgovina, ampak tudi državni interesi, ker ne bi mogli po Savi prevažati vojaških čet in provianta v primeru vojne v Italiji ali na Ogrskem.¹⁹

L. 1755 so se zopet začela regulacijska dela na Savi. Povečanje trgovine pa je priklicalo tudi ponovno uvedbo vodne mitnine na trgovsko blago še istega leta.²⁰ Ko je prenehala delovati Banatska trgovska družba, so ustanovili 1759—1760 Temišvarsko trgovsko družbo, ki je imela enake naloge. Trgovala je z žitom, tobakom, pepeliko in bakrom. V Trstu l. 1765 ustanovljena Tržaška trgovska družba se je l. 1766 združila s temišvarsko. Ta nova družba je imela skoraj monopol v trgovini z banatskim žitom in je postala glavni prevoznik žita po Savi. Njeni transporti žita so obsegali več sto metzov pšenice naenkrat. Tako je poročal l. 1765 baron Jožef Brigido, da družba prepelje letno po 30.000 starov ali 3180 ton žita (star žita je približno 106 l) in po 168 ton drugega blaga; l. 1766 je tovor samo enega transporta znašal 20.000 metzov žita, a istega leta so prepeljali še 448 ton tobaka. Poleg teh dveh artiklov je družba transportirala v letih 1760 do 1765 še večje količine bakra.²¹

Povečanje trgovine po Savi je naletelo na novo oviro, premajhno število čolnov. Ta problem je postal še posebno pereč z ustanovitvijo privilegiranih trgovskih družb iz Banata in z združitvijo Temišvarske s Tržaško družbo l. 1766, ko sta se promet in z njim trgovina močno povečala. Dotedanji način čolnarjenja po Savi ni bil več kos ogromnim transportom trgovskih družb, ki so zahtevale hiter in točen prevoz blaga. Zato je država v skladu z ekonomskimi načeli, da daje pobudo v gospodarskem razvoju in da zagotovi prevoz trgovskega blaga po Savi

iz Ogrske in Hrvatske, bila prisiljena, da je posegla v ureditev čolnarjenja po Savi in je poiskala novo rešitev. Dotlej je vsak čolnarski mojster sam sklepal pogodbe za prevoz blaga s trgovcem. Ko pa so se začeli množiti transporti Temišvarske trgovske družbe po Savi, so čolnarji izrabili priložnost in dvigali cene prevoza. Za prevoz blaga od Siska do Zaloga so zahtevali po 60 gld od čolna, kar je znatno presegal tarifno, ki je bila uvedena 8. julija 1751 in je določala:

za prevoz

od Siska do Narta	6 gld
od Narta do Trnja	4 gld 30 kr
od Trnja do Suseda	3 gld
od Suseda do Brežic	4 gld 30 kr
od Mokric do Videm-Krškega	4 gld 30 kr
od Brežic do Videm-Krškega	3 gld
od Vidma do Sevnice	3 gld
od Sevnice do Radeč	3 gld
od Radeč do Save	3 gld
od Save do Prusnika	3 gld
od Prusnika do Litije	3 gld
od Litije do Senožeč	3 gld
od Litije do Kleč	3 gld 45 kr
od Litije do Zaloga	4 gld 30 kr
od Zaloga do Ljubljane	1 gld 30 kr
od Ljubljane do Vrhnike	3 gld

L. 1765 je plačevala Temišvarska trgovska družba čolnarjem po 30 kr od 56 kg prepepljanega blaga.²²

Trgovine niso ovirale samo pretirane zahteve čolnarjev za prevoz, ampak tudi dejstvo, da so čolnarji raje vozili vino kot žito, ker so poleg plačila prejeli za prevoz še sod vina. Da bi odpravili pretirane zahteve čolnarjev, je l. 1762 predlagal čolnarski nadzornik Štefan Silly — pri čemer ga je l. 1765 podprl komerčni svetnik Fremaut —, da bi uvedli tudi za čolnarje na Savi ceh, a predloga nista uspela.²³ L. 1766 je odredilo kranjsko deželno glavarstvo, da mora vsak čoln prepeljati dvakrat tovor iz Siska in šele tretjič lahko prevažati pridelke iz Kranjske in Štajerske ter vino.²⁴ Ker ti ukrepi niso zalegli, so s patentom 23. marca 1766 določili red za promet po Savi. Patent je zahteval, da se morajo vsi čolnarji vpisati v čolnarske matične knjige v čolnarskem uradu v Prusniku. Vsak čolnar je dobil številko, po kateri vrstnem redu, imenovanem roloju, je moral voziti. Trgovci se niso smeli več sami s čolnarji pogajati za prevoz blaga, temveč so morali vse potrebe po številu čolnov javiti čolnarskemu uradu v Prusniku, ki je čolne razporejal. Čolnarski urad je vzdrževal še čolne, ki so bili zgrajeni iz erarialnih sredstev, te je dajal tudi trgovcem na razpolago. V patentu je bila določena tudi tarifa za prevoz blaga, ki je slonela na teži tovara.²⁵

	Za cent kr	Star kr	Vedro kr	Naklado gld	kr
Od Siska do Brestanice in Krškega	12	13	—	25	30
Od Narta do Brestanice in Krškega	8	9	—	16	
Od Trnja do Brestanice in Krškega	6	7	4	13	
Od Suseda do Brestanice in Krškega	4	5	3	9	30
Od Mokric do Brestanice in Krškega	2	3	2	5	
Od Brežic do Brestanice in Krškega	1 1/2	2	1	3	30
Od Brestanice in Krškega do Zaloga	11	11 1/2	6	25	
Od Sevnice do Zaloga	10	10 1/2	5	22	30
Od Radeč do Zaloga	8	8 1/2	4	19	30
Od Prusnika do Zaloga	5	5 1/2	2 1/2	14	30
Od Litije do Zaloga	2 1/2	3	1 1/2	10	
Od Zaloga do Litije				5	55 1/2
Od Zaloga do Prusnika				8	
Od Zaloga do Radeč				10	7 1/2
Od Zaloga do Sevnice				11	49 1/2
Od Zaloga do Brestanice in Krškega				13	31 1/2
Od Brestanice in Krškega do Brežic				1	16 1/2
Od Brestanice in Krškega do Mokric				2	7 1/2
Od Brestanice in Krškega do Suseda				11	28 1/2
Od Brestanice in Krškega do Trnja				15	28 1/2
Od Brestanice in Krškega do Narta				19	28 1/2
Od Brestanice in Krškega do Siska				26	28 1/2

Izvajanje tega patenta pa se je zavleklo zaradi njegove nejasnosti in nasprotovanja čolnarjev. Posledica tega je bil zastoj v prometu, kar je bilo ravno nasprotno od tistega, kar so želeli doseči s patentom. Zato so še dovolili trgovskim družbam in trgovcem, da so imeli lastne čolne, ki pa so jih morali vpisati v matične knjige čolnarskega urada. Čolni privatnih lastnikov so morali voziti dve leti izmenoma po eno vožnjo zase in eno po ukazu čolnarskega urada. Lastniki čolnov, ki jih niso vpisali v matične knjige, niso imeli pravice do čolnov, ki jih je razdeljeval čolnarski urad. Vse te olajšave pa niso imele zaželenega učinka. L. 1767 je posebna komisija preiskala vzroke za neuspeh patenta in predlagala, da bi zvišali tarifo. Tudi temišvarska trgovska družba in komerčni svetnik Fremaut sta bila mnenja, da je treba tarifo zvišati. Bega čolnarjev iz obveznega reda vožnje »roloja« niso preprečile niti raz-

pisane nagrade za vpis v čolnarske matične knjige niti oprostitvev od vojaške službe. Čolnarji so uhajali na čolne trgovskih družb, ki niso bili uvrščeni v rolo, kjer so jih bolje plačevali. Špekulacije trgovcev pri prijavljanju čolnov v Prusniku, ko so zahtevali večje število čolnov, kakor so jih potrebovali in jih nato odstopali drugim, je še povečalo pomanjkanje čolnov.²⁶ Stanje v prometu je postalo v jeseni 1767 že tako kritično in je predstavljalo za trgovino že tako oviro, da je bila država prisiljena zateči se k drastičnim ukrepom in prepovedati vožnjo vsem čolnarjem, ki niso bili v roloju (s patentom 5. septembra). Trgovske družbe so lahko dobile čolne le pri čolnarskem uradu v Prusniku. Ta ukrep je odvzel trgovskim družbam možnost prevoza v lastni režiji in jih prepustil čolnarskemu uradu na milost in nemilost. Uvedena je bila tudi nova tarifa prevoza, ki je ostala nespremenjena do l. 1778:²⁷

	Za cent kr	Vedro kr	Po nakladi gld	kr
od Siska do Brestanice in Krškega	16		42	40
od Dobravšaka do Brestanice in Krškega	14		37	20
od Narta do Brestanice in Krškega	13		34	40
od Trnja do Brestanice in Krškega	10 1/4	7 1/2	27	20
od Suseda do Brestanice in Krškega	7	5 1/2	18	40
od Mokric do Brestanice in Krškega	3 3/4	3	10	
od Brežic do Brestanice in Krškega	2 1/4	1 3/4	6	
od Brestanice in Krškega do Zaloga	13	9 3/4	34	40
od Sevnice do Zaloga	12	9	32	
od Radeč do Zaloga	11	8 1/4	29	20
od Prusnika, Zagorja do Zaloga	7 1/2	5 1/2	20	
od Litije do Zaloga	4	3	10	40
od Zaloga do Litije			5	20
od Zaloga do Prusnika in Zagorja			10	
od Zaloga do Radeč			14	40
od Zaloga do Sevnice			16	
od Zaloga do Brestanice			17	20
od Brestanice in Krškega do Brežic			3	
od Brestanice in Krškega do Mokric			5	
od Brestanice in Krškega do Suseda			9	20
od Brestanice in Krškega do Trnja			13	40
od Brestanice in Krškega do Dobravšaka			18	40
od Brestanice in Krškega do Siska			21	20

Iz te tarife je moral čolnar kriti vse izdatke za vleko čolna pri Prusniku, ki je znašala 1 gld 8 kr in 2 četrtinki vina za polno naložen čoln, za tretjino čolna 51 kr, za polovico 34 kr in za četrtino 17 kr. Vleka pa je bila potrebna še na mnogih drugih krajih, tako v l. 1772:

od Brežic do Vidma je vlekli čoln proti toku	1 konj ali 2 vola
od Vidma do Brestanice	3 vlačilci
od Brestanice do Višnjevca	2 vola
od Višnjevca do Sevnice	2 vola
od Sevnice do Brezovice	2 vola
od Brezovice do Orehovca	2 vola
od Orehovca do Novega dvora (Weixelstein)	4 vlačilci
od Novega dvora do Zidanega mostu	4 vlačilci

od Zidanega mostu do Suhadol	3	vlačilci
od Suhadol do Planine	3	vlačilci
od Planine preko Belega slapu do		
Kranjskega grabna	5	vlačilcev
preko podora pri Prusniku	8	volov
od Prusnika do Savška	3	vlačilci
od Savška do Renk	4	vlačilci
od Renk do Močnika preko slapov	5	vlačilcev
od Močnika do Loga	4	vlačilci
od Loga do Brega	2	vola
od Poganika do Ribč	3	vlačilci
od Ribč do Kleč	2	vola
od Kleč do Zaloga	4	vlačilci

Stroški za vlečno živino in ljudi vlačilce so znašali tedaj 15 gld 17 kr, kar je moral kriti čolnarski mojster iz plačila za prevoz blaga.²⁸

V začetku izvajanja novega patenta o roloju 5. septembra 1767 so si mnoge trgovske družbe pomagale s tem, da so dale svoje čolne v rolo pod pogojem, da so dobile zato določeno število erarialnih čolnov na razpolago. Največ lastnih čolnov je dala v rolo Temišvarska trgovska družba in sicer 10. Ta družba je imela pri prevažanju blaga prednost in je najprej ona dobila čolne v roloju. To je sprožilo pritožbe drugih trgovcev in mitninskih uradov, ker je zaradi velikih žitnih transportov silno padel prevoz vina in s tem so se občutno znižali dohodki sredstvenine in vinske naklade. Prednost Temišvarske trgovske družbe so morali ukiniti v letu 1767.²⁹

Žito, ki ga je dobavljala družba iz Ogrske, je bilo do julija 1767 oproščeno plačevanja deželnoknežje mitnine. Temišvarska trgovska družba je bila oproščena tudi plačevanja skladiščne pristojbine v Sisku, ker je v tem skladišču vzdrževala špediterja. Ko je leta 1771 Temišvarska trgovska družba prenehala z delom, je namesto nje nastala Banatsko-temišvarska družba prevzela njen delež v trgovini. Trgovsko blago, ki so ga prepeljale te družbe po Savi iz Banata, ni bilo namenjeno potrošnji v notranjeavstrijskih deželah, ampak predvsem izvozu preko Trsta. V tržaškem izvozu je zavzemala v letih 1761—1766 Ogrska 27 % vsega blaga in je bil večji del tega blaga prepeljan po vodni poti. Poleg teh velikih banatskih trgovskih družb so prevažale žito še druge družbe in trgovci kot družba Janosa Haza, ki je imela od leta 1765 svoj sedež v Trstu, trgovska družba barona Magdaleniča iz Hrvaške, ljubljanski trgovci Bartollotti in Franc Fanzoy, Ivan Kara iz Turčije in Wildenstein iz Hrvaške. Važen prevoznik po Savi je bila še tobačna dohodninska administracija, ki je v letih 1766—1767 prevažala tobak iz Slavonske Požege.^{30*}

Na količino vsako leto prepeljanega blaga po Savi lahko sklepamo le posredno iz dohodkov skladiščnih pristojbin. Te so začeli pobirati l. 1766. Skladišče v Zalogu so zgra-

dili l. 1767, v Krškem l. 1770 in v Sisku ter jih opremili z nakladalnimi napravami.³¹

Špediterji, ki so skrbeli za vskladiščenje in prevoz blaga, so pobirali po 1 kr od 56 kg trgovskega blaga in po ½ kr od stara sa-dežev. Špediterji so pošiljali četrtletno obračune o pristojbini čolnarskemu uradu v Prusniku. V dobi 1766—1780 je znašala ta pristojbina 7711 gld 6 kr. Seveda pa ta vsota ne zajema pristojbine od blaga, ki ni bilo pred transportom vskladiščeno in ne blaga Temišvarske družbe, ki je bila špediterske pristojbine oproščena. Glede na to bi bila preglednica prepeljanega tovora v letih 1766—1778:³²

od 1. 10. 1766 do 30. 4. 1767	900,4	tone
od 1. 6. 1767 do 31. 5. 1768	1.687,3	tone
1768	1.123,4	tone
1769	1.288,8	tone
1770	1.134,5	tone
1771	1.633,7	tone
1772	1.618,4	tone
1773	2.004,8	tone
1774	1.722,5	tone
1775	3.899,3	tone
1776	4.329,1	tone
1777	3.797,5	tone
do 1. 5. 1778	1.541,8	tone

Od 1. novembra 1769 so pobirali še posebno pristojbino po 1 kr od vedra vina (vedro — 56,589 l). Tako so na podlagi pobrane vinske pristojbine prepeljali v letih 1770 do 1778 vina:

od 1. 8. do 30. 4. 1771	22.914	hl
1771	13.450,99	hl
1772	19.875,65	hl
1773	18.007,29	hl
1774	25.845,82	hl
1775	24.641,37	hl
1776	28.166,99	hl
1777	15.370,86	hl
do 1. 5. 1778	14.804,86	hl

Količina blaga, ki je šlo po Savi, se da oceniti tudi na podlagi vodne mitnine. To so pobirali po 2 gld od polno naloženega čolna. Če se upošteva poročilo štefana Sillyja, da je znašal okoli 1762 tovor čolna 100 centov ali 5,6 tone, 1767 pa že povprečno 150 ali 8,4 tone, čeprav niso več redki tovari po 200 centov ali 11,2 tone, se nam pokaže naslednja preglednica za količino prepeljanega blaga:³³

1762	483	polno naloženih čolnov	2.704,8	tone
1763	530	2.968,0	tone
1764	546	3.057,6	tone
1766	257	1.639,2	tone
1767	500	4.200,0	tone
1768	310	2.604,0	tone
1769	538	4.519,2	tone

				tone
1. 10. 1769	do 1. 11. 1770	584	polno nal. čolnov	4.905,6
1770	1771	306		2.570,0
1771	1772	423		3.530,8
1772	1773	470		3.948,0
1773	1774	506		4.250,4
1774	1775	490		4.116,0
1775	1776	434		3.645,6
1776	1777	368		3.091,2
1777	do 1. 5. 1778	272		2.284,8

Plačevanju vseh teh dajatev zlasti vodne mitnine, pa so se skušali čolnarji izogniti. S štajerskimi splavarji so bili stalni spori, ker niso plačevali vodne mitnine za apno, ki so ga vozili na Hrvaško.³⁴

Trgovsko blago, ki je šlo po Savi, je bilo podvrženo tudi privatnim mitninam. Knez Auersperg je pobiral v Litiji od čolna, naloženega z vinom, 17 kr, v Vidmu grof Richard Auersperg od barile vina 3 kr, od soda apna 1,5 kr, od čolna tobaka 36 kr.³⁵

Država je bila zainteresirana za varen in točen prevoz po Savi. Za varnost trgovine so skrbele vojaške posadke v Zalogu, Prusniku in Krškem po 15 mož, ki so bili pripravljene za primer nepokorščine čolnarjev, v Krškem pa tudi zato, da so varovali trgovino pred roparji, ki so vdirali iz Turčije.³⁶

Leta 1772 je država znova prevzela skrb za vzdrževanje regulacijskih del in je začela nova dela. V ta namen je ustanovila za dela na progi Sisak—Zalog navigacijsko direkcijo s sedežem v Ljubljani l. 1772, ki je delovala do l. 1781.³⁷

Trgovina na Savi je doživljala v razdobju 1762—1775 nihanja, ki so jih povzročale spremembe gospodarskih situacij in letin. Očiten padec v l. 1766 je bil posledica uvedbe roloja. Po l. 1775 opažamo konstantno padanje trgovskega prometa. Banaške trgovske družbe se niso zanimale več za trgovsko pot Sisak—Zalog, ker je l. 1766 Marija Terezija priključila Reko k Hrvatski in z njo Ogrski, da bi pospešila izvoz agrarnih pridelkov iz Banata v jadranska pristanišča. Trgovski promet na relaciji Sisak—Zalog je začel pešati, ker se je trgovina preusmerjala na krajšo in cenejšo pot Karlovac—Reka ali Bakar. Na drugi strani pa je nastopila liberalizacija gospodarske politike države, ki je težila, da dá komercu svobodo in možnost konkurence. Padec trgovine in z njo prometa je vplival tudi na ureditev savske plovbe. Nič več ni bilo stiske in pomanjkanja čolnov. Prisilna vožnja čolnarjev v roloju je bila odpravljena 30. maja 1778 in z njo uradno določene tarife prevoza. Sedaj je postalo vino iznova glavni trgovski artikel na Savi. Čolnarji so raje vozili vino ali pa sprejeli ugodnejše pogoje za prevoz. Ukinitev roloja so s posebnim zadovoljstvom sprejela ob Savi ležeča zemljiška gospostva, ker so se njihovim pridelkom povišale cene.

Odprava roloja je znova povzročila težave pri prevozu žita. Že l. 1779 je p. Gabrijel Gruber predlagal, da bi uvedli rolo, naslednje leto so to svetovali ljubljanski trgovci Žiga Zois, Damijan Bartolotti in Anton Doman, ki so se jim pridružili še trgovci iz Zemuna Filip Radković, Ivan Obradović in Peter Pallechuza. Na podlagi mnenj trgov-

cev je deželno glavarstvo predlagalo dvoru, da bi ponovno uvedli rolo in obnovili patent o plovbi po Savi iz l. 1766. Do realizacije tega ni prišlo zaradi negativnega stališča države.³⁸ Promet po Savi in z njim povezana trgovina je padla na nivo trgovine na kratke razdalje in za deželne potrebe; doba velike tranzitne trgovine je v tem stoletju minila. Skrb, obnavljanje in vzdrževanje regulacijskih del so prevzela okoliška zemljiška gospostva.³⁹

OPOMBE

Uporabljeno arhivsko gradivo je v Državnem arhivu SRS, Ljubljana.

1. J. W. Valvasor, *Die Ehre des Herzogthums Krain II.*, 154, 157 sl., 202 sl., IV., 606—608. — 2. Uhlirz K. M., *Handbuch der Geschichte Österreichs und seine Nachbarländer Böhmen und Ungarn*, II. Bd., I. T. — 3. Stan. A (Stanovski arhiv), fasc. 55 (14. 6. 1752, 5. 9. 1752). — 4. RK (Reprezentanca in komora) fasc. XLVI/2 (5. 9. 1754). — 5. RK fasc. XLVI/2. — 6. Stan. A fasc. 527 c (dnevnik pl. Werthenthalla). — 7. Stan. A fasc. 585 (17. 6. 1739, 20. I. 1741, 4. 2. 1741), RK XLVI/1 (14. 2. 1750), Müllner A., *Der Getreidehandel*, Argo VIII (1900), 21—25, 65, 70. — 8. Stan. A fasc. 585 (23. 6. 1755, 27. 6. 1755, 24. 9. 1755, 12. 12. 1755, 9. 5. 1757, 20. 4. 1757, 2. 11. 1757), fasc. 84 (2. 10. 1756), fasc. Neu Weinaufschlag (12. 10. 1755, 11. 7. 1756). — 9. Stan. A fasc. 55 (25. 1. 1757). — 10. Stan. A fasc. 585 (25. 6. 1755, 27. 6. 1755, 24. 9. 1755, 6. 12. 1755, 21. 1. 1758, 12. 4. 1758, 28. 1. 1758, 4. 2. 1758). — 11. RK fasc. XLVI/1 (18. 10. 1747). — 12. Normalije fasc. 5 (17. 10. 1747). — 13. RK fasc. XLVI/1 (8. 2. 1749). — 14. Poročila prejemnikov vodne mitnine iz l. 1742—1745 v RK, fasc. XLVI., Vilfan S., *Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero*, *Zgodovinski časopis VIII*, 1954, str. 27—86. — 15. Stan. A fasc. 585 (12. 5. 1747). — 16. RK fasc. XLVI/2 (5. 9. 1754). — 17. Stan. A fasc. 585 (9. 12. 1757). — 18. Stan. A fasc. 585 (28. 12. 1757). — 19. Resolucijska knjiga 1754, f. 159 (50. 5. 1754), RK fasc. XLVI/1 (50. 5. 1754, 5. 9. 1754), fasc. XLVI/2 (5. 9. 1755). — 20. Resolucijska knjiga 1754, f. 159, RK fasc. XLVI/1 (11. 5. 1755). — 21. Dež. glav. (Deželno glavarstvo), Nav. (Navigationssachen) S/1 (2. 10. 1765), S/2 (22. 11. 1766), *Zgodovina narodov Jugoslavije 2*, str. 755, 911, 916, 995 sl. — 22. RK fasc. XLVI/1, fasc. XLVI/2 (23. 9. 1765), Dež. glav. Nav. S/1 (27. 6. 1765). — 23. Dež. glav. Nav. S/1 (1762, 29. 5. 1765). — 24. Dež. glav. Nav. S/1 (19. 1. 1766, 22. 2. 1766). — 25. Dež. glav. Nav. S/2, S/1. Tarifo po nakladi so plačevali od blaga, ki je bilo po teži lahko, zavzemalo pa je dosti prostora. — 26. Dež. glav. Nav. S/2 (5. 10. 1766), S/5 (8. 4. 1767, 1. 10. 1767, 11. 4. 1767, 50. 4. 1767, 27. 6. 1767, 27. 8. 1767), S/4 (15. 5. 1770), S/5 (5. 5. 1767, 27. 8. 1767, 11. 9. 1767), Stan. A fasc. 585 (18. 12. 1766). — 27. Dež. glav. Nav. S/5. — 28. Dež. glav. Nav. S/1 (21. 6. 1765, 29. 6. 1765, 5. 7. 1765), S/5 (15. 7. 1767), S/5 (4. 6.

1772). — 29. Dež. glav. Nav. S/3 (27. 9. 1767, 16. 10. 1767, 19. 11. 1767), S/4 (23. 4. 1767). — 30. Despot M., Historija trgovačkih putova između Rijeke i zaledja u XVIII i XIX stoljeću, Rijeka, zbornik, Zagreb 1953, 126. — Dež. glav. Nav. S/2 (29. 4. 1766, 7. 5. 1766, 4. 6. 1766, 25. 8. 1766, 10. 4. 1766, 6. 5. 1766, 28. 5. 1766), S/5 (3. 4. 1771, 17. 6. 1771, 5. 7. 1771), S/3 (16. 3. 1766, 18. 9. 1767, 25. 9. 1767, 16. 10. 1767, 15. 7. 1767), S/1 (17. 6. 1765), S/9 (2. 1. 1780). — 31. Dež. glav. Nav. S/4 (11. 8. 1768, 5. 5. 1768, 30. 3. 1768, 4. 12. 1770). — 32. Dež. glav. Nav. S/9 (februar 1780, marec 1780), S/5 (3. 4. 1771), poročila špediterjev za posamezna

četrtletja. — 33. Dež. glav. Nav. S/1 (12. 8. 1762, 13. 8. 1762, 24. 1. 1764), poročila prejemnikov vodne mitnine za l. 1762—1778. — 34. Dež. glav. Nav. S/4 (3. 2. 1770). — 35. Dež. glav. Nav. S/5 (4. 6. 1772). — 36. Dež. glav. Nav. S/2 (31. 12. 1766, 11. 11. 1766). — 37. Dež. glav. Nav. S/10, Ilwof F., Flussregulierungen und Wasserbauten 1772—1774, Archiv für österreichische Geschichte 97, 1909, str. 521 do 538. — 38. Dež. glav. Nav. S/5 (4. 6. 1772), S/9 (marec 1780, 22. 6. 1779, 11. 2. 1780, 16. 2. 1780, 5. 3. 1780, 11. 3. 1780, 7. 4. 1780, 5. 8. 1780), Stan. A fasc. 585 (30. 5. 1778, 25. 2. 1779). — 39. Dež. glav. Nav. S/10 (14. 5. 1781, 15. 5. 1781).

FRANCOSKA REVOLUCIJA, NAPOLEON IN SLOVENCİ

BRANKO REISP

Ob 175-letnici začetka francoske revolucije

Pred 175 leti se je v Parizu začela meščanska revolucija, ki je v Franciji, tedaj najrazvitejši državi, odpravila fevdalni sistem v celoti in odprla pot za razvoj v kapitalistični družbeni sistem. Dne 14. julija 1789 — ta dan še danes praznujejo v Franciji kot nacionalni praznik — so pariški revolucionarji zavzeli utrjeno ječo Bastiljo. V avgustu je francoska narodna skupščina odpravila kmečko podložništvo, sprejela »deklaracijo o človeških in državljskih pravicah«, ki je uzakonila načelo, da so vsi ljudje po rojstvu svobodni in enakopravni, in še vrsto drugih zakonov, ki so bili nato dobrih sto let — do Oktobrske revolucije — osnova meščanskega družbenega reda. Revolucija pa je šla še dalje. Odpravljeno je bilo kraljestvo, proglašena republika in kmalu nato je bil kralj tudi obglavljen.

Vsi ti dogodki se s svojimi posledicami niso omejili le na Francijo, ampak so v kratkem času vplivali v vsej Evropi. Evropski vladarji so hoteli z vojaško akcijo zadušiti žarišče revolucije. Začela se je vrsta vojn, ki so se končale šele po triindvajsetih letih. Te vojne pa je izkoristil za svoj dvig tudi mož, ki je močno vplival na naslednji dve desetletji evropske zgodovine, francoski general, prvi konzul francoske republike in nato cesar — Napoleon Bonaparte. Tedaj je tudi slovenski narod prvič v svoji zgodovini prišel v neposreden stik s Francozi.

V času, ko so navedeni dogodki pretresali Francijo, ko so se naši ljudje pod avstrijskimi vojaškimi zastavami že udeleževali bojev ob francosko-nemški meji, si je slovenski kmet kot pretežni del naroda po reformah Marije Terezije in Jožefa II. precej izboljšal svoj družbeni in gospodarski položaj, del inteligence pa je začel akcijo za prerod domačega jezika in narodnosti. Mož,

ki mu gre hvala, da je po dvesto letih mrtvila to akcijo sprožil, je bil oče Marko Pohl. Obogatil je slovenski knjižni seznam, ki je dotlej obsegal v glavnem le nabožno literaturo, z vrsto novih panog. Za njim so povzeli delo na kulturnem in znanstvenem polju pod vodstvom barona Žige Zoisa sposobnejši delavci.

Prav v prvem letu francoske revolucije smo Slovenci dobili naš prvi samostojno tiskani dramski tekst »Županovo Micko«, Antona Tomaža Linhartove priredbe Richterjeve drame »Die Feldmühle«, naslednje leto pa Linhartovo priredbo Beaumarchaisove komedije »Veseli dan ali Matiček se ženi«. Obe igri, ki imata močne demokratične tendence, so uprizarjali v čitalniški dobi in kasneje in sta še danes živi klasični leposlovni deli. Izpod Linhartovega peresa je tudi najpomembnejša knjiga slovenskega prera »Puskus zgodovine Kranjske in drugih Južnih Slovanov Avstrije« (1788—1791). V tem delu je Linhart ugotovil, da Slovenci predstavljajo en narod, čeprav ga že stoletja dele in imenujejo po zgodovinskih pokrajinah, v katerih živi, v Kranjce, Vinde in podobno. To spoznanje je še enkrat potrdil Jernej Kopitar v znameniti »Slovnici slovenskega jezika na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem« (1808). Vendar Linhart in Kopitar v zgoraj imenovanih delih še nista uporabljala imena Slovenec, slovenski, čeprav sta že imela jasne pojme o eksistenci in enotnosti slovenskega naroda. V razpravi okrog jezika, kjer je mnogo prispeval tudi Valentin Vodnik, pa so se poimenovanja in pojmi le izkristalizirali in od tedaj nosimo ime, ki je obveljalo — Slovenci.

Vreden naslednik Linhartu na prosvetnem polju je postal Vodnik. Izdajal je od leta 1795 do 1797 prvi slovenski poučno-zabavni

koledar »Veliko pratiko«, od leta 1797 do 1799 tudi prvi časnik v slovenskem jeziku »Lublanske novice«, leta 1806 pa je izdal prvo slovensko samostojno pesniško zbirko »Pesme za pokušino«. V času, ko smo dobili prvo skromno slovensko računico, Pohlinove »Bukuvce za rajtengo« (1781), je Jurij Vega, matematik slovenskega rodu in evropskega slovesa, izdajal v nemščini in latinščini svoja matematična predavanja in logaritme. Če povemo še, da smo dobili leta 1789 prvi slovenski gospodarski koledar, Antona Breznika »Večno pratiko od gospodarstva«, vrsto slovnice in slovarjev — vsak pisec se je namreč ukvarjal s pripravo teh osnovnih pripomočkov za pisanje in razvoj jezika — prve šolske knjige in nekaj knjig za kmeta, vidimo, da je bilo obdobje, tako pomembno za evropski razvoj, plodno tudi za naš narod.

Vojne, ki so se začele leta 1792 in so trajale do 1815, so na kulturni razvoj sicer vplivale, zavrle ga pa niso. Slabše so se odražale v gospodarstvu. V Avstriji so povzročile težke finančne krize. Izdajati so začeli slabši denar in množico bankovcev. Dvignili so se davki, posebej pa je bilo prebivalstvo prizadeto na tistem ozemlju, skozi katerega so napredovale ali se umikale vojaške enote. Po letu 1806 pa je še Napoleonova celinska zapora ohromila trgovino in prevoznitvo in je bilo manj zaslužka. Zato je že leta 1795 — v tem letu so v Parizu obglavili kralja Ludvika XVI. — potožil tkalec in pesnik Miha Andreaš iz Roža na Koroškem takole:

*Kje ste leta vi pokoja,
mirne leta, kam ste šle?
Le od žolda in poboja
sliši ino vidi se.*

*Na Francoskem se začelo,
dobro ve to vsaki sam;
kdaj, kako bo konec vzelo,
to je celo skrito nam.*

Še manj pokoja in miru je bilo leta 1797. Prejšnje leto je general Napoleon Bonaparte postal glavni poveljnik francoske vojske v Italiji in je v kratkem času odločil vojno v francosko korist. Njegove čete so spomladi leta 1797 prvič prišle v slovenske dežele. Prodirale so preko Primorske, Koroške in Kranjske proti Dunaju in se ustavile globoko na Štajerskem, pri Leobnu, kjer je bilo sklenjeno premirje. Zaradi avstrijske propagande je vladal velik strah pred francoskimi revolucionarji, zato so si skušali Bonaparte in njegovi generali z obzirnim ravnanjem zavarovati hrbet pri prodiranju v osrčje Avstrije. V primer nekaj stavkov iz razglasa generala Bernadotta, ki je 31. marca zasedel Ljubljano, Bernadotte — kasneje je postal švedski kralj — je Kranjcem govoril:

*De Francozi naprej gredo, ni namejneno,
ne na vaše peršone, ne na vaše premoženje:
Oni vošijo, oni očjo de bi vi v miru, inu
brez straha dobičke vašiga dela, inu vaših
trudov vživati mogli. ... Naši soldatje bodo
ojstro v svoji dolžnosti deržani, de nebodo
smeli vam nič kriviga sturiti, ... Mi nismo
obdivjanim premagavcam enaki, našo zader-
žanje inu perludnost vas bo moglo previzati,
de mi čez nadloge, katere vojska seboj per-
nese, zdihujemo; mi jih bomo ložji sturili:
pridite, inu ne zapustite vaše ogniša.*

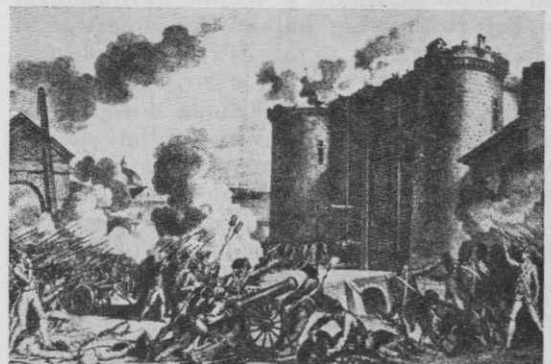
Napoleon pa je v razglasu, ki ga je 1. aprila 1797 iz Celovca naslovil »na Krajnce«, ubral še druge besede politične propagande:

*Krajnci! jest vem, vi sovražite, koker mi,
Engelendarje, to ludstvo, katero le samo
skuz leto vojsko dobiček jima, tudi vaše mi-
nistre njih najemnike.*

*Mi se že sicer skuz 6, Lejt vojskujemo, al
mi vemo, de volja tih zalih Ogrov, tih pamet-
niših Dunejčanov, inu vas dobroserčnih
Krancov na letim nima dopadajenja.*

*Al pozabimo na Engeland, na ministre
Cesarske bodimo perjатели: Francosko soj-
bodstvo bi sicer jimelo pravico z vami ko-
ker premagavic okrog hoditi; al ena zastop-
nost, katera nas jima na sproti vezati, jima
vse to na stran postaviti: vi se ne bote v eno
vojsko mešali, v katero vi ne pervolite, vi
bote nam živež perpravili, kateriga smo mi
potrebni: jest pač očem vašo vero, zader-
žanje, vaše premoženje varvati. Vam ne bom
nobeniga Kontribuciona naložil ...*

Po sklenitvi leobenskega premirja so se francoske vojske spet vračale v Italijo. Dne 28. aprila je pripotoval v Ljubljano tudi Napoleon, se ustavil v škofijski palači in še isti dan odpotoval dalje proti Trstu. Za Francozi so prihajale avstrijske čete. Tako je bilo prvo srečanje slovenskega in francoskega naroda. V jeseni se je s campofor-

Padec Bastilje 14. julija 1789

mijskim mirom ta vojna končala, vendar mir ni trajal dolgo.

Francoska vojska je prišla drugič v naše kraje leta 1805, ko je Napoleon — medtem je postal cesar — Avstrijo tretjič premagal. Vojna se je odločila 2. decembra, na obletnico Napoleonovega krošanja, v tako imenovani »bitki treh cesarjev« pri Slavkovu na Moravskem, ko je Napoleon premagal avstrijskega in ruskega cesarja. Ta izredno hitra napadalna vojna je trajala le slabih pet mesecev. Vojaških magacinov ni bilo, zato so si morali francoski poveljniki preskrbeti vse potrebno za svoje čete na ozemlju, skozi katerega so napredovali. To je pomenilo težko breme za prebivalstvo, deželam pa je bila naložena še posebna vojna dajatev — kontribucija.

Po določbah miru v Bratislavi je Francija dobila Istro in Dalmacijo, pol leta kasneje pa so Francozi zasedli dotlej samostojno dubrovniško republiko in jo podredili svoji upravi. Francozi poslej niso prihajali k nam le na svojih vojnih pohodih, ampak so postali gospodarji dela naše zemlje. Priznati pa je treba, da se je njihova uprava zelo trudila gospodarsko in kulturno dvigniti Dalmacijo in Istro, ki ju je beneška vlada več stoletij zanemarjala. Dalmacija, Istra in Dubrovnik pod francosko upravo so zametek nove politične tvorbe — Ilirskih provinc, ki so jih Francozi ustanovili na naših tleh čez nekaj let.

Avstrijski vladajoči krogi so se takoj po tretjem porazu začeli pripravljati na četrti obračun z Napoleonom. Ker avstrijska redna vojska dotlej ni žela vojaških uspehov, so ustanovili še posebno vojaško formacijo — deželno obrambo, z namenom, naj se boj proti Francozom bolj opre na širše ljudske plasti. Za zgled so jim služili tudi uspešni boji Špancev s Francozi. V brambovskih bataljonih naj bi služili obvezniki, ki so bili oproščeni redne vojaške službe, in prostovoljci. Vadili naj bi se ob nedeljah, kasneje pa so uvedli neke vrste orožne vaje. Da bi šli preprosti ljudje z večjim navdušenjem v boj za interese habsburške dinastije in vladajočih slojev, so razvili živahno politično propagando in vzbujali avstrijski patriotizem. Če naj bi ta propaganda dosegla svoj namen, so morali pri nas uporabljati slovenski jezik, kar ni bilo brez pomena za razvoj narodno-prerodne akcije. Slovenski jezik se tu ni uporabljal le kot sredstvo verske in šolske vzgoje, temveč uradno na političnem področju. Slovensko govoreči podložniki so predstavljali za vladajoče kroge političen faktor, ki naj bi jim služil za dosego njihovih ciljev. Izdajajo se slovenski nagovori na brambovce, dnevna povelja, prevede se

avstrijski vojaški zakonik, največ uspeha pa so si obetali od navdušujočih pesmi — koračnic, ki so jih Vodnik in drugi na ukaz vlade prevajali v slovenščino. Prevode so v drobnih, danes že redkih knjižicah, razširjali med ljudmi.

V ilustracijo te propagande del predgovora k Vodnikovim prevodom brambovskih pesmi in nekaj verzov:

Zdaj je na tim, al čmo biti, kar smo bili, al bomo v nič. Zdaj nič ne pomaga nevarnost skrivati, ampak je treba na ves glas reči: perpravmo se, dokler je čas, vadimo se v orožju; zdaj grede al za življenje al za smert.

Peli so nekidaj naši očaki, inu Turke pobiali; peli so, inu pod Sisek tekli Hasan Baša v Savo potopit; inu če je Turk do nas perderel, so ga pognali, de so komaj nektiri razbojniki svoje pete vnesli.

Pojite tedaj, lubi Slovenci, te pesmi, vne-majte se s petjam k pravimu junaštvu, k brambi našiga svetiga Cesarstva;...

Iz »Pesmi brambovske«:

*Če našga kaj prevzetniki
od nas bi hotli jmet,
mi, serčni radovoljniki,
ih čmo nazaj podret.*

*Mi brambovci ne išemo
kralstva ptujga last,
za svoje se potegnemo
in za dužele čast.*

In verzi iz »Brambovske dobre volje«:

*Kar smo mi brambovci,
več nismo cagovci,
volje smo židane,
dobro nam je.*

*Pridte sovražniki,
pridte rozbojniki,
tepeni bodete,
vas je premal.*

Seveda ni ostalo le pri besedah in pesmih, gradili so utrdbe in se vsepovsod živahno pripravljali na novo vojno, ki se je res začela spomladi leta 1809. Slabo oboroženi in neizvežbani brambovci so v vojni kljub vsej propagandi odpovedali pred izvežbano in odlično vodeno Napoleonovo armado. Nič več sreče ni imela niti redna avstrijska vojska. Od pomladi do jeseni, ko se je vojna končala, so naši kraji preživeli nekaj hudih mesecev. Francoske čete so prodirale iz Italije in Dalmacije in hitele na sever proti

Dunaju, kjer je bil Napoleon in kjer so se vodile odločilne bitke. Za hrbtom Francozov so vdirale iz Hrvaške na Kranjsko in Primorsko avstrijske čete, in da bi bila zmeda popolnejša, so se upirali kmetje zaradi podpihovanja avstrijskih agentov in velikih vojnih davkov, ki so jih nakladali Francozi. Ti do sklenitve miru niso vedeli, da bodo pri nas ostali in so zato hoteli čimveč iztisniti iz dežele, preden odidejo. Šele s sklenitvijo miru v gradu Schönbrunnu na Dunaju dne 14. oktobra 1809 in z ustanovitvijo Ilirskih provinc se je začelo obračati na bolje.

Isti dan, ko je Avstrija s schönbrunnskim mirom izgubila tretjino svojega ozemlja, je Napoleon iz dela tega ozemlja ustvaril posebno politično tvorbo — Ilirske province. Obsegale so Goriško, Trst, Kranjsko z Istro, zahodno Koroško, Hrvaško na desnem bregu Save in že doslej francosko Istro, Dalmacijo, Dubrovnik in Kotor. Ime so province dobile po Ilirih, prvih po imenu znanih prebivalcev naših krajev, ki so jih mnogi, tudi Vodnik, imeli za prednike Južnih Slovanov.

Ustanovitev te državne tvorbe, ki je imela nenavadno zemljepisno obliko — segala je v ozkem pasu od Alp do Skadrskega jezera — so Napoleonu narekovali predvsem vojaški, gospodarski in politični razlogi. Avstriji je zaprl vzhodnoalpske prehode in ji onemogočil dostop na morje, Franciji pa je ustvaril kopno pot za trgovino z Bližnjim Vzhodom, ker ji je morsko pot zapirala angleška mornarica. Province so bile tako najvzhodnejši protiangleški člen v blokadni zapori Sredozemlja, prek njih pa je segal tudi francoski politični pritisk na Turčijo in Rusijo. Narodnostnega vidika Napoleon pri ustvaritvi te države ni upošteval, saj so bili v Iliriji Nemci iz Vzh. Tirolske in Koroške; Slovenci na Štajerskem in Hrvati na levem bregu Save so ostali pod Avstrijo.

V pozni jeseni leta 1809 se je začela nova država urejati. Razdeljena je bila na 6 civilnih in 1 vojaško provinco, katerim so načelovali intendanti, nižjim upravnim enotam — distrikom (okrožjem) poddelegati in comunam (občinam) župani (maire, syndic). Nad temi enotami je bila vlada Ilirskih provinc, ki je imela sedež v Ljubljani. Vladi je načeloval generalni guverner. Ilirija je imela v celem štiri guvernerje. Pomembnejša sta bila prva dva, maršal Auguste Marmont, ki si je s svojo vljudnostjo in izobraženostjo ter simpatijami za slovanska ljudstva brž pridobil prebivalstvo, in njegov naslednik general Henri Bertrand, pod čigar upravo se je močnejše uveljavila francoska zakonodaja. V zadnjih mesecih obstoja provinc sta jih upravljala še Andoche Junot in Joseph Fouché.

Guvernerji so stanovali v ljubljanski škofijski palači, ki so jo razkošno uredili. Ljubljana je postala sedaj glavno mesto precejšnjega ozemlja. Guvernerjev »dvor«, na katerem so se zbirali tuji poslanci in funkcionarji francoske vlade, majhna kolonija francoskega uradništva, trgovci iz vzhoda, vse to je dajalo doslej mirni Ljubljani živahnejši videz. Novi gospodarji so skušali pridobiti plemstvo z odlikovanji in vojaškimi paradami, mladino s slovesnostmi in darili v šolah, ljudstvo pa s prirejanjem iger in plesov, z izleti s čolni po Ljubljani, z obdarovanjem revežev in podobnim. Velike slovesnosti so bile zlasti na cesarjev rojstni dan in na obletnico kronanja.

Temeljite reforme so Francozi izvedli v javni upravi, sodstvu in prosveti. Čeprav fevdalna posest ni bila odpravljena, so odvzeli fevdalcem pravico sodstva nad podložniki in kmetom zmanjšali stare fevdalne dajatve za eno petino. Ti so morali sedaj plačevati zemljiški davek direktno državi. Ta novost se je ljudem močno vtisnila v spomin in so še dolgo imenovali davke kar »fronke«. Pred zakonom in sodiščem so bili izenačeni vsi državljani, uveljavil se je sistem splošne vojaške obveznosti, uvedla se je civilna poroka in druge pridobitve moderne uprave, ki so Ilirijo močno približale ureditvi Francije.

Zemljevid Ilirskih provinc

Oblasti so se trudile tudi, da dvignejo domačo industrijo in poživijo gospodarstvo. Gradili so ceste, ki so bile potrebne za razvoj tranzitne trgovine med Turčijo in Francijo. Zaradi kratkotrajnosti francoske vlade ta prizadevanja niso pokazala vidnejših rezultatov. Celinska zapora pa je našim krajem gospodarsko celo škodovala.

Uspešnejše je bilo reformno delo na šolskem področju. Nastale so nove osnovne šole in gimnazije. Ljubljana je prvič dobila univerzo, ki je delovala do odhoda Francozov v poslopju nekdanje gimnazije in liceja na Vodnikovem trgu. Ponovno smo dobili Slovenci univerzo šele leta 1919. V novo urejenih šolah so začeli v večji meri uvajati prirodoslovne predmete. Še pomembnejše pa je bilo, da so začeli poučevati v domačem — slovenskem jeziku. Vodnika je ta pridobitev tako navdušila, da je do konca ostal prijatelj francoske vlade. V zelo kratkem razdobju je pripravil in dal v tisk vrsto slovenskih šolskih knjig, ki so bile za začetek slovenskega pouka neobhodno potrebne: npr. učbenik slovenščine »Pismenost ali gramatika za prve šole«, vadnico francoskega jezika »Početki gramatike, to je pismenosti francoske gospoda Lhomonda«, osnovnošolski priročnik »Abeceda za prve šole« in druge.

Generacija mladine, ki je obiskovala te šole, je bila prežeta z novim patriotskim duhom, ki ji ga je navdihoval s svojimi knjigami in živo besedo njen profesor Vodnik. Prepričan je bil, da se pod francosko upravo začenja nova, boljša doba za slovenski narod. Zato ni brez razloga v »Iliriji oživljeni« zapel:

*Napoleon reče:
Ilirija vstan!*

Nastop nove generacije pa je izrazil v kritici iste pesmi:

*Duh stopa v Slovence
Napoleonov,
en zarod poganja
prerojen, ves nov.*

Novi vojni dogodki pa so ustavili uspešno začeto delo in prekržali upanje na boljšo prihodnost. Leta 1812 se je odpravil Napoleon z ogromno armado 600.000 mož v Rusijo — v njej so bili tudi ilirski polki. V ruskih prostranstvih in hudi zimi je armada propadla. Vrnila se ni niti desetina mož. Dvignili so se davki, gospodarska dejavnost je ohromela, vse je čakalo razpleta dogodkov. Naslednje leto so združeni nasprotniki, katerim se je pridružila tudi Avstrija, še enkrat udarili po oslABLJENEM Napoleonu. Istočasno, ko je bil Napoleon odločilno premagan v »bitki narodov« pri Leipzigu —

oktobra 1813 —, so avstrijske čete zasedale ozemlje Ilirskih provinc. Leta 1814 je propadlo Napoleonovo cesarstvo in končala se je skoraj četrtstoletna doba vojn, ki jih je sprožila velika francoska revolucija.

To nemirno in za našo zgodovino pomembno in prelomno obdobje je zapustilo precej sledov tudi v našem leposlovju. Že prva slovenska povest, Janeza Ciglerja »Sreča v nesreči« (1836) opisuje dogodivščine našega kmečkega človeka, ki se je kot Napoleonov vojak udeležil pohoda v Rusijo. Še bolj je približal to dobo naše zgodovine slovenskemu bralcu Josip Jurčič, ko je priredil Andreja Pajka »Spomine starega Slovenca« (1865). Spis je veren dokument o tem, kako je pohod na Moskvo leta 1812 in njegov polom doživel preprost slovenski človek. Znan je tudi Jurčič-Kersnikov roman »Rokovnjači« (1881). V roman je vpletena zgodba o napadu na francoske vojake, ki so prevažali vojaške blagajne skozi Črni graben pri Trojanah. Roman je bil kasneje celo dvakrat dramatisiran. Ilirske motive so obdelovali v leposlovju še Anton Aškerc, Fran Govekar, Miroslav Malovrh, Ivan Lah, Janez Trdina, Franc S. Finžgar in v zadnjem času (1959) Janez Jalen.

Trdoživ je bil spomin na čase francoskih vojn tudi med našim ljudstvom. Desetletja so ljudski umetniki slikali na panjske končnice motive iz te dobe: kmet ziblje Francoza, plačevanje davkov, skupine francoskih vojakov in drugo. Še danes, po stopetdesetih letih je živo ljudsko izročilo, ki govori o vojni, o prevozih za francosko vojsko, o vojnih blagajnah, o fronkih, o dobrih in slabih lastnostih novih gospodarjev, čeprav od takrat gospodari že peti rod. Lepše in zgovorneje pa nam izraža odnos preprostega Slovenca do Francoza in veliko človečnost naših ljudi, običaj iz Glinka pri Škofljici. V bližnjem gozdu sta pokopana v skupnem grobu francoski in avstrijski vojak, neki Hrvat. Še zdaj je navada, da vrže vsak, kdor gre tod mimo, smrekovo vejico na grob. Ko se nabere velik kup, ga zažgo — Francozu in Hrvatu v spomin.

Z obstojem Ilirije je bil del Slovencev odtrgan od stoletnega nemškega političnega in kulturnega vpliva. Praktično je bilo dokazano, da Slovenci lahko žive tudi izven avstrijskega državnega okvira. To dejstvo je bilo izrednega pomena za kasnejše slovenske politične načrte. Kljub vsem kompromisom je francoska vlada v Ilirskih provincah razvijala težnje, rojene iz francoske revolucije. Propad Ilirije je ta razvoj zavrl, toda ne uničil. Pod vplivom ideje o oživljeni Iliriji se je v revolucijskem letu 1848 porodila misel o Zedinjeni Sloveniji.

ODLOMKI IZ PRAVNE ZGODOVINE MESTA LJUBLJANE
OD XVI. DO XVIII. STOLETJA

ANTON SVETINA

V naslednjih zvezkih časopisa za slovensko krajevno zgodovino bom objavil odlomke iz razprave Uprava in ustava mesta Ljubljane od XVI. do XVIII. stoletja. Prikazane bodo predvsem pravice in dolžnosti upravnih organov mesta, ki jih je mestni svet vsako leto na novo izvolil na svojih sejah, ki so bile za izvolitev posameznih mestnih organov vnaprej po datumu točno določene, kakor bomo to videli pri opisu posameznih mestnih služb.

I. ZUPAN MESTA LJUBLJANE

S privilegijem cesarja Maksimilijana iz leta 1504¹ je dobilo mesto Ljubljana kot edino mesto na Kranjskem pravico, da so mestni sodnik in 12 članov notranjega sveta smeli izvoliti enega izmed svojih članov za mestnega župana. Slovenski naziv župan pa ne pove točno tistega, kar je mestni župan v resnici predstavljal. Nemški naziv »Burgermeister« in latinski naziv »magister civium« nam boljše razložita funkcijo, ki jo je mestni župan opravljal. Bil je neposredni načelnik ali starešina članov notranjega sveta, posredno pa najvišji predstavnik vsega meščanstva. V dveh kranjskih mestih, to je v Novem mestu in v Metliki, je dosedaj listinsko ugotovljeno, da so volili člani notranjega sveta poleg mestnega sodnika še svojega starešino.² Ker pa ti dve mesti nista imeli privilegija za izvolitev župana, je bil tam izvoljeni starešina le drugi najvišji predstavnik mesta. Zanimiva je nadalje ugotovitev, da so v ohranjenih matičnih knjigah Ljubljane iz XVI. in XVII. stoletja vpisovali kot naziv za župana »consul«, kakor so imenovali župane v primorskih mestih Trstu in Reki.

Kot najvišji izvoljeni mestni organ in kot načelnik meščanstva je župan predstavljal mesto na zunaj in je zastopal Ljubljano na sejah deželnega zbora in na skupnih sejah deželnih zborov oziroma deželnih odborov nižjeavstrijskih dežel.

V zgoraj omenjenem privilegiju iz leta 1504 je bilo predpisano, naj ljubljanski župan priseže tako kakor župani štajerskih mest. Poglejmo, kaj pravi Popelka o funkciji mestnega župana v Gradcu: »Do 18. stoletja ni bil župan nič drugega kot govorilo mestnega sveta. Odločati je smel le po odredbah mestnega magistrata in je bil v upravnih zadevah popolnoma odvisen od njegovega mnenja ter ni imel nobene sa-

mostojne oblasti. Župan je predsedoval sejam mestnega sveta, če pa so bile v razpravi sodne zadeve, je seje vodil mestni sodnik in jim je župan prisostvoval kakor drugi člani notranjega sveta. Župan je v glavnem nadzoroval publica et aeconomica mesta, tj. imel je nadzorstvo nad mestnimi posestvi, nad pobiranjem davkov in nad polaganjem mestnih računov o dohodkih in izdatkih.³

Ljubljanski župan je do upravnih reform Marije Terezije in Jožefa II. opravljal iste funkcije kot graški. Nadzoroval je vse javnopravne mestne ustanove in urade, ni pa smel v nobeni stvari odločati sam; vse zadeve je moral predložiti mestnemu svetu v končno odločitev. Šele l. 1713 beremo v sodnem zapisniku mestnega sveta, da je izdal mestni svet na svoji seji dne 18. septembra županu polnomočje, naj sam podpisuje in odpošilja tiste račune mesta, ki zadevajo publicum bonum, in jih ni treba predlagati mestnemu svetu v odobritev.⁴

Privilegij iz leta 1504 je tudi določal, da morajo župana vsako leto na novo voliti. Volitev župana se je v Ljubljani opravila meseca julija prvi petek pred sv. Marjeto po starem običaju na isti slavnostni način kot volitev mestnega sodnika. Medtem ko je na vse seje mestnega sveta vabil člane mestnega sveta župan, je na sejo, na kateri so volili župana, vabil člane notranjega sveta mestni sodnik. Na tej seji je poslal najprej notranji svet dva svoja člana po dotedanjega župana na njegov dom; ta dva člana sta potem pripeljala dotedanjega župana v svečanem spremstvu na rotovž. Župan je nato odložil s primernim nagovorom svojo službeno funkcijo in oddal znake svoje službe, to je usnjeno torbo, v kateri so bile shranjene mestne listine in važnejši spisi, nadalje mestne ključe in mestno skrinjico. Mestni sodnik se je potem zahvalil županu z nagovorom za njegovo službovanje, nato sta ga zopet spremila dva člana notranjega sveta na njegov dom.

Mnogo županov je opravljal župansko službo več let zaporedoma. Na dan volitve župana dne 11. julija 1670 pa je mestni svet sklenil, naj v bodoče nihče ne opravlja županske službe več kot tri leta zaporedoma. Svoj sklep je utemeljil mestni svet s tem, da pri izvolitvi župana ne bi bili prikrajšani drugi člani notranjega sveta in da bi bila dana možnost, povišati vsakega člana

pravično po njegovih zaslugah.⁵ Ta sklep pa ni ostal dolgo v veljavi; leta 1688 izvoljeni župan Gabrijel Eder je namreč opravljal to funkcijo od leta 1688/89 do leta 1691/92, od leta 1695/94 do leta 1696/97 in od leta 1702/3 do leta 1709/10, torej dvakrat po štiri leta, tretjič pa celo osem let zaporedoma.

Za opravljanje svoje službe je župan prejemal iz mestne blagajne letno plačo ali »deputat« prvotno 50 renskih goldinarjev. Ta plača je bila leta 1630 povišana na letnih 100 goldinarjev, leta 1673 na 150 goldinarjev in leta 1699 na 200 goldinarjev.⁶ Na seji mestnega sveta dne 7. julija 1662 je bilo sklenjeno, naj dobiva vsak razrešeni župan, če je svojo službo dobro opravljal, poleg 25 goldinarjev, ki jih prejema kot član notranjega sveta, še posebej 25 goldinarjev letno kot nagrado.⁷ Županom, ki so se pri opravljanju svoje službe posebno izkazali, je mestni svet večkrat naklonil še posebna darila ob priliki njihove razrešitve. Tako je npr. na seji mestnega sveta dne 22. junija 1615 mestni sodnik predlagal naj se županu Janezu Krstniku Bernardiniju podari za njegove zasluge pozlačen bokal, ki naj tehta 115 do 120 lotov in ki ga naj naročijo v Avgsburgu ali Norimberku.⁸ Na seji mestnega sveta dne 10. julija 1615, to je na dan volitve novega župana, so izročili Bernardiniju bokal, ki je tehtal 172 lotov. Bernardinij pa darila ni hotel sprejeti, češ da noče, da bi se pri njem začelo z novo navado in da bi se s tem delali mestu stroški. Šele ko je mestni svet svoj prvotni sklep na novo potrdil, ker je bilo to darilo naročeno s pristankom skupščine meščanov, je Bernardini darilo sprejel.⁹ Leta 1618 je mestni svet podaril županu Adamu Eppichu veliko srebrno kupo z mestnim grbom.¹⁰

Če je imel župan pri opravljanju svoje službe izredne stroške, mu jih je mestni svet povrnil. Leta 1615 je moral npr. jahati tedanji župan v službeni zadevi v Idrijo. V velikem snegu se mu je pohabil njegov najboljši konj, vreden 49 zlatnikov. Na seji dne 11. 1. 1616 je mestni svet sklenil županu povrniti razliko pri vrednosti konja, če bi ga prodal.¹¹

Kadar je bil župan službeno odsoten ali če je nastopal pred mestnim sodiščem kot zapuščinski skrbnik ali kot stranka v zasebnopravnih sporih, je ali sam določil svojega namestnika ali pa mu ga je postavil mestni svet. Na seji mestnega sveta dne 16. 9. 1547 je prosil tedanji župan Bolfenk Gebhart, naj mu mestni svet dovoli štiritedenski rok za predložitev sedemletnega obračuna kot zapuščinski skrbnik in za po-

ložitev obračunov svoje poprejšnje službe špitalskega mojstra. Mestni svet je njegovi prošnji ugodil, obenem pa ga je za čas, dokler ne predloži teh računov, razrešil dolžnosti župana in ga pozval, naj sam prosi enega izmed članov notranjega sveta, ki je njemu enak, da bo med tem časom upravljal županske posle.¹² Ko je moral dne 12. 4. 1602 oditi župan na sejo deželnega zbora, je sam določil svojega namestnika.¹³

Zgoraj je bilo že povedano, da je bila dolžnost župana vabiti člane notranjega in zunanjega sveta na seje mestnega sveta. Vabiti jih je moral pismeno in imeti nadzorstvo nad tem, da so prihajali pravočasno na seje. Zoper nepokorneže je predlagal disciplinske kazni. Leta 1615 ni prišlo pravočasno na novoletno sejo mestnega sveta 8 članov in sicer en član notranjega sveta in sedem članov zunanjega sveta. Ko je župan predlagal, naj se zoper nje postopa, je mestni svet sklenil, naj gre član notranjega sveta v zapor na rotovž, člani zunanjega sveta pa v zapor v špitalski stolp in ne smejo zapora prej zapustiti, dokler ne plača vsak en zlatnik.¹⁴ Nadaljnja dolžnost župana je bila, da je nadzoroval vse mestne funkcionarje in zapuščinske skrbnike, da so pravočasno predlagali obračune za svojo poslovno dobo. V mestni skrinjici oziroma v usnjeni torbi je moral shranjevati vse važne mestne listine in listine meščanov (oporoke, kupne pogodbe, dolžna pisma), odredjal je ogleda hiš pri izdaji gradbenih dovoljenj in v gradbenih sporih ter ogleda zemljišč v zemljiških sporih. Skrbeti je moral za to, da je bila vsakoletna davčna naklada pravočasno odmerjena.¹⁵

Za pravilno opravljanje svojih službenih dolžnosti je župan odgovarjal mestnemu svetu, ki je županom celo predpisoval, kako se morajo obnašati. Ko je bil leta 1549 izvoljen za župana Wolfgang Gebhart, je mestni svet sklenil, naj se ob prevzemu županstva opozori, da ne sme hoditi v družbe, ki niso njemu enake, da ne sme ponočevati, da se mora izogibati plesov, iger, veselih družb in bratovščin in naj ne hodi v goste k strankam, ki tožijo pred mestnim svetom.¹⁶ Začetek decembra leta 1601 je bil tedanjemu županu Adrijanu Salitingerju zaplenjen voz z dvema konjema, ker je na lastno pest vozil dnevno drva iz mestnega gozda. Salitinger je zaradi te zaplembe odstopil kot župan in odpotoval na Vipavsko. Mestni svet je na seji dne 3. decembra 1601 soglasno sklenil, da se izvoli za čas županove odsotnosti upravitelj županstva kljub temu, da bi imel magistrat dovolj razlogov, župana zaradi njegove nepohlevnosti odsta-

viti. O tem sklepu naj se Salitinger obvesti v Vipavo. Ko se je Salitinger dne 7. 12. vrnil, je prosil mestni svet, naj mu njegovo preneglo jezo oprostí.¹⁷ Na seji mestnega sveta dne 15. 6. 1615 je mestni svet sklenil, izdati bivšemu županu z dekretom nalog, naj v roku 14 dni predloži obračune, kaj je v času svojega županovanja v letih 1605/6 in 1606/7, torej pred osmimi leti, prejel v denarju.¹⁸ Mestni svet pa je štítil avtonomne pravice mesta pred samovoljnostjo vicedomskega urada, četudi je župan svoje dolžnosti malomarno opravljal. Leta 1717 je izdal vicedomski urad ljubljanskemu mestnemu svetu nalog, da morajo redne mestne pravde razpisovati vsake 14 dni, kakor je to bilo predpisano v mestnem pravnem redu iz leta 1586. Na seji mestnega sveta je župan poročal, da je upravitelj vicedomskega urada — vicedom je tedaj bival v Vipavi — dal prejšnji dan poklicati njega, mestnega sodnika in mestnega pisarja ob pol drugi uri popoldne k sebi pod pretvezo, da bodo razpravljali o popravilu cest. Ko je odslovil m. sodnika in m. pisarja, je njega, župana, kaznoval z globo 10 zlatnikov zaradi tega, ker ni razpisoval redne mestne pravde od 14 na 14 dni. Nato je zapovedal, naj se hišna vrata zaprejo, župana pa je zadržal v zaporu, dokler ni plačal 10 zlatnikov. Mestni svet je sklenil, naj gresta mestni sodnik in mestni pisar s pritožbo mesta takoj k vicedomu v Vipavo.¹⁹ Kakor je iz zapisnika mestne seje z dne 11. decembra 1717 razvidno, je župan dobil od vicedomskega urada vrnjelih 10 zlatnikov.²⁰ Mestni svet je torej s svojo pritožbo uspel.

Izvoljeni župan ni smel opravljati dveh mestnih služb. Leta 1544 je moral izvoljeni župan Wolfgang Gebhart takoj po izvolitvi odložiti službo špitalskega mojstra, ki jo je do tedaj opravljal.²¹

Žalítve župana je mestni svet strogo kaznoval. 8. 4. 1524 je bil meščan kaznovan z zaporom, ker je uporabljal zoper upravitelja mestnega župana žaljive besede.²² Dne 5. 2. 1549 je mestni svet kaznoval z globo 52 goldinarjev v prid mestnega obzidja Hieroma Hofmana, ker je v nasprotju z mestnimi statuti prekupčeval s soljo in je v nočnem času nagovoril na cesti župana in ga dejansko napadel, ko je bil za nekaj ur izpuščen iz zapora.²³ Na seji mestnega sveta dne 20. 2. 1551 je dal mestni svet poklicati predse Franca Ehingerja, ki je žalil župana in mu grozil s pestjo, ko ga je župan posvaril zaradi obnašanja nasproti drugemu meščanu. Ehinger je prosil župana pred mestnim svetom za božjo voljo za odpušča-

nje; mestni svet pa ga je kljub temu kaznoval s štirinajstdnevnim zaporom na stolpu.²⁴ Podoben primer je obravnaval mestni svet na seji dne 17. 9. 1551. Trgovec s suknom Urban Weidinger je ustavil na cesti župana Dorna in ga nahrulil, da ni on edini prešuštnik v mestnem svetu in v skupščini meščanov in da ima vsaj toliko ali več premoženja, ki ga lahko zapravlja, kot župan sam. Weidinger je župana pred mestnim svetom trikrat po vrsti prosil za božjo voljo za odpuščanje. Župan mu je prekršek odpustil, mestni svet pa je kljub temu odredil, da mora Weidinger v nedeljo na vicedomski stolp v zapor in ga ne sme zapustiti, dokler mestni svet tega ne dovoli.²⁵ Na seji mestnega sveta dne 23. 6. 1615 je bil kaznovan član notranjega sveta Adam Weiss s 14-dnevnim zaporom na rotovžu, ker je župana Bernardinija zmerjal na njegovem domu in mu očital pristranost. Razen tega je moral prositi župana za odpuščanje.²⁶ Adama Weissa srečamo še enkrat v mestnih sodnih zapisnikih zaradi žalítve župana. 11. 9. 1635 ga je mestni svet kaznoval z zaporom na Tranči drugim za zgled, ker je prejšnji dan na poroki Matije Verderberja žalil župana. Zapora ne sme zapustiti prej, dokler ne da županu zadoščenja in dokler se zaradi plačila kazni ne pobota z mestnim sodnikom. Na seji mestnega sveta dne 22. 9. 1635 je Weiss prosil mestni svet za milost in obljubil, da se bo poboljšal in da hoče biti pohleven. Mestni svet je izdal sklep, da mora prositi župana javno za odpuščanje, nakar bo 2 dni zaprt na stolpu pri Kloštrskih vratih in mora plačati dve srebrni kroni za špitalske ubožce.²⁷

Med mestnim županom in mestnim sodnikom je prišlo pri opravljanju službe večkrat do sporov. Tako se je npr. na seji mestnega sveta dne 12. decembra 1552 pritožil župan, ki so mu morali zapiralcj mestnih vrat prinašati zvečer ključe mestnih vrat, da mestni sodnik noče ponoči pošiljati stražarjev k mestnim vratom in tudi sam noče priti tja, če kak tujec zahteva, naj ga puste v mesto. Mestni svet je pritožbi ugodil in je odredil, naj ostane pri sklepu, da mora mestni sodnik v takih primerih nuditi mestnemu županu svojo pomoč.²⁸ Ko pa se je dne 10. 9. 1717 mestni sodnik pritožil zoper mestnega župana, da si ta prisvaja pravico nadzorovati mestnega sodnika, če le-ta prekorači svojo sodnijsko prísego pri opravljanju sodstva, je mestni svet ta spor ex offo ustavil.²⁹

Pri civilnih in kazenskih sodnih razpravah, ki jim je načeloval mestni sodnik, je

bil mestni župan prvi vprašan za pravno mnenje ali pravni nasvet. To je v mestnih sodnih zapisnikih nešteto krat zabeleženo. Zato je mnenje Ivana Vrhovca, ki trdi, da je bila pri razpravah beseda sodnikova kot najiminitnejše osebe tako izdatna, da so se po njej ravnali tudi drugi, ko je prišlo do glasovanja, nepravilno.³⁰ Mestni sodnik je razpravo vodil, pravno mnenje pri glasovanju pa je dal župan ali kak drug ugleden član mestnega sveta.

ZAKLJUČKI

V tej razpravi je prikazana funkcija ljubljanskega župana za čas od leta 1504 do upravnih reform Marije Terezije in Jožefa II., to je do prve polovice XVIII. stoletja. Kakor smo videli, je bilo delovno področje župana obširno, ni pa imel sam nikake oblasti v mestu, ker je bil pri izvajanju svoje županske dolžnosti pod stalnim nadzorstvom mestnega sveta. Ker pa je bil najvišji predstavnik meščanstva — mestni pisar ga večkrat imenuje v mestnih sodnih zapisnikih »Vorgeher und Burgermaister dieser fürstlichen Hauptstadt Laibach« — je prejemal najvišjo plačo izmed tistih mestnih funkcionarjev in mestnih uslužbencev, katerim je mestni svet odmerjal plače na leto. Zato je značilen sklep mestnega sveta iz leta 1670 (glej zap. št. 5), naj ne bodo pri izvolitvi župana prikrajšani drugi člani notranjega sveta. Da pa župan ni imel nikake samostojne oblasti v mestu, temveč le nadzorstvo nad tem, da so bili sklepi mestnega sveta izvršeni, nam kaže primer iz leta 1673, ko je bil izvoljen za župana Ivan Krstnik Dolničar. »mit dieser Anmahnung, dass ihm das gemaine Wesen am besten angelegen sein sollte, und was im Rate geschlossen würdet, tutten Nachdruck tun solle«.³¹

Mestni župan je imel nadzorstvo nad tem, da so tisti mestni funkcionarji in uslužbenci, ki so upravljali upravne zadeve mesta, svoje dolžnosti v redu izvrševali. Le mestni sodnik je v poslih mestnega sodstva, kolikor je smel samostojno soditi, bil izjema. Ker pa je imel mestni sodnik nadzorstvo nad meščani, da so se v zasebnem

življenju obnašali dostojno, je bil župan glede tega kot meščan podrejen mestnemu sodniku.

Služba mestnega župana pa ni bila samo častna in donosna, temveč tudi odgovorna. Njegova dolžnost je bila, da je shranjeval vse ključe mestnih vrat, ki so mu jih morali vsak večer prinašati na njegov dom zapiralci štirih mestnih vrat. Če je kdo v nočnem času hotel priti v mesto — in to se je verjetno dogajalo pogosto v času letnih sejmov — je župan odgovarjal za to, da se je odpiranje mestnih vrat v nočnem času opravilo pod varnim nadzorstvom (glej zap. št. 29). Ker je župan imel nadzorstvo nad pobiranjem davkov in nad polaganjem mestnih računov o dohodkih in izdatkih, je soodgovarjal za to, da so bili obračuni mestnih davkarjev, mestnega računovodje in zapuščinskih skrbnikov v določenem roku predloženi v končno odobritev mestnemu svetu. Župan pa je moral tudi sam predložiti obračun dohodkov in izdatkov, ki jih je prejel v denarju pri opravljanju svoje službe (glej zap. št. 18).

OPOMBE

1. Mestni arhiv Ljubljane (v nadaljevanju MALj), B. Otorepec, Gradivo za zgodovino Ljubljane, IV/44. — 2. Ivan Vrhovec, Zgodovina Novega mesta, str. 63; Anton Svetina, Metlika, str. 31. — 3. Fritz Popelka, Geschichte der Stadt Graz, str. 447. — 4. MALj, Cod. I/59, f. 182. — 5. MALj, Cod. I/39, f. 82. — 6. MALj, Cod. I/52, f. 74. — 7. MALj, Cod. I/32, f. 117. — 8. MALj, Cod. I/23, f. 102. — 9. MALj, Cod. I/23, f. 120. — 10. MALj, Cod. XIII/36, f. 39. — 11. MALj, Cod. I/24, f. 15. — 12. MALj, Cod. I/6, f. 44. — 13. MALj, Cod. I/18, f. 289. — 14. MALj, Cod. I/23, f. 5. — 15. MALj, Cod. I/30, f. 33 in Cod. I/31, f. 88. — 16. MALj, Cod. I/7, f. 169. — 17. MALj, Cod. I/18, f. 214. — 18. MALj, Cod. I/23, f. 96. — 19. MALj, Cod. I/63, f. 153. — 20. MALj, Cod. I/63, f. 222. — 21. MALj, Cod. I/5, f. 37. — 22. MALj, Cod. I/1, f. 91. — 23. MALj, Cod. I/7, f. 103. — 24. MALj, Cod. I/8, f. 29. — 25. MALj, Cod. I/8, f. 85. — 26. MALj, Cod. I/23, f. 103. — 27. MALj, Cod. I/25, f. 219 in 221. — 28. MALj, Cod. I/8, f. 195. — 29. MALj, Cod. I/63, f. 128. — 30. Ivan Vrhovec, Ljubljanski meščanje, str. 115. — 31. MALj, Cod. I/42, f.

IBAE
1988 - 1991
INŽENIRSKI
BIRO
ELEKTROPROJEKT

GOSPODARSKO ZGODOVINSKI SPOMINSKI ZBORNIK

jubilejnih, slavnostnih
in informativnih člankov
ter člankov s kulturnozgodovinskega področja
Socialistične republike Slovenije

1949 - 1964

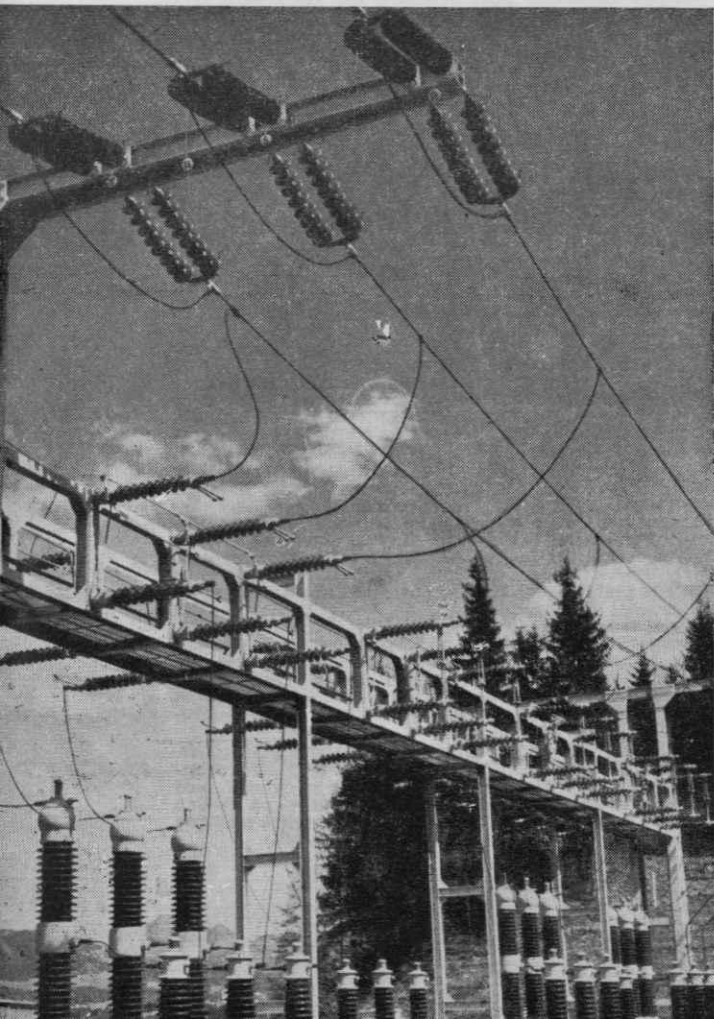
INŽENIRSKI BIRO ELEKTROPROJEKT

Ob petnajstletnici

Stevilnim delovnim organizacijam, ki v letošnjem letu praznujejo petnajstletnico obstoja, se pridružuje tudi »Inženirski biro Elektroprojekt« v Ljubljani (IBE). Posamezne skupine današnje organizacije »IBE« so pričele s projektivnim delom na področju elektroenergetike že neposredno po osvoboditvi leta 1945. V skladu s takratno organizacijo našega gospodarstva so delovale v okviru raznih elektrogospodarskih podjetij, deloma pa tudi v drugih.

V okviru zveznega ministrstva za elektrogospodarstvo Jugoslavije se je v začetku leta 1949 ustanovilo podjetje zveznega značaja »Hidroelektroprojekt« s sedežem v Beogradu in s podružnicami v vseh republiških glavnih mestih razen v Titogradu. Ustanovitev »Hidroelektroprojekta« je pomenila pravzaprav le združitev vseh že obstoječih projektantskih skupin za hidroelektrarne po vsej Jugoslaviji. Ljubljanski del tega podjetja, ki mu je bila priključena tudi »Grupa Drava« v Mariboru, je bil zadolžen samo za projektiranje hidroelektrarn v Sloveniji in v Crni gori. Po ukinitvi zadnjega zveznega organa v elektrogospodarstvu, tj. Generalne direkcije za elektrogospodarstvo Jugoslavije spomladi leta 1951 se je istočasno z drugimi podružni-

TP Šoštanj, transformatorska postaja

HE Vuhred

cam »Hidroelektroprojekta« povsem osamosvojila tudi ljubljanska podružnica skupaj z mariborsko skupino in se preimenovala v »Elektroprojekt«. S priključitvijo tudi že od leta 1945 delujočih projektantskih skupin za termoelektrarne in za prenosne in transformacijske naprave je »Elektroprojekt« razširil svojo projektivno dejavnost na vse elektrogospodarske naprave. Leta 1962 je podjetje delno razširilo predmet poslovanja in se preimenovalo v »Inženirski biro Elektroprojekt«.

Vse dosedanje delo kolektiva »IBE« je najtesneje povezano z razvojem naše povojne elektrifikacije. Med poglavitne naloge »IBE« v minulem obdobju sodijo študije in projekti o energetskem izkoriščanju vodnih sil Drave, Save, Soče in Mure v Sloveniji ter vodnih sil Morače, Pive, Tare in Zete v Crni gori. Prav tako je predmet študijskega in projektivnega dela »IBE« izkoriščanje premogovnih zalog v elektroenergetске namene. Vzporedno z vprašanji proizvodnje električne energije rešuje »IBE« tudi vprašanja njenega prenosa, transformacije in distribucije. Poleg reševanja nalog s področja elektrogospodarstva pa je »IBE« že vrsto let projektant in stalni svetovalec mnogih industrijskih podjetij pri reševanju njihovih elektroenergetskih, hidrotehničnih in nekaterih posebnih vprašanj.

Po projektih, izdelanih v »IBE«, obratuje danes 13 hidroelektrarn s skupno močjo 318 MVA in 8 termičnih naprav s skupno močjo 207 MVA. Med hidroelektrarnami naj omenimo HE Mariborski otok (2. in 3. agr.), HE Ožbalt, HE Vuhred in HE Vuzenica na Dravi ter HE Savica, HE Moste in HE Medvode na Savi. Po projektih »IBE« obratuje v SR Crni gori nekaj elektrarn manjših moči. Od termoelektrarn omenjamo predvsem TE Šoštanj I. in II. ter TE Brestanica II., ki sta v sestavi elektrogospodarstva, medtem ko druge termične naprave pripadajo industriji.

Od projektiranih hidroelektrarn je v gradnji sedaj HE Srednja Drava I. z instalirano močjo 2×74 MVA, od termičnih naprav pa Toplarna v Ljubljani z instalirano močjo 2×40 MVA. V teku so pripravljalna dela za izgradnjo TE Trbovlje II. z instalirano močjo 155 MVA.

»IBE« izdeluje trenutno projekte za 14 hidroelektrarn in za 2 termoelektrarni. Med temi naj navedemo zlasti HE Srednja Drava II., dalje 7 stopenj na Savi med Litijo in Krškimi ter akumulacijsko elektrarno HE Trnovo na Soči. Med črnogorskimi elektrarnami naj bo omenjen samo projekt največje akumulacijske HE Tara-Morača z instalirano močjo 4×120 MVA.

Vzporedno z objekti za proizvodnjo električne energije so bili izdelani oziroma so v delu pri »IBE« projekti za razdelilne transformatorske postaje (okrog 60 po številu) in daljnovode (okrog 1000 km). Tu so upoštevane le naprave za napetosti 220, 110 in 35 kV.

Z gornjimi podatki je le približno prikazan obseg dela kolektiva »IBE«, daje pa vendar sliko o pomenu in vlogi, ki ju ima Inženirski biro Elektroprojekt pri naši elektrifikaciji in pri reševanju energetskih vprašanj na splošno. Zavoljo dragocenih izkušenj, pridobljenih v minulih letih, je »IBE« s svojimi kadri gradbene, elektrotehnične in strojne stroke sposoben reševati najtežje naloge s svojega delovnega področja. Stalno sodelovanje projektantov »IBE« z znanstvenimi in raziskovalnimi inštituti in zavodi pri reševanju vprašanj ožje specialnosti kakor tudi sodelovanje z elektrogospodarskimi organizacijami, s strojno in elektrotehnično industrijo ter z gradbeništvom v veliki meri prispeva k sodobnim projektinim rešitvam investicijskih objektov.

Smo pred intenzivnejšo graditvijo elektroenergetskih objektov, ker to terja nenehen porast konsumna električne energije. Razen tega pa moramo nadomestiti, kar je bilo v tem pogledu zamujenega v zadnjih nekaj letih in kar je privedlo do občutnega pomanjkanja elektroenergetike. Kolektiv »IBE« so naložene težke in odgovorne naloge, vendar jih bo na podlagi pridobljenih izkušenj vsekakor uspešno rešil.

Agrokombinat Emona

LJUBLJANA
Miklošičeva cesta 4

Dva tisoč delavcev daje letno na tržišče 17 milijonov kg mesa in mesnih izdelkov, 7.000.000 litrov mleka, 6.900.000 jaje v skupni vrednosti 14 milijard dinarjev.

V novembru slavi podjetje 5-letnico svojega obstoja. Sedaj ima 14 specializiranih kmetijsko industrijskih obratov za rastlinsko in živalsko proizvodnjo, za kooperacijo s privatnimi proizvajalci, za predelavo mesa, trgovine za prodajo

izdelkov v Ljubljani, Kopru, tovarno močnih krmil in druge dopolnilne obrate.

Ob ustanovitvi novembra 1959 je imelo podjetje 1681 ha zemlje, danes obsega že 3544 ha, od tega 2685 ha obdelovalne.

Podjetje je letos že preseгло 3.000.000 dolarjev izvoza in to preko 99% v države s konvertibilno valuto.

ptt

NA NOVI POTI V KVALITETI POŠTNEGA POSLOVANJA

Glavna smernica generalnega plana za razvoj poštnega omrežja Jugoslavije je zagotovitev takšne kvalitete poštne službe, da bo možno v celoti uresničiti načelo **DANES SPREJETA POŠILJKA — JUTRI DOSTAVLJENA**.

Uresničenje tega načela seveda ni lahko in bo zahtevalo velike napore od PTT kolektivov. Potrebno bo izboljšati in modernizirati poslovanje pošt pri sprejemu in prevozu pošiljk, in pravo tako pa tudi dostavo pošiljk naslovnikom.

Prvi korak na poti do te nove kvalitete bo storjen že 1. novembra, ko bodo stopili v veljavo novi predpisi o poštnem poslovanju, saj bo z uveljavitvijo le-teh že sam sprejem pošiljk pri poštinih okencih mnogo hitrejši in enostavnejši, zakaj pošiljateljji bodo že sami izpolnjevali sprejemna potrdila.

Za hitrejšo in kvalitetnejšo poslovanje z že sprejetimi pošiljkami pa so predvidene nabave raznih strojev: od strojev za sprejem navadnih in priporočnih pisem, poštinih nakaznic in pralnic do avtomatskih tehtnic in žigosnih strojev.

Izboljšano bo tudi oddajanje navadnih pošiljk, zato bo samo v Sloveniji nameščenih novih 1350 poštinih nabiralnikov.

Sprejemni oddelek pošte Bled

Sedemletni plan garantira tudi hiter in kvaliteten prevoz pošiljk od sprejemnih do naslovnih pošt, zato ne zadostuje več samo prevoz z železnico, ampak bo potrebno pošiljke prevažati s hitrejšimi prevoznimi sredstvi, poslužujoč se pri tem avtomobilskih in letalskih zvez. Ker pa je prevoz poštinih pošiljk z javnimi prevoznimi sredstvi odvisen od vozniških redov, ki so prilagojeni potrebam potnikov, ne pa potrebam pošte, smo v Sloveniji že leta 1958 pričeli uvajati lastne poštne avtomobilske zveze, s čimer bomo nadaljevali tudi v bodoče. Zaradi uvedbe lastnih avtomobilskih zvez prejema že letos 90% vseh pošt tvarino do 8. ure zjutraj in je torej načelo **DANES SPREJETA POŠILJKA — JUTRI DOSTAVLJENA** v Sloveniji že devetdesetodstotno izpolnjeno.

Prav posebna skrb v borbi za kvaliteto bo veljala tudi dostavi pošiljk, s katero za sedaj še ne moremo biti zadovoljni. Čeprav imamo v Sloveniji najbolj razvito dostavo pošte v državi, je kljub temu zajetih v šestkrattedensko dostavo le 73% prebivalcev. Ostali dobivajo pošiljke le petkrat, štirikrat, trikrat ali celo samo dvakrat tedensko. Poleg tega pa je v Sloveniji še 3,6% prebivalcev, ki sploh niso vključeni v dostavo. Sedemletni plan predvideva, da bodo imeli leta 1970 vsi prebivalci dnevno dostavo pošiljk. To bomo dosegli z reorganizacijo dostave, prešli bomo od dosedanje dostave s pismonošil-pešci povsod, kjer bo le mogoče, na dostavo s kolesi, mopedi, motorji in celo avtomobili. Za prebivalce, oddaljene od poti pa bodo ob cestah in poteh postavljeni predalčniki, iz katerih bodo ti prebivalci sami dvigali pošiljke.

Z realizacijo načela **DANES SPREJETA POŠILJKA — JUTRI DOSTAVLJENA** bomo torej PTT stroko Jugoslavije v kvaliteti poštne poslovanja uvrstili med druge evropske države, občanu-potrošniku pa poštne storitve kar najbolj približali, mu zagotovili kvaliteten prenos pošiljk in manj čakanja pred okenci.

Splošno gradbeno podjetje

GROSUPLJE

1946-1964

Podjetje ima za seboj že kar lepo zgodovino, ki sega prav tja v prva povojna leta, ko smo na Dolenjskem pričeli s popravili in obnovo v vojni poškodovanih objektov ter z gradnjo novih, ki so odločilno vplivali na preobrazbo te pokrajine.

Splošno gradbeno podjetje Grosuplje je bilo ustanovljeno 27. avgusta 1946 z odločbo tedanjega Okrajnega ljudskega odbora Grosuplje pod opr. št. 1441/1 in sicer pod imenom »Okrajno gradbeno podjetje Grosuplje«. To ime je nosilo do leta 1952, ko se je preimenovalo v »Dolenjsko gradbeno podjetje«. Od leta 1961 pa služe pod imenom »Splošno gradbeno podjetje«, Grosuplje.

V času svojega obstoja je podjetje zgradilo številne in zelo zahtevne industrijske, stanovanjske, upravne, gostinske ter kmetijske objekte in šole. Od Metlike, Črnomlja, Mokronoga, Trebnjega, Litije, Šmartnega, Stične, Muljave, Dobrega polja, Ribnice, Grosuplja, Vrhnike pa tja do same Ljubljane stojijo objekti, ki jih je postavil kolektiv SGP Grosuplje.

Za dopolnitev gradbene dejavnosti ima podjetje tudi svoje kovinske in lesne obrate, avtomobilski park, strojni park in remontne delavnice za popravilo gradbenih strojev. Tudi projektivni biro v podjetju veliko pripomore k napredku in razvoju podjetja. V Ljubljani, kjer je sedaj težišče dela, ima podjetje tri sodobne samske domove za svoje delavce in več družinskih stanovanj. Enako je poskrbljeno za člane kolektiva, ki delajo na Grosupljem. Po vseh gradbiščih je organizirana tudi prehrana delavcev.

Bruto produkt SGP Grosuplje je v zadnjih nekaj letih znašal v milijonih dinarjev:

leta 1960	1549
leta 1961	2565
leta 1962	2424
leta 1963	4287

Realizacija na enega zaposlenega je v preteklih letih stalno naraščala, kot sledi (v tisočih dinarjev):

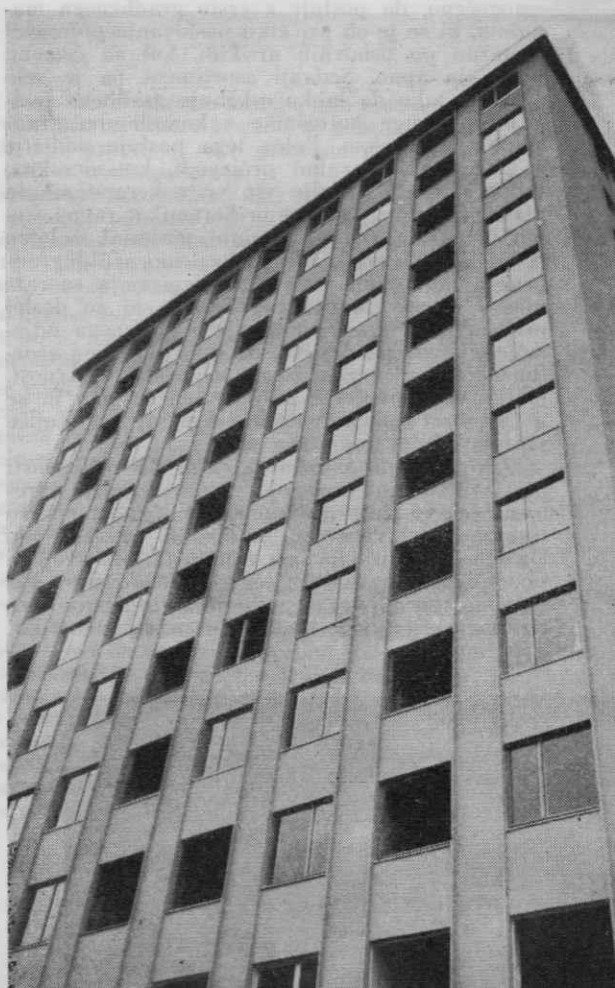
leta 1958	1249
leta 1959	1750
leta 1960	2444
leta 1961	2856
leta 1962	3050
leta 1963	3185

Da je realizacija na enega zaposlenega tako hitro naraščala, je vsekakor treba pripisati boljši organizaciji dela, večji storilnosti in boljši opremljenosti s težkimi gradbenimi stroji.

Podjetje je kot prvo v Ljubljani pričelo z gradnjo stanovanj za trg. V tem pogledu je doseglo prav lepe uspehe in je sedaj že izročilo kupcem 310 stanovanj. V gradnji pa jih ima trenutno še 482.

Kratki pregled, ki smo ga navedli o delu in razvoju SGP Grosuplje, pričča, da nudi kolektiv s takimi izkušnjami dovolj jamstva za uspešno udejstvovanje v sklopu našega celotnega gospodarstva.

Stolpnica, ki jo je zgradilo SGP Grosuplje

GRAMEX

(Cement-opeka)

Letošnje leto slavi jubilej 10-letnice obstoja Trgovsko podjetje »Gramex« (Cement-opeka). Ta gospodarska organizacija je bila ustanovljena leta 1954 z namenom, da prodaja gradbeni material na veliko in drobno. Dotlej ni bilo v Ljubljani specializirane trgovske organizacije, ki bi se izključno ukvarjala s prodajo gradbenega materiala.

Naša organizacija je nastala z odcepitvijo poslovne enote »Kovina«, Ljubljana, ki se je ukvarjala s prodajo gradbenega materiala na Smartinski cesti v Ljubljani.

Začetni koraki so bili skromni, poslovni pogoji pa slabi. Leta 1957 se je podjetje preselilo s Smartinske ceste za Bežigrad, Kurilniška 10 a, kjer je še danes. Promet se je bistveno povečal, izboljšani so pogoji dela tako, da se je promet lahko stalno večal. Izredni rezultati so se dosegli v jubilejnim letu, tako da danes naša organizacija ustvarja večmiliardni promet. V letu 1965 je podjetje razširilo maloprodajno omrežje in odprlo novo poslovalnico na Lavrici. V planu svojega razvoja predvideva nadaljnjo razširitev maloprodajnih mest. Prvenstveno pa rešuje povečanje zmogljivosti skladiščnih prostorov, ki so izredno pomembni pri gradbenem materialu, saj ta še vedno predstavlja določen sezonski artikel. Podjetje posluje za področje celotne Slovenije in sosednje republike Hrvaške, kjer ima svoja predstavništva v Zagrebu in na Reki.

Ze v okviru sedanje registracije je podjetju omogočeno, da posluje z vrsto gradbenega materiala, ki se je ob pričetku poslovanja pojmoval pretežno po osnovnih artiklih, kot so cement, opeka in apno. Sedanji asortiment pa je zelo obsežen, tako da lahko oskrbuje gradbena podjetja in druge potrošnike s kompletnim gradbenim materialom. Poleg tega posluje podjetje še z lesom in lesnimi proizvodi, kot so okna, vrata, parketi, nadalje vse vrste keramičnih in plastičnih oblog, sanitarna keramika, ravno steklo, betonsko železo, šamotni material, celoten izolacijski material, kritina in drugi artikli gradbenega materiala. Delovna organizacija se razvija v smeri gradbenega servisa, saj so doslej predstavljala gradbena podjetja glavnega odjemalca. Glede na dejstvo, da tako razširjen asortiment omogoča zelo široko trgovsko dejavnost, je tudi ime podjetja postalo neprikladno in se je čestokrat zamenjavalo in s tem zavajalo kupce s proizvodnim podjetjem.

Zavoljo tega je delavski svet ob priložnosti proslave 10-letnice obstoja v mesecu juliju spremenil ime in sicer v »Gramex«, ki označuje širšo trgovsko dejavnost z gradbenim materialom. Delovna organizacija ima v okviru plana svojega razvoja obsežne naloge ter si prizadeva urediti sodobno specializirano podjetje z gradbenim materialom, ki je glede na potrebe in stanje več kot potrebno.

Tovarna Lek

se hitro približuje velikemu jubileju — 20-letnici svojega obstoja in delovanja. To je pomemben mejnik v življenju in delu nekega podjetja in delovnega kolektiva. Če samo bežno preletimo to dobo, se spomnimo začetkov, ki segajo tja v leto 1944, ko je bil pri sanitetnem oddelku Glavnega štaba NOV in POS osnovan kemijsko-farmaceutski laboratorij, ki je prvi zametek Leka in farmacevtske industrije v Sloveniji sploh. Ta je začel svojo pot z velikimi koraki, da je ustvaril to, kar danes imamo, da lahko nudimo trgu doma in v inozemstvu široko vrsto izdelkov za potrebe zdravstva ter izdelke s področja kemije. Naša skrb pa bo še vedno, da bomo nudili vedno več novih zdravil. Stremeli pa bomo tudi za tem, da bodo ta po možnosti izdelana iz domačih surovin, ki bi jih dobili na osnovi lastne sinteze in ekstrakcije. V ta namen daje Lek precejšnja sredstva za raziskovalno in razvojno dejavnost, ki jo opravlja Zavod za farmacevtske in kemijske raziskave in razvojni sektor podjetja. Posledice tega so se brž pokazale. Vrednost proizvodnje je od leta 1956 skokoma naraščala od 1.263.074.000 din preko 1.727.639.000 din v letu 1958 in dalje na 2.428.210.000 din v letu 1960. Od takrat je vrednost proizvodnje naraščala in sicer za 12,8% v letu 1961, za 39,4% v letu 1962 in za 18% v letu 1963, vse v primerjavi s preteklim letom. Za svoje delo je kolektiv dobil zadoščenje, ki mu vliva upanje in daje novih moči, da bo mogel izpolniti vse naloge, ki so pred njim. Za to mu ne bo žal ne časa ne denarja, ki ga bo v svoje delo vložil, saj bo za trud in delo bogato poplačan.

TEŽMER

SERVIS ZA POPRAVILO IN IZDELAVO TEHTNIC,
TEŽNIH IN MERILNIH NAPRAV

LJUBLJANA, GORNJI TRG 44

Podjetje je ustanovil bivši MLO Ljubljana 14. aprila 1948, ker v tistem času še ni bilo nobenega državnega podjetja sorodne stroke v Ljubljani. Novo ustanovljeno podjetje je dobilo ime »TEHTNICA«, Ljubljana, s sedežem v Gregorčičevi ulici. Tedanje podjetje je šlo pet članov. Ker je bilo majhno in je primanjkovalo dobrega kadra, se je le počasi razvijalo. Šele leta 1956 se začnejo kazati vidni uspehi. Tega leta je dobilo podjetje tudi prvi kredit za nabavo strojev. Odslej se je podjetje začelo ukvarjati z maloserijsko proizvodnjo naslednjih orodij, priprav in strojev:

1. strojčki za obrezovanje usnja »TEKA«,
2. škarje za rezanje pločevine in profilov,
3. namizni vrtnalni stroji,
4. nožne stiskalnice,
5. strojni primeži,
6. ciklop aparati,
7. podajni aparati za avtomatski pomik pri ekscentričnih stiskalnicah,
8. poljske kovačnice,
9. stojala za vrtnalne stroje »Iskra«.

Proizvodnja je rasla iz leta v leto, bruto produkt je v letu 1961 znašal 61 milijonov pri povprečno zaposlenih 35 članih kolektiva.

V začetku leta 1962 pa je podjetje spremenilo svojo dejavnost in se preregistriralo v servisno podjetje z novim imenom »TEŽMER«. Proizvodnja gori omenjenih izdelkov se je v glavnem opustila, povečale pa so se servisne usluge in to večinoma na področju popravila tehtnic.

Podjetje je stari strojni park prilagodilo potrebam nove dejavnosti in novim proizvodom. Ker se je presmerilo le na servis in na izdelavo merilnih in težnih naprav, izbira tudi asortiment novih proizvodov le s tega področja.

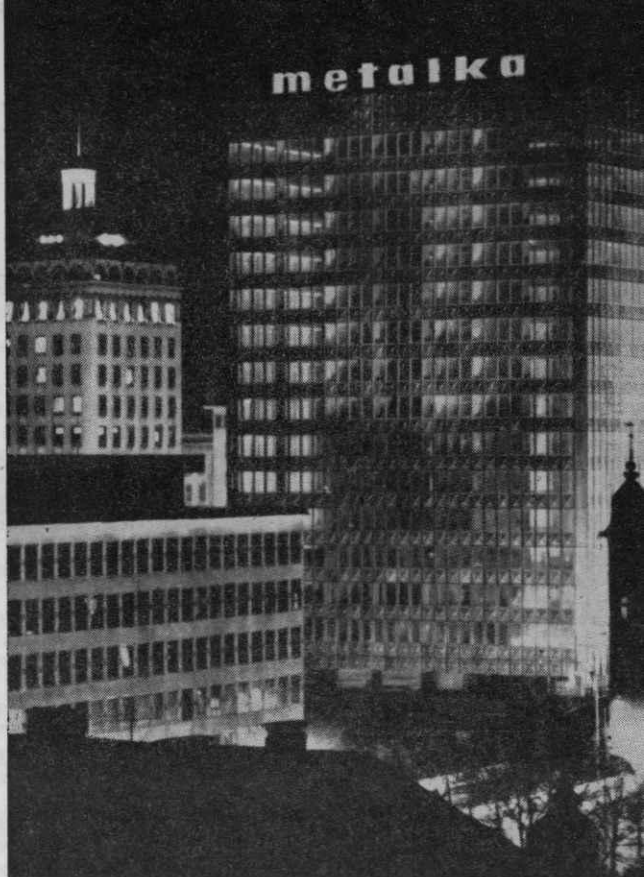
V letu 1963 je podjetje ustanovilo posebno preventivno servisno službo za vzdrževanje tehtnic. Na ta način skuša podjetje s pravočasnim pregledni in vzdrževanji ohraniti tehtnice pogodbenih strank v čim boljšem in točnem stanju. Doslej je ta servisna služba zajela okrog 30 proizvodnih in trgovskih podjetij z več kot 1000 različnimi tehtnicami.

V letu 1964 je podjetje razvilo in izdelalo prvo serijo aparatov za merjenje vlage »DELTA«. V proizvodnem programu je ostala tudi izdelava poštnih tehtnic tipa POSTA in AVTOMATSKI PREKINJEVALCI za svetlobne reklame. Poleg tega podjetje sprejema še razne usluge na strojih.

V sedemletnem planu pa je podjetje predvidelo, da bo ta servisna služba zajela okrog 80% tehtnic na delovnem teritoriju podjetja »TEŽMER«. Predvideva pa se, da se bo porast celotne bruto proizvodnje leta 1970 povečal za ca. 100% pri povprečni zaposlenosti 38 ljudi. To se pravi, od planiranih 50 milijonov v letu 1963 na ca. 100 milijonov v letu 1970.

Podjetje se trudi, da se tudi kvaliteta izdelkov in servisnih uslug iz leta v leto izboljšuje, ker se zaveda, da je to najboljša reklama zanj.

Izdelava, popravila in vzdrževanja tehtnic zahtevajo od tehtničarja dosledno natančno in precizno delo (tehtničar pri popravilu avtomatske nagibne tehtnice s krožno skaljo)

metalka

v službi gospodarstva

Kot posrednik v blagovni menjavi med proizvodnjo in potrošnjo ter pri izvozu in uvozu si je Metalka pri domačih proizvajalcih in tujih poslovnih krogih pridobila glas solidnega partnerja.

Kdor še ni imel priložnosti vsaj delno spoznati poslovno utripanje našega podjetja, bo s težavo ocenil delo za trgovsko hišo relativno velikega kolektiva. Preko tisoč zaposlenih skuša v kar največji meri zadovoljiti poslovne prijatelje:

- s solidno postrežbo,
- hitro in točno dobavo,
- najnižjo možno ceno.

Izbor blaga, s katerim Metalka posluje, je širok in raznovrsten. Med 35.000 artikli naj omenimo samo glavne blagovne skupine:

- izdelki črne in barvaste metalurgije,
- kovinski reprodukcijski material,
- gradbeni material, orodje, instrumenti,
- kovinski izdelki za široko potrošnjo,
- stroji, industrijska oprema.

Metalka ni več klasično trgovsko podjetje, ki bi oskrbovalo le določene industrijske panoge, pač pa se aktivno vključuje v gospodarsko rast na področju cele Jugoslavije. S tem da sousmerja s svojimi predlogi proizvodnjo, prvenstveno v črni in barvasti metalurgiji ter kovinsko-predelovalni industriji, z odkupovanjem izdelkov, često celotne proizvodnje, pomaga pri razvoju podjetij.

S preselitvijo glavnih operativnih služb v novo poslopje, se bo poslovanje še povečalo z namenom, da se podjetje še bolj aktivno vključi v naše gospodarstvo.

PETNAJSTLETNICA
USTANOVITVE

TISKARNE TONETA TOMŠIČA

Ljubljana, Gregorčičeva 25 a

Od ustanovitve podjetja v letu 1949 do danes je dosegla tiskarna velik razvoj, predvsem pa je povečala uspešnost v zadovoljevanju svojih naročnikov z izdelki grafične industrije. Od prej zastarelih in iztrošenih strojev, nepopolne opreme in izrabljenega stavnega gradiva se je tiskarna v 15 letih opremila z novimi, sodobnimi stroji za stavljenje, tiskanje in vezavo, povečala je njihovo število, obenem pa zamenjala skoraj vse stavno gradivo in drugo opremo z novo in sodobnejšo. S povečanjem števila delavcev od 40 na današnjih 120 se je prejšnji obrtniški obrat spremenil v industrijsko podjetje, obenem pa se je izredno povečala zmogljivost in izkoriščanje strojne kapacitete ter tako doseglo bistveno skrajšanje rokov za izdelavo, predvsem pri opravljanju večjih in zahtevnejših naročil, bodisi preproste ali zahtevne izdelave ali opreme. Zato bo letošnja vrednost bruto produkta dosegla višino skoraj pol milijarde dinarjev. Pri sedanji zmogljivosti in opremljenosti je tiskarna sposobna izdelati v knjigotiskarski tehniki vse vrste eno- ali večbarvne tiska: enostavne ali zahtevne

časopise in revije; znanstvene, strokovne, šolske in leposlovne knjige in brošure v preprosti ali zahtevni vezavi oziroma opremi; vsakovrstne obrazce v listih, blokih ali knjigah in pa vse vrste propagandnega tiska trgovskih, industrijskih in turističnih katalogov, prospektov in podobno, v kvalitetni izdelavi, dogovorjenih rokih in solidnih cenah. V naslednjih letih je predvideno tudi povečanje obratne zgradbe podjetja z namenom, da se doseže potrebna večja smotrnost in organizacija delovnega procesa, večja sproščenost v delovnih prostorih, predvsem pa sodobnejši pogoji dela, kar vse bo pripomoglo v znatni meri do povečanja že dosežene produktivnosti.

TRGOVSKO PODJETJE

Drogerija

LJUBLJANA

sporoča cenjenim kupcem, da ima v svojih poslovalnicah lepo izbiro daril, kot so damske manikire, potovalne garniture, razpršilci za kolonško vodo in okrasne predmete

Priporoča se kolektiv

Istočasno pa čestitamo za DAN REPUBLIKE

PAPIROGRAFIKA

LJUBLJANA

Resljeva 30

Telefon:

36-001

36-002

30-584

TRGOVINA S PAPIRJEM IN GRAFIČNIMI POTREBŠČINAMI NA VELIKO

Istočasno čestitamo za praznik

DNEVA REPUBLIKE 29. NOVEMBRA

»ZDRUŽUJTE DENARNA SREDSTVA PRI SPLOŠNI GOSPODARSKI BANKI V OBVEZNICAH«

Z varčevanjem danes omogočite svoje jutrišnje investicije:

Splošna gospodarska banka posreduje vaše prihranke tistim, ki bodo jutri vaši odjemalci in ki bodo vračali sredstva za vaše investicije!

SPLOŠNA GOSPODARSKA BANKA
SR SLOVENIJE

AGROSTROJ
L J U B L J A N A
DRAGA 41, TEL.: CENTR 33-981. KOMERC 37-472

Popravlja kmetijske in gozdarske mehanizacije, avtoremont, izdelava strojne opreme, melioracijska dela in terenska servisna služba

Izdelava in montaža molznih naprav

Projektira, konstruira in izdeluje naprave za namakanje v sistemih: stabilni, polstabilni in prenosni, črpalne postaje po naročilu

Visoko- in nizkotlačne razpršilce, tanko- in debelostenske aluminijaste cevi s patentno sferično spojko v vseh dimenzijah ter vse druge elemente za zalivanje poljedelskih in vrtnarskih površin

Servisno zastopstvo: ITM, IMR, Torpedo, Zmaj, Belje, Metalna, 14. oktober, Unimog, Avala, Steyr, Deutz, Škoda, Jawa, Landrover

TERMIKA

INDUSTRIJSKO IN MONTAŽNO PODJETJE
ZA IZOLACIJE

Uprava: Ljubljana, Kamniška cesta 25
telefoni: centrala 36-306, 7, 8, 36-984; direktor 32-247; telegrami: »TERMIKA« Ljubljana.
Del upravnih prostorov: Ljubljana, Poljanska c. 77, računovodstvo, CIK (Center za izobraževanje kadrov).
Tehnični urad — PROJEKTIVNI BIRO za izolacijo v ladjedelništvu, RIJEKA, Ulica JNA br. 90, tel. 24-330.
Lastna uvozna in izvozna služba.
Proizvodni obrati in predstavništva:
obrat in operativa ZRENJANIN,
obrat za proizvodnjo mineralne volne BODOVLJE pri Skofji Loki,
obrat specialnega mizarstva POLJANE nad Šk. Loko.
Predstavništva ZAGREB, Trg francoske republike 11, telefon 571-840, BEOGRAD, Beogradski sajam, Bulevar Vojvode Mišića 14, tel. 50-153, SKOPJE, Leninova 22, tel. 31-187.

Stalna delovna mesta: ladjedelnice Reka, Pula, Split, Trogir; delovna mesta v industrijskih centrih in velikih objektih po vsej državi.
Izolatorska dela: montažna izolatorska dela v industriji, predelavi nafte, ladjedelništvu, gradnji vagonov, hladilnic itd.,
protipožarna zaščita objektov in konstrukcij z raznimi oblogami,
obloge in drugi ukrepi za zaščito pred ropotom, specialna tesnila na gradbenih objektih,
antikorozivna zaščita naftovodov in plinovodov,
specialni postopki in licence: brizgalni azbest, Mikanyk naprave za preprečevanje vlage v izolaciji, dela s trdo polyurethan-peno, konservacije s Cocoonom in brizganim vročim bitumenom.

Proizvodnja izolacijskih materialov in delov:
— mineralna volna »TERMIT«: v vrečah, filci, blazine, vrvi, plošče;
— izolacijski pesek PERLIT,
— vrata za hladilnice in druge lesene konstrukcije za ladijske ali stabilne hladilnice,
— pločevinasti KANALI za ventilacije, izolirani KONTEJNERJI, akustične TELEFONSKE GOVORILNICE in podobno,
— DEKATERM plošče za oblaganje stropov,
— trajnoplastični kit PERMANENT PLAST za tesnenje.

afos podjetje za aerofotogrametrijo

Tel. 32-215

izdeluje geodetske osnove za:

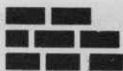
melioracije, cestogradnje, hidroenergetske naprave, urbanistične in regionalne projekte
Karte 1: 5000, 1: 10 000 in tehnične načrte vseh meril

LJUBLJANA, STRELIŠKA ULICA 12a

GRADBENO OBRATNO PODJETJE

ŠIŠKA Ljubljana, Pod hribom 55

Telefon 37-829

opravlja vsa gradbena in vzdrževalna dela ter visoke gradnje

ŽIMNICA TAPETNIŠTVO
IN DEKORACIJE

izdeluje vsa tapetniška dela: tako spalne kot raztegljive kavče, divane, vzmetnice in žimnice, nadalje vse vrste foteljev, posebna naročila kakor tudi popravila. Nadalje posebej opozarjamo investitorje poslovnih in stanovanjskih zgradb, podjetja in ustanove, da imamo v sklopu podjetja poseben oddelek, ki se ukvarja specialno z oblogo tal z različnimi plastičnimi materiali. — ČESTITAMO ZA DAN REPUBLIKE!

ELEKTROOBNOVA

LJUBLJANA - POLJE
Telefon 383-234

opravlja vse vrste elektroinstalacije na novih gradnjah in adaptacijah stanovanjskih in industrijskih objektov ter elektro-servisno službo. Kolektiv se priporoča, istočasno pa čestita 29. november DAN REPUBLIKE

TRGOVSKO PODJETJE

»ura« Ljubljana

nudi v svojih poslovalnicah:

»URA«, Prešernov trg 1, »ZLATAR« Čopova 16
»URA« Titova 25

bogato izbiro švicarskih ur in zlatega nakita

LIVARNA

Liga LJUBLJANA, GALJEVICA 265

Telefon 23-541

sprejema vsa naročila za odlitke barvastih kovin.

ČESTITAMO ZA PRAZNIK DNEVA REPUBLIKE
29. NOVEMBRA

SILVAPRODUKT

LJUBLJANA, DOLENJSKA CESTA 42 — Tel. 20-504

proizvaja sredstva za enostavno in učinkovito impregnacijo lesa in lesnih izdelkov kakor tudi sredstva za zaščito kovin pred korozijo

Čestitamo za praznik DNEVA REPUBLIKE 29. novembra

POSLOVNO ZDRUŽENJE »PAPIRLES« LJUBLJANA
TITOVA 13/II

Zastopa in združuje vso industrijo papirja, celuloze in lesovine ter rudnike v SR Sloveniji. — Nabavljamo celulozni in jamski les za potrebe naših članov
POSLUŽUJTE SE NAŠIH USLUG!

ČESTITAMO ZA DAN REPUBLIKE

Industrija gradbenega materiala

CEMENTAR LJUBLJANA, VODOVODNA CESTA 3a
proizvaja vse vrste agregatov, surovega
betona, betonskih polfabrikatov, kakor tu-
di izdelke iz umetnega kamna ter tera-
cerska dela na stavbah.

Tel. 39-735

kovinsko predelovalna
industrija
embalaža
avtooprema
LJUBLJANA

Telefon 33-666
Žiro račun pri
NB 600-14/1-1556
Brzovaj: Saturnus
Ljubljana

Proizvaja:

Raznovrstno pločevinasto embalažo za prehram-
beno, kemično in farmacevtsko industrijo iz črne,
bele in alu-pločevine

Artikle široke potrošnje: kuhinjske škatle, pladnje,
igračice, razpršilce itd.

Dele za avtomobile in bicikle: žaromete vseh
vrst in svetilke, zgoščevalke, avtoogledala, žaro-
mete, zvonce in zgoščevalke za bicikle

Elektrotoplotne aparate: kuhalnike, peči in kalo-
riferje

Litografirane plošče in eloksirane napisne ploščice

ELEKTROSERVICE ANTON PEČNIKAR

dobavlja in montira električno opremo, insta-
lacije jaknega in šibkega toka, strelvodne na-
prave v stanovanjske, poslovne in industrijske
zgradbe. Izdeluje vse vrste stanovanjskih raz-
delilcev, kabelskih vrat in oklopnih varovalk,
stikalne in komandne plošče ter „U“ omarice
in baterije po naročilu.

Členim potrošnikom nudimo tudi razne ser-
visne storitve.

LJUBLJANA, Dolenjska cesta 74 Telefon 23-314

Svoje renomirane izdelke

SVETLO
IN TEMNO PIVO

ter prvovrstni kvas priporoča

PIVOVARNA UNION
Ljubljana

nudi vse vrste grafičnih uslug, tiska knjige, časopise, revije,
obrazce in druge publikacije, razen tega pa tiska in izdaja
naslednje časopise:

Osrednji slovenski dnevnik „DELO“ prinaša vsak dan vesti,
poročila, reportaže in komentarje o vseh pomembnih dogodkih
doma in v svetu

Zabavni tednik „TEDENSKA TRIBUNA“ — zaradi pestrosti
in zanimivosti si je „TT“ pridobil na tisoče rednih bralcev,
tednik z največjo naklado v Sloveniji

Ilustrirana revija „TOVARIŠ“ — edini slovenski ilustrirani
tednik z ugankarsko prilogo „KAJ VEŠ - KAJ ZNAŠ“

Štirinajstdnevnik „NAŠI RAZGLEDI“ — list slovenskega inte-
lektualca, ki posreduje bralcu problematiko našega političnega,
gospodarskega in kulturnega dogajanja

ČASOPISSNO PODJETJE | ČASOPISSNO PODJETJE

DELO

telefon h. c. 23-522

Triglavsko podjetje
Blasnikova tiskarna
Tiskarna Delo

VSAK DAN
SVEŽA KAVA IZ LASTNE PRAŽARNE

VELIKA IZBIRA
KVALITETNIH DELIKATES

SOLIDNA POSTREŽBA

VSEM CENJENIM ODJEMALCEM
ŽELI TOPLE POZDRAVE
IN NAJLEPŠE ŽELJE
ZA DAN REPUBLIKE

Izdelujemo in montiramo vso
opremo za hotelske objekte,
bolnišnice, samopostrežne
restavracije in bifeje

- kombinirani — toplotni — hlajeni
— nevtralni elementi
- gostinski hlajeni pulti
- plinski — butanski — električni
kuhinjski elementi
- gradbeno ključavničarstvo

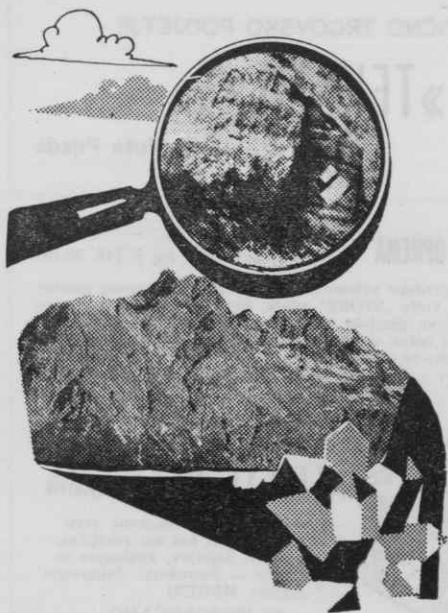
V lastnem projektivnem biroju
izdelujemo vse projekte
in proračune

IGO

LJUBLJANA, Trnovski pristan 8

Telefon 21-747, 20-869 in 22-778

Čestitamo za praznik
DNEVA REPUBLIKE 29. NOVEMBER

Geološki zavod

v Ljubljani

Telefon: 30-165, 32-136

1. GEOLOŠKO KARTIRANJE
RUDARSKO-GEOLOŠKA
RAZISKOVANJA IN USTREZNE
LABORATORIJSKE PREISKAVE
2. GEOFIZIČNA MERJENJA
3. RAZISKOVALNA VRTANJA
4. RUDARSKA RAZISKAVANJA

Čestitamo za praznik dan republike 29. november!

GALIS

LJUBLJANA, TRŽNA ULICA 8

Telefoni:

direktor 31-308, komerciala 31-314, knjigovodstvo 31-315, skladišče 31-306.

Trgovsko podjetje

z igračami,

galanterijskimi izdelki

in otroško konfekcijo

AVTOMEHANIKA

LJUBLJANA

SAMOVA CESTA 14

Telefon 57-429

generalno obnavlja motorje, avtomobile in po naročilu izdeluje avtomobilsko kleparska in ličarska dela

Servis za „PRETIS“ in „ZASTAVA“

Cenjenim strankam se vljudno priporočamo!

KOLEKTIV ČESTITA ZA DAN REPUBLIKE 29. NOVEMBER

VELETEKSTIL

UPRAVA IN ENGROS PRODAJNA SKLADIŠČA

MASARYKOVA 17

tekstilno blago vseh vrst

kemično obdelane tkanine

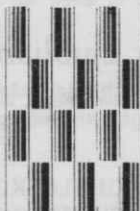
jinolej

trikotažo in pletenine

tekstilno in drugo galanterijo

moško, žensko in otroško perilo

splošno konfekcijo

Poslovalnice nadrobne trgovine:

SVILA — Kresija 1, Adamič Lundrovo nabrežje

SVILA — Kresija 2, Adamič Lundrovo nabrežje

SVILA — Trubarjeva 9

CVETA — Stritarjeva 6

PERLON — Čopova 12

AJDOVŠČINA — Gosposvetska 1

CVETA — Miklošičeva 22

MOŠKA IN ŽENSKA MODA — Trubarjeva 27

VELETEKSTIL — Črnomelj

MODNA KONFEKCIJA — Tavčarjeva 1

VELETEKSTIL — Celovška cesta 99

Podjetje za inozemska zastopstva

AGROPROGRES

Ljubljana, Kidričeva 1/IV

telefon 22-316, 21-529, 23-129

Predstavništvo Beograd, Kosovska 35/V

telefon 35-590, 39-477

Zastopa razne firme, ki dobavljajo našemu gospodarstvu najrazličnejše stroje in reprodukcijski material.

Građbeni stroji, polnilne linije za kletarstvo, barve in pigmenti za tekstilno industrijo ter stroji za površinsko obdelavo lesa so samo del našega zastopniškega programa.

Naše konsignacije omogočajo komitentom hitrejšo dobavo naročenega blaga.

LIBIS LJUBLJANA, Celovška cesta 258 Tel. 51-154

izdeluje:

jadrnalna in motorna letala, letalsko opremo in predmete iz kovine, plastike, lesa

Čestitamo za DAN REPUBLIKE!

GROSISTIČNO TRGOVSKO PODJETJE

»TEKSTIL«

Ljubljana, Ulica Moše Pijada

GASILSKA OPREMA Ljubljana, Levstikov trg 7 Tel. 20-102

NUDIMO: gasilske avtomobile, prevozne in prenosne gasilne aparate, vse vrste „STORZ“ spojki, hidrantne nastavke, lesve in sesalne cevi, gasilske uniforme, reševalne vrvi kakor tudi električne in ročne sirene za protiletalsko zaščito ter vso opremo za gasilske edince.

ČESTITAMO ZA PRAZNIK DNEVA REPUBLIKE

TRGOVSKO PODJETJE

MEDEX Ljubljana

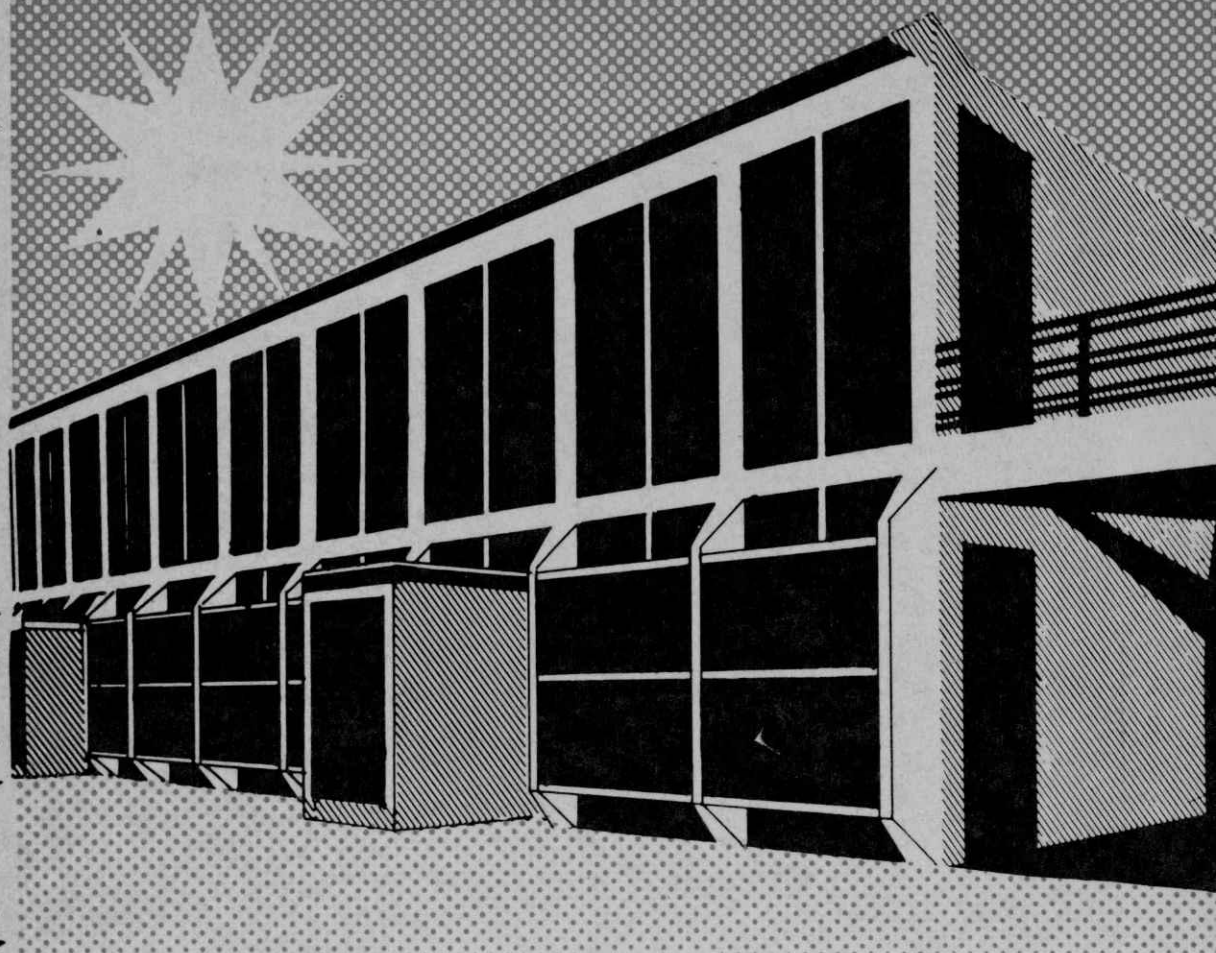
ima stalno na zalogi naravne vrste priznanih medov, kot so: cvetlični, ajdov, lipov, žajbljev, kostanjev in druge vrste — Potrošniki: Zahtevajte med znamke MEDEX!

SE PRIPOROČAMO

Komunalno podjetje

RAST LJUBLJANA, MAČKOVA 1

Čestita delovnim kolektivom in svojim poslovnim prijateljem za DAN REPUBLIKE!

ljubljana

**blagovnica
šiška**

vam nudi: gumijeve izdelke,
plastične mase, tekstilne izdelke,
galanterijo in sredstva
za higiensko tehnično zaščito

kadar želite kupiti kvalitetno
blago, ki je poceni,
kupujte vedno v blagovnici
astra v šiški na celovški cesti